

Державний заклад
«Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»

На правах рукопису

Єфіменко Сергій Анатолійович

УДК: 101.1+314.2

**СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ БІЗНЕСУ У КОНТЕКСТІ
СУЧАСНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія
та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Одеса – 2016

ЗМІСТ	
Вступ	3
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ БІЗНЕСУ ЯК БАЗОВОГО ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	
1.1. Бізнес як соціальний інститут: соціально-філософська сутність та ретроспективний аналіз	11
1.2. Теоретичні аспекти дослідження громадянського суспільства у класичній та сучасній філософії	44
1.3. Особливості розгляду економічних аспектів громадянського суспільства у соціально-філософському дискурсі	63
Висновки до першого розділу	80
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО–МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ БІЗНЕСУ У СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ	
2.1. Основні форми та моделі взаємозв'язку інститутів громадянського суспільства, бізнесу та державної влади	82
2.2. Соціальні фактори становлення та розвитку бізнесу у сучасному суспільстві	116
Висновки до другого розділу	138
РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУТ БІЗНЕСУ В СИСТЕМІ СТРУКТУРУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНСЬКОЇ ДІЙСНОСТІ	
3.1. Ключові аспекти генези українського бізнесу як базового регулятора суспільних відносин: сутність та механізми	140
3.2. Становлення соціальних практик партнерської взаємодії бізнесу та влади у контексті формування цивілізованого підприємництва у сучасній Україні	156
3.3. Специфіка формування корпоративної соціальної відповідальності бізнесу у контексті сучасного громадянського суспільства	177
Висновки до третього розділу	195
ВИСНОВКИ	199
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	203

ВСТУП

Актуальність теми. Становлення бізнесу в суспільстві, що трансформується можна розглядати як оформлення його в якості специфічного соціального інституту, який забезпечує структурний взаємозв'язок соціоекономічних, соціополітичних та соціокультурних інтересів різноманітних незалежних груп сучасного суспільства, від генезису і узгодженості яких значною мірою залежить рівень соціальної стабільності.

Бізнес як складне соціальне утворення сучасного суспільства являє собою не тільки суто економічний феномен, пов'язаний з виробничими відносинами з приводу власності, тобто з її збереженням, розпорядженням і примноженням за рахунок підприємницької діяльності – бізнес є також інституційним актором сучасної мережі соціальних відносин, який відстоює на рівноправній основі з іншими інститутами свої інтереси і несе корпоративну соціальну відповідальність перед суспільством.

Для України проблеми, пов'язані із взаємодією бізнесу, держави і громадянського суспільства мають особливу соціальну та наукову актуальність. Суспільні реформи покликані сприяти трансформації бізнесу в ефективний комунікативний інститут соціально-політичних взаємодій і соціальних інновацій. Зростання інноваційної економічної активності в українському суспільстві, поява у соціальних суб'єктів адекватної сучасності ціннісно-нормативної мотивації, спричиняє трансформацію бізнесу у повноцінний інституційний компонент громадянського суспільства.

Актуальність філософського аналізу бізнесу у контексті громадянського суспільства обумовлена значною кількістю теоретичних напрацювань та практичних результатів формування соціально-свідомого громадянського суспільства у провідних країнах світу з одного боку, і відсутністю акцентованого розкриття філософських констант соціально-відповідального бізнесу в теорії вітчизняного підприємництва – з іншого, що ускладнює придбання цією теорією статусу концептуальної завершеності.

Важливість виділеної проблеми, недостатній рівень її теоретичного обґрунтування в соціально-філософському аспекті, зумовлюють потребу вирішення **наукового завдання** дисертаційного дослідження, яке полягає у дослідженні соціально-філософських основ бізнесу у контексті сучасного громадянського суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота пов'язана з науковою тематикою кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» та виконана в межах науково-дослідної теми «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (номер державної реєстрації 011U010462). Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради ПНПУ імені К. Д. Ушинського, протокол № 6 від 30.01.2014. Запропонована робота спрямована на дослідження важливих аспектів соціально-філософського осмислення буття соціуму.

Мета дослідження: здійснення соціально-філософського аналізу бізнесу як інституту сучасного громадянського суспільства.

Реалізація зазначеної мети зумовила постановку та вирішення ряду взаємопов'язаних дослідницьких завдань:

- визначити теоретико-методологічні аспекти дослідження бізнесу як соціального інституту;
- виявити особливості актуалізації економічних аспектів громадянського суспільства у соціально-філософському дискурсі;
- проаналізувати основні форми та моделі взаємозв'язку інститутів громадянського суспільства, бізнесу та державної влади у сучасному соціальному просторі;
- розкрити соціально-політичні аспекти становлення та розвитку бізнесу у сучасному соціумі;
- обґрунтувати ключові складові генези українського бізнесу як базового регулятора суспільних відносин;

- дослідити становлення соціальних практик партнерської взаємодії бізнесу та влади у контексті формування цивілізованого підприємництва у сучасній Україні;

- виявити зміст та специфіку формування корпоративної соціальної відповідальності бізнесу у сучасному українському соціумі.

Об'єктом дослідження є соціально-економічна сфера сучасного суспільства.

Предмет дослідження – соціально-філософські основи бізнесу у контексті сучасного громадянського суспільства.

Методи дослідження. Дослідження має метадисциплінарний характер. Методологічний фундамент дослідження склали загальнонаукові принципи системно-структурного та структурно-функціонального аналізу в поєднанні з конкретно-історичним методом, що надали можливість простежити генезу розвитку предмета дослідження у динамічному вимірі. Евристичний потенціал цих підходів дозволив вивчити і виявити специфіку соціально-політичних чинників і динаміку становлення українського підприємництва як ефективного та соціально-відповідального інституту громадянського суспільства.

Для реалізації теоретичних завдань використовувалися такі методи теоретичного та емпіричного рівня як ретроспективний аналіз філософських поглядів на предмет дослідження; порівняння різноманітних підходів до пояснення бізнесу і його складових; індуктивний синтез на основі екстраполяції виявлених закономірностей і узагальнень в реальну соціально-економічну українську дійсність.

У дисертаційному дослідженні використано розробки, положення і висновки провідних українських і зарубіжних вчених, що спеціалізуються на вивченні процесів інституційної трансформації політико-правових і соціально-економічних систем перехідних суспільств, у тому числі фундаментальні роботи сучасних філософів, націлених на концептуалізацію предметного поля соціально-філософського вивчення бізнесу. Антропологічний аналіз в рамках

теорії та методології соціальної філософії сприяв виявленню об'єктивної природи і сутності бізнесу.

Використання ситемного підходу обумовлює розкриття концептів інституційних змін, що означають бачення бізнесу як відкритої метасистеми, що постійно реагує на зміну політичного і соціального середовища. Рівновага положення бізнесу і влади в суспільстві – це система постійних динамічних структурно-функціональних перетворень і комбінацій. Акцентуалізація бізнесу як відкритої соціально-економічної системи є, з нашої точки зору, основою розвитку сучасної теорії бізнесу.

Аналіз основних тенденцій розвитку бізнесу, а також оцінка можливих перспектив його формування та подальшої еволюції суспільних відносин, які передбачають звернення до дослідження процесів, поки ще далеких від свого завершення, актуалізували використання методів ймовірнісного соціального прогнозування.

Наукова новизна отриманих результатів. Вперше в сучасному українському філософському дискурсі виконано дисертаційне дослідження, в якому розкрито соціально-філософські основи бізнесу в контексті сучасного громадянського суспільства. Вирішення конкретних завдань сприяло досягненню мети дослідження, зумовило і підтвердило наукову новизну здобутих результатів.

Вперше:

- на основі соціально-філософського аналізу запропонована авторська концепція бізнесу як фундаментального соціально-політичного інституту громадянського суспільства, в рамках якої бізнес розглянутий як специфічний вид людської діяльності, що актуалізується за допомогою соціальної взаємодії, заснованої на принципі усвідомлення особистої відповідальності за результати своєї діяльності, де успіх вимірюється не тільки матеріальними й управлінськими досягненнями, а й рівнем соціального престижу та соціальної активності;

- поняття «громадянське суспільство» розкривається як простір забезпечення життєдіяльності соціокультурної та матеріальної сфер суспільного буття, їх відтворення і трансляції від покоління до покоління, а також системи відносно самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів, які покликані забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і соціальних груп, реалізації приватних та групових інтересів і потреб громадян;

- проаналізована підприємницька діяльність не тільки як вид економічної діяльності, але і як спосіб раціонального буття людини, її ставлення до світу та прагнення до його перетворення, висловлене через систему цілеспрямованого прямого або опосередкованого впливу на формування інтерсуб'єктивних соціальних процесів за допомогою специфічних методів, засобів та механізмів соціальної взаємодії.

Уточнено, що:

- основним механізмом для досягнення суспільної злагоди в умовах громадянського суспільства ми вважаємо соціальну взаємодію, сформовану на демократичних принципах гуманізму, толерантності та партнерства: в умовах громадянського суспільства тільки діалог між державною владою і незалежними соціальними організаціями може забезпечити досягнення суспільного консенсусу, що стане базою для оптимального розвитку соціально-орієнтованої економіки;

- у сучасному українському суспільстві формуються ціннісні та комунікативні передумови для активації ролі бізнесу у процесі формування громадянського суспільства: успіх соціальних перетворень залежить від формування нової ціннісно-комунікативної системи, в якій рівень ідентичності включав би в себе індивідуалістичні та прагматичні установки етики успіху; цінності колективізму і солідарності; етику служіння на благо суспільству і здатність до оперативної мобілізації та оптимізації соціального простору;

- створення соціально-орієнтованого ринкового господарства на основі розширення системи корпоративної соціальної відповідальності та соціальних

практик партнерства бізнесу та публічної влади дозволяє емансипувати український бізнес від впливу неправових інституцій, забезпечити консолідацію і стабільність громадянського суспільства, мінімізувати соціальні ризики в майбутньому.

Отримало подальший розвиток:

- положення, що постіндустріальна система являє собою сучасний тип суспільства, матеріальним базисом, якого є засноване на інформаційно-технологічному способі виробництва соціальне ринкове господарство, надбудовою над яким є розвинене громадянське суспільство і соціальна демократична правова держава. У такому суспільстві забезпечується верховенство права, діють переважно правові закони і надійно захищені всі основні права і свободи людини, включаючи право власності та вільного підприємництва;

- дослідження специфіки функціонування бізнесу у контексті державотворення. Показана специфіка існування бізнесу в процесі формування соціоекономічних відносин з іншими інститутами в соціальній системі, коли функції бізнесу є суспільно-значущими, їх структура і зміст близькі до структури і складу функцій, які виконують в суспільстві інші соціальні інститути, що дає можливість визначити бізнес як елемент структурного механізму, за допомогою якого суспільство регулює і за необхідності здійснює соціальні зміни;

- розуміння феномену лобізму в умовах громадянського суспільства як нормативної практики, коли він постає в якості специфічної форми інформаційно-сміслового впливу бізнес-структур на політико-правові суб'єкти і інститути, які приймають рішення в інтересах відповідних економічних акторів з урахуванням сфери соціальної відповідальності;

- положення, що у сучасних умовах завдання бізнесу інтегрують в себе усі елементи соціально-політичної структури суспільства, успішного менеджменту. Це, перш за все, вимагає пошуку нових стратегій вдосконалення форм і функцій не тільки результату, але і процесу ведення бізнесу,

орієнтованого не тільки на виробництво, обмін, розподіл і споживання, а й на трансформацію всієї системи соціокультурних та політичних проявів цієї діяльності.

Практичне значення отриманих результатів полягає у комплексному висвітленні впливу соціальних факторів на процес трансформації сучасного українського бізнесу в значимий інститут громадянського суспільства, що дозволяє поглибити соціально-філософське розуміння специфіки формування цього процесу в транзитивних суспільствах. Положення і висновки дисертації сприяють розробці методологічного інструментарію для дослідження процесу інституціоналізації громадянського суспільства в Україні і дозволяють прогнозувати оптимальні тренди в еволюції національної моделі взаємин бізнесу, державної влади і громадянського суспільства.

Основні положення роботи можуть бути застосовані в практичній діяльності органів державної влади та бізнес-спільноти при здійсненні відповідної соціально-економічної політики, спрямованої на формування партнерських відносин бізнесу, влади і громадянського суспільства в умовах реалізації курсу на інноваційний розвиток соціуму. Висновки, сформульовані автором за результатами проведеного дослідження, можуть бути використані в процесі оптимізації практики взаємодії інститутів бізнесу з органами державної і регіональної влади. Матеріали дослідження можуть бути також використані у вузівському викладанні навчальних курсів за спеціальністю «соціальна філософія», «соціологія» і «теорія управління» при розробці та виконанні спецкурсів з проблематики громадянського суспільства і соціальних технологій взаємодії підприємницьких структур з державними і громадськими організаціями.

Апробація результатів дисертаційного дослідження здійснювалась під час обговорення на постійно діючих теоретико-методологічних семінарах на кафедрі філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», а також під час виступів дисертанта на

міжвузівських, всеукраїнських та міжнародних конференціях. Серед яких: V Міжнародна науково-практична конференція «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави» (Одеса, 2013р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми військової і соціальної психології і соціальної роботи» (Одеса, 2013р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Евристичний потенціал мислення людини в інформаційному світі» (Київ, 2013р.); Міжвузівська науково-практична конференція «Переговори в професійній діяльності: теорія і практика» (Київ, 2013р.); Міжнародна науково-практична конференція «Trendy ve vzdelavani» (Чехія, м. Оломоуц, 2013р.); Міжнародна науково-конференція «Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства» (Одеса, 2015р.).

Особистий внесок автора.

Дисертаційне дослідження має самостійний характер, її положення та висновки належать автору дослідження. Роботи, опубліковані за темою дослідження виконані самостійно. Ідеї та концепції викладені автором на конференціях та наукових семінарах носять оригінальний авторський характер.

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження відображені у 14 публікаціях автора, в тому числі 6 статей у фахових українських виданнях, з них (1 стаття виконана у співавторстві внесок авторів рівнозначний); 1 стаття – у науковому виданні, що входить до міжнародних наукометричних баз; 1 – збірка наукових праць та 6 – тези та матеріали конференцій.

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ БІЗНЕСУ ЯК БАЗОВОГО ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СПІЛЬСТВА

1.1. Бізнес як соціальний інститут: соціально-філософська сутність та ретроспективний аналіз

Соціальна інституціоналізація сучасного українського бізнесу, що виявляється в різноманітних аспектах взаємодії бізнесу з державою і громадянським суспільством актуалізує потребу в соціально-філософській артикуляції та інтерпретації соціальних факторів, що детермінують даний процес. В економічній сфері суспільного життя існує цілий комплекс питань, які неможливо адекватно зрозуміти і оцінити без виявлення та аналізу їх соціокультурних, світоглядних і соціально-філософських підстав. Йдеться, наприклад, про такі її аспекти, як характер і особливості співвідношення суспільства в цілому зі сферою економіки; джерела та закономірності виникнення, розвитку та основні характеристики економічної сфери на відміну від інших сфер суспільного життя; основні принципи її функціонування; співвідношення професійної і морально-етичної основ підприємницької діяльності тощо. Особливого значення в даному контексті має розробка і прийняття в науковому співтоваристві основних трактувань, ідей, концепцій і теорій, що в сукупності склали основу соціальної філософії та етики бізнесу.

Методологія розробки філософських підстав аналізу соціальних і духовно-моральних аспектів становлення та розвитку підприємництва пов'язана в першу чергу з іменами М. Вебера і В. Зомбарта [26, 27, 64, 230]. Теоретичне моделювання впливу соціально-політичних факторів на зміни в соціально-економічних і політичних інститутах сучасного суспільства ґрунтується на роботах М. Олсона, К. Поланьї, О. Уільмсона, Н. Флінгстіна, С. Хантінгтона та ін., що заклали методологічні підстави багатфакторного аналізу інституційної динаміки [144, 145, 155, 213, 214, 219].

Особливу значимість мають підходи П. Бурд'є і Д. Норта, що дозволяють виявити нові, надсучасні, динамічні і статичні параметри в інституціоналізації

соціального, економічного та політичного просторів, оформлення яких передбачає взаємодію і взаємозв'язок формальних та неформальних соціально-політичних структур і факторів [18, 19, 20, 99, 209]. Приділяли увагу аналізу цієї проблеми і вітчизняні вчені – В. Ж. Богайчук, Є. Р. Борінштейн, Г. Б. Василевський, О. О. Долженков, І. В. Єршова-Бабенко, В. В. Ільїн, Б. О. Кістяківський, Г. В. Музиченко, О. П. Полисаєв, О. В. Халапсис та інші [13, 14, 25, 69, 75, 154, 208]. Дисертант, застосовуючи відмічені методологічні підходи, прагне акцентувати увагу на тому, що предметна область дослідження бізнесу не повинна редукувати до вивчення формальних інститутів і публічних практик.

Стосовно до реалій історичної еволюції бізнесу в умовах глобалізації нам видається перспективним системно-теоретичний інструментарій Н. Лумана, що дозволяє комплексно висвітлювати структурні зміни, що відбуваються всередині сфери економічних комунікацій у зв'язку з процесами її адаптації до змін у соціальних системах [89, 90].

Різноманітні моделі інституційних змін у зв'язку з еволюцією громадянського суспільства представлені в роботах таких авторитетних дослідників як Р. Аперсян, Є. Р. Борінштейн, Г. Василевський, І. В. Єршова-Бабенко, Е. Геллнер, Д. Кін, Дж. Л. Коен, Я. Паппе, С. Перегудов, А. Селігман, І. Шапіро, А. Шептун та ін. [4, 74, 109, 112, 163, 190].

Для сучасного вітчизняного суспільствознавства характерний інтерес до вивчення теоретико-методологічних моделей інституціоналізації бізнесу в сучасному українському суспільстві. Але при цьому досить очевидно є відсутність теоретичної конвенціональності у трактуванні змісту базових понять і самого інституту підприємництва.

Вельми різноманітними є рамки опису інституційної специфіки бізнес-співтовариств, що нерідко підміняється характеристикою функціональних параметрів та мотиваційної структури підприємницької діяльності. Запитання про соціально-філософські аспекти інституціоналізації бізнес-спільнот та

конкретні механізми їх інтеграції в громадянське суспільство залишаються, як правило, на периферії дослідницьких інтересів.

Філософський аналіз бізнесу обумовлено відсутністю акцентованого вичленування філософського аспекту в теорії підприємництва, що ускладнює придбання цією теорією статусу концептуальної завершеності. У цьому ракурсі слід зазначити, що згідно авторської концепції підприємницька діяльність являє собою не тільки вид економічної діяльності, але і спосіб раціонального буття людини, її ставлення до світу та прагнення до його перетворення, висловлене через систему цілеспрямованого прямого або опосередкованого впливу на формування інтерсуб'єктивних соціальних процесів за допомогою специфічних методів, засобів та механізмів соціальної взаємодії.

Осмислення економічного буття з позиції соціальної філософії призводить до необхідності виділення раціональних основ підприємницької діяльності з метою вирішення проблеми цілепокладання бізнесу і проблеми щодо виявлення соціальної ролі підприємця в суспільстві. Це вимагає чіткого розподілу практичної раціональності управлінця-власника та інноваційної раціональності бізнесмена-інноватора, креативного архітектора економічної реальності.

Отже, виявлення бізнесу як особливого соціально-політичного феномена може полягати в наступному.

По-перше, сформулювати принципову цільову установку, що обґрунтує можливість інституційного трактування даного феномена, розкрити його сутність, специфіку та механізм взаємодії з іншими соціальними утвореннями. По-друге, скористатися функціональним, структурним та історичним типами обґрунтування існування бізнесу, показати що він існує як наслідок своїх відносин з іншими інститутами в соціальній системі, виконуючи певні функції в суспільстві, сприяючи його інтеграції. Виявивши функції бізнесу і показавши, що вони є суспільно-значущими, що їх структура і зміст близькі до структури і складу функцій, які виконують в суспільстві інші соціальні інститути, ми зможемо визначити бізнес як елемент загального соціально-структурного

механізму, за допомогою якого суспільство регулює і за необхідності здійснює соціальні зміни.

Наступним етапом побудови соціально-філософського трактування бізнесу являється аналіз способів його включення в різні сфери соціального життя, взаємодії з різноманітними соціальними суб'єктами, пред'явлення аргументів невід'ємності бізнесу як елемента комбінацій всіх сфер суспільства, що забезпечує їх функціонування. Подібна логічна схема виправдана, тому що виходить з уявлення про те, що бізнес є продуктом еволюції соціальної системи і, з іншого боку, специфіка основних механізмів його функціонування залежить від багатьох закономірностей розвитку його як особливого виду соціальної діяльності. Тобто, аналіз бізнесу неможливий без співвіднесення підприємницької діяльності як з діяльністю інших інститутів, так і з системами більш загального порядку. Слідом за функціональним і структурним обґрунтуванням необхідно визначити сутність розвитку бізнесу, виявити специфіку, роль і місце в соціальній системі, розглянути умови виникнення і інституалізації. На завершальному етапі представляється доцільним визначити структуру бізнесу, вичленувати характеристики його основних елементів, сформулювати закономірності розвитку.

Звернення до наукової літератури показує велику кількість різних точок зору з окреслених питань. Адже бізнес не є замкнутою однолінійною системою. Він неоднорідний за ціннісно-мотиваційним і реальним соціальним змістом. Бізнес є найбільш типовим видом соціальної діяльності, орієнтованої на результат, формулювання якого визначається не загальними універсальними принципами і нормами, а практичними інтересами соціального суб'єкта. Так, Ф. Н. Шамхалов вважає, що в основі бізнесу від початку перебувала ризикова діяльність окремих суб'єктів щодо створення на власні кошти підприємств. І лише потім у процесі спеціалізації, виділилася особлива група людей, чия діяльність була сфокусована на отриманні економічного прибутку, що визначала господарське життя суспільства [159]. У бізнесу, зазначає вчений, є

свої об'єктивні передумови виникнення та фактори розвитку, до яких відносяться:

- укорінена ринкова економіка;
- формування інститутів громадянського суспільства і правової держави;
- закріплені і невідчужувані права і свободи людини, включаючи економічну свободу, засновану на праві приватної власності;
- нормативно-правове відділення власності від політичної влади [160; с. 207].

Таким чином, бізнес як феномен виникає тільки тоді, коли складаються передумови для вільного розпорядження власністю, що не обмежуються перешкодами позаекономічного характеру. У таких умовах вже неможливо примусовими заходами обмежити чесну конкуренцію. Іншими словами, громадянське суспільство виробляє найбільш оптимальну і життєздатну для себе форму інституціалізації діяльності з управління власністю та її використання з метою задоволення різноманітних суспільних потреб. Така підприємницька діяльність і є бізнесом.

З соціально-філософської точки зору бізнес є однією з форм соціально-організуючої творчої діяльності, а також фактором розвитку соціальних зв'язків і взаємодій. Виробляючи засоби задоволення суспільних потреб, він продукує формування попиту та навіть створення біо-соціальної потреби в них [68].

Згідно авторської концепції, бізнес є специфічним видом людської діяльності, що актуалізується за допомогою соціальної взаємодії, заснованої на принципі усвідомлення особистої відповідальності за результати своєї діяльності і мотивується прагненням до отримання прибутку, де успіх вимірюється не тільки матеріально-технологічними й управлінськими досягненнями, а й демократичною перебудовою соціально-політичних структур та рівнем соціального престижу;

Максими бізнесу: витяг з усього вигоди, досягнення результату як критерію успіху, концентрація коштів для ефективного досягнення мети – навряд чи можна відокремити від базових цінностей людської життєдіяльності.

«Для того, щоб з'ясувати, що таке бізнес, – підкреслює Пітер Дракер, – необхідно визначити його мету. І ця мета повинна знаходитися за межами самого бізнесу. Фактично, вона повинна міститися в суспільстві, оскільки підприємство є суспільним інститутом. Є тільки одне обґрунтоване визначення мети бізнесу – створювати споживача. А споживач створюється не тільки рекламною діяльністю, але і здатністю підприємців передбачити зміни потреб населення і можливістю пропонувати на ринку очікувані товари і послуги. Останнє несе в собі значні ризики і невизначеність» [48; с. 132].

Співвідношення категорій «підприємництво» та «бізнес» є одним з найбільш складних питань соціальної філософії та теоретичної соціології. Зазначені поняття найчастіше використовуються для позначення різних явищ і, незважаючи на широке відображення в наукових публікаціях, єдиного методологічного підходу, що пояснює взаємодію бізнесу та інших соціально-політичних полів не вироблено. Розвиток методології економіки, інформаційно-комунікаційних технологій, посилене вивчення взаємозалежності економічних і політичних суб'єктів ставить у центр наукового аналізу розуміння бізнесу як не лише економічного, а й соціально-політичного феномена, та актуалізує необхідність його інтегрованого розгляду як поліфункціональної діяльності у взаємодії із соціумом в цілому. Тривалий шлях генезису бізнесу як особливої форми організації і реалізації людської діяльності пов'язаний, насамперед, з принципами вільного обміну та вільної конкуренції, заснованої на пріоритеті приватної власності.

Історія становлення та еволюції бізнесу свідчить про постійну зміну не тільки структурно-функціональних принципів організації бізнесу, а й ціннісно-мотиваційних його характеристик. У сучасній літературі переважає підхід, пов'язаний із спробою подолання певної ідеалізації принципів вільної конкуренції і недооцінки ролі держави, акцент на яких зроблено в роботах, насамперед, Ф. фон Хайєка і Л. фон Мізеса [94, 151, 153]. Однак, на наш погляд, це досить суперечливий концепт розуміння взаємодії бізнесу і держави як динамічного, але нерівноважного стану елементів у структурі «суспільство-

влада-бізнес», при якому останній розглядається виключно як введений елемент конструкції, норми і правила якої встановлюються виключно державою.

Даний підхід фокусує увагу на бізнесі в рамках лінійного аналізу, виходить із визначеної замкнутості системи відносин «бізнес-інституціональне середовище» і йде корінням до робіт Д. Трумена, який розглядає певну модель закритої економіки і ізольованої держави, і досліджень Г. фон Мангольда, який, вперше поставивши питання про оцінку ступеня ризику підприємця, залишав його в рамках пристосування до обставин, обмежуючи соціальну роль підприємців пасивною або активною реакцією на мінливу соціально-економічну ситуацію [132]. Будучи самодостатнім в обмежених рамках вирішення локальних дослідницьких завдань, даний підхід, акцентуючи увагу на вирішенні конкретних проблем бізнесу в специфічних умовах, методологічно обмежений при аналізі як соціодинаміки взаємодії бізнесу, суспільства і влади, так і при вивченні внутрішньої логіки розвитку підприємництва.

Бізнес як феномен виникає тільки тоді, коли з'являються умови вільного розпорядження власністю, необмежені перешкодами позаекономічного характеру, тобто коли заходами примусу неможливо обмежити формування вільної конкуренції. Громадянське суспільство виробляє найбільш оптимальну і життєздатну для себе форму інституціалізації діяльності з управління власністю з метою задоволення суспільних потреб. Безумовно, подібна інтерпретація має на меті виокремлення якісних меж явища, що обумовлює можливість уникнення категоріальної розмитості в визначеннях. «Подібна методологічна плутанина, – пише В. Г. Смольков, – призводить до того, що в концептуальному плані поняття «підприємництво» залишається нез'ясованим. Розпливчастість уявлень про конструктивні ознаки бізнесу, його внутрішню будову, форми соціально-політичних взаємозв'язків, вимагає від дослідника спроби більш-менш чіткого визначення досліджуваного поняття, відсутність однозначного сенсу якого характерна не тільки для наукового апарату, але і для буденної свідомості, повсякденного суспільного життя» [131; с. 15].

На наш погляд, використовуючи конструктивну абстрактність різних трактувань бізнесу, можливо запропонувати наступні основні базові ознаки:

По-перше, бізнес – це гранично раціоналізований вид людської діяльності, що послідовно реалізується соціально-економічним управлінням за допомогою засобів досягнення мети з пріоритетною мотивацією на досягнення економічного успіху в господарській діяльності. Така діяльність не передбачає хаотичних дій і невиправданих ризиків, бо ціною цього можуть бути збитки або навіть економічне банкрутство.

По-друге, бізнес – атомізований (автономний), побудований на незалежних індивідуалістичних рішеннях від соціальної діяльності, що максимізує задачу досягнення власного блага, телеологічний вектор розгортання якої звернено всередину, що дозволяє виходити за межі звичного соціального поля та позиціонуватися поза рамками традиційних соціальних зв'язків. При цьому здійснення такої раціональної «егоїстичності» щодо досягнення власного блага вельми жорстко залежить від здатності бізнесу вгадувати запити споживачів і пропонувати для їх задоволення необхідні товари і послуги.

По-третє, бізнес – найбільш непередбачуваний актор соціально-політичного процесу в своїх економічних перевагах і реакціях на зміни в макро і мікро середовищі, що володіє найбільшою компетенцією, знаннями та інформацією про функціонування інституційного середовища попиту та пропозиції, та здатний не тільки на формування жорсткої калькуляції своїх потреб і своєї вигоди, але і на ініціативне конструювання шляхів їх задоволення і досягнення. Якщо, наприклад, в умовах планового народного господарства в радянський період номенклатура товарів широкого споживання і послуг централізовано утверджувалася в самих вищих ешелонах влади, то в умовах вільного ринку бізнес сам визначає, що, коли і в якому обсязі виробляти для споживачів.

По-четверте, бізнес – найбільш сприйнятливий з точки зору політичного управління об'єкт, вплив на який може бути мінімізовано розширенням або обмеженням ресурсних можливостей, при цьому владний вплив може виходити

за рамки звичайних і схвалених культурою методів, набувати латентну соціально-політичну форму.

Однак, підкреслимо, що це лише початкові ознаки бізнесу. Можливо, що запропонований нами методологічний підхід до дослідження соціально-філософської основи бізнесу у контексті громадянського суспільства здасться незбідним з реальними нормами та станом підприємницької діяльності у сучасній Україні. У сучасних умовах завдання бізнесу інтегрують у себе всі елементи економічної активності, успішного менеджменту, що, перш за все, вимагає пошуку нових комбінацій вдосконалення форм і функцій не тільки результату, але і процесу ведення бізнесу, орієнтованого не тільки на виробництво, обмін, розподіл і споживання, а й на трансформацію всієї системи соціокультурних та політичних проявів цієї діяльності.

Іншими словами, формування попиту та пропозиції щодо реалізації та споживання товарів та послуг вже неможливе без конструювання відносин всередині бізнесу як системи з її взаємозв'язками із соціумом. Бізнес, подібно державі, суспільству та всім без винятку соціальним інститутам, занадто багатогранний, щоб судити про нього з простих позицій максимізації прибутку і раціоналізації шляхів досягнення економічного успіху. Використання мультипарадигмального підходу обумовлює розкриття концептів інституційних змін, що означають бачення бізнесу як відкритої метасистеми, що постійно реагує на зміну політичного і соціального середовища. Рівновага положення бізнесу, громадянського суспільства і державної влади в суспільстві – це система постійних динамічних структурно-функціональних перетворень і комбінацій. Акцент на бізнесі як відкритій системі є, з нашої точки зору, основним у розвитку теорії бізнесу.

Починаючи ретроспективний аналіз філософського дискурсу щодо розкриття змістовних аспектів поняття бізнесу зазначимо, що на відміну від соціальної філософії, економічну і політичну науку мало цікавить проблема взаємовідносин бізнесу з тим соціокультурним середовищем, де не домінують корисливі мотиви, де існує різноманіття проявів соціальної діяльності,

ставляться і вирішуються екзистенційні проблеми буття. Якщо політологія зводить раціональність політичної дії тільки до економічної вигоди, то філософія розглядає раціональність як більш універсальне поняття, тонко проводячи межу між раціональністю і розумністю: «раціональне» не завжди виявляється «розумним». Розумне більш складне за своєю структурою: поряд з оцінкою, відбором, досягненням мети розумне включає в себе уяву, емоції, почуття та ірраціональні дії.

Бізнесменові розумно іноді поводити себе нераціонально, і, вдаючись до ірраціональних дій, вигравати ситуацію. «Людство, – зазначає К. С. Пігров, – існує в реально авантюрному світі, де нещасні випадки мають тенденцію накопичуватися в непоправне ціле, але мислить воно себе в часі романтичних пригод, де блаженствує щасливий випадок» [116; с. 29]. Історія є проекція проекту. І сам задум людського прориву в «царство цілей», за словами І. Канта, принаймні є близьким для нас новоєвропейським способом, що постає як вселенська авантюра, а людина – авантюрист по натурі» [116; С. 30]. Таким чином, раціональність дії є варіативною, а не постійною ознакою, їй протистоїть не «ірраціональність», а «нераціональність», яка анітрохи не гірше і не краще раціональності. І, нарешті, інтенсивність кожного типу дії не може вимірюватися тільки лише ступенем її раціональності.

У класичній типології М. Вебера, представлено чотири «ідеальних типи» соціальної дії, що розрізняються за способом їх мотивації:

- цілераціональна дія – продумане використання умов і засобів для досягнення поставленої мети;
- ціннісно-раціональна дія, заснована на вірі в самодостатні цінності (релігійні, естетичні тощо);
- афективна дія – обумовлена емоційним станом індивіда, його безпосередніми почуттями, відчуттями;
- традиційна дія – заснована на тривалій звичці чи усталеному соціальному звичаї [27].

Раціональна дія в веберівському розумінні дійсно найближче знаходиться до чисто економічної дії. Але вона все ж не вичерпує повністю її змісту. Бо існує ще «економічно орієнтована» дія, яка включає в себе використання економічних міркувань у переслідуванні неекономічних цілей або утилізацію неекономічних засобів у досягненні цілей економічного характеру.

Поняття раціональності у вченні М. Вебера може містити різний зміст. Так, поряд з формальною інструментальною раціональністю як сукупністю стандартних способів калькуляції, їм виділяється інша, субстантивна раціональність, пов'язана з орієнтацією на кінцеві цінності [26; с. 85-86]. Більше того, саме існування формальної раціональності ставиться в залежність від діючих в даному співтоваристві інституціоналізованих норм і правил. Поділ раціонального і нераціонального в підприємстві відносний, межі між ними рухливі і можуть змінюватися в рамках одного соціокультурного виміру. Підприємство є складним поєднанням раціональності і нераціональності, при цьому і той, і інший аспект володіють специфічним соціально-політично обумовленим характером.

Для соціальної філософії характерна глибока економічна рефлексія, що формує більш витончену економічну самосвідомість, яка не тільки буде прагнути до отримання прибутку, але і змусить задуматися над сенсом економічного і людського буття. С. М. Булгаков у «Філософії господарства» стверджував: «Ми живемо в епоху загостреної економічної рефлексії, напруженого і витонченого формування економічної самосвідомості, коли питання економічного буття зайняли в думці і почутті одне з перших місць ... Капіталізм, з його залізною ходою, з його чарівною підкорюючою міццю, що тягне людство кудись вперед по невідомому і ніким ще не випробуваному шляху, можливо до останнього тріумфу, можливо до згубної безодні – ось той всесвітньо-історичний факт, яким ми мимоволі загіпнотизовані, ось приголомшуюче враження, від якого ми не можемо звільнитися» [17; с. 315].

Людина в господарстві перемагає і підкорює природу, але разом з тим перемагається цією перемогою і все більше відчуває себе невільником власного

господарства. Виростають крила, але й тяжчають кайдани. І це протиріччя, роз'їдаюче душу людини, змушує її зосередитися і задуматися над питанням про природу господарства і бізнесу. «Колишні інстинкти та навички втрачають свою безпосередність, будять тривогу, породжують рефлексію – словом, розвивається своєрідний економічний гамлетизм, і такими економічними Гамлетами сповнена наша епоха» [17; с. 316]

Практично в цьому ж ключі міркує і сучасний дослідник Н. Флінгстін, стверджуючи, що в сучасному громадянському суспільстві: «Актори на ринку живуть у розмитих світах [murky worlds], де ніколи не можна сказати напевно, які наслідки спричинять за собою ті чи інші дії. І, проте, актори повинні так чи інакше пояснювати цей світ, щоб по-своєму інтерпретувати ситуацію розмитості [murkiness], мотивувати і зумовлювати послідовність дій, а потім обґрунтовувати їх вчинення» [144; с. 49].

Логіка соціогенези бізнесу розвивається в ході історичного процесу і містить в своєму складі складні каузальні зв'язки. Спроби політичного конструювання політичною владою інституційного та організаційного дизайну бізнесу повинні здійснюватися з урахуванням історичного контексту взаємин економіки і суспільства, в тому числі, сприймання соціумом моральної легітимності бізнесу, не будуватися за принципом *tabula rasa*, а, навпаки, враховувати специфіку національної моделі соціальної організації, генезису значущих соціальних угруповань та інституційної логіки, які можна спробувати змінити шляхом створення їх більш продуктивних форм.

У соціально-економічній та соціологічній літературі існує цілий ряд класичних і сучасних концептів, виконуючих в процесі вивчення відповідної бізнес-проблематики роль своєрідних пояснювальних алгоритмічних програм. Ще недавно в нашій країні панівне становище займала діалектико-матеріалістична методологія дослідження бізнесу, ринкових інститутів та бізнес-структур як компонентів капіталістичної суспільно-економічної формації. Поряд з ними виникли й отримали визнання багато інших

методологічних підходів з питань діалектики бізнесу та політичної влади і вивчення бізнесу як соціально-політичного інституту.

У більшості з них відзначається, що в сучасному суспільстві капіталісти включаються в оцінку політичних подій лише в тій мірі, в якій вони можуть вплинути на стан ринку і на їх індивідуальні підприємницькі перспективи. Переслідуючи вузькі економічні цілі, вони займаються політикою лише в тій мірі, в якій вона може вплинути на їх реалізацію, фінансуючи політичні партії та різних кандидатів, лобіюючи інтереси окремих фірм, галузей і союзів підприємців. Подібний вплив забезпечує контроль панівного класу над владою. За справедливим зауваженням С. Оффе, подібний вплив насправді «більше нагадує гламур на пирозі класового панування» [211; с. 249].

Що стосується інституційних форм такого впливу, то в цьому відношенні особлива роль належить цивільним підприємницьким об'єднанням в механізмі політичного тиску на владу. Такі об'єднання виступають «всесильними союзами капіталістів», «генеральними штабами монополій», найважливішими центрами перевтілення економічної потужності монополій у політичну могутність, найважливішою структурною ланкою, за допомогою якої здійснюється злиття, з'єднання, зрощення сили монополій з силою держави в єдиний механізм економічного панування. При цьому всі відносини між капіталом і державою будуються не на тому, що капітал може зробити політично за допомогою своїх об'єднань, але на тому, що капітал може відмовитися робити економічно, з точки зору інвестицій.

Таким чином, асоціації бізнесменів виступають посередниками між підприємцями, приймаючими інвестиційні рішення, і державою, яка від цих рішень залежить. В розвиненому громадянському суспільстві провідні підприємницькі спілки та асоціації об'єднують і представляють широкі верстви бізнесменів, контролюючих переважну частину економічних ресурсів країни, узагальнюють і висловлюють їх потреби, інтереси та уподобання.

У провідних країнах світу представники бізнес-асоціацій залучаються до роботи в різних консультативних установах при органах державної і

регіональної влади. Їхні лідери регулярно зустрічаються з керівниками держави і нерідко самі рекрутуються на державні посади. Публічні чиновники слідуєть більшості пропозицій, що поступають від підприємницьких організацій, а підприємницькі спілки володіють неформальним правом вето з багатьох призначень на ключові урядові посади. Сказане має відношення і до сучасної української дійсності, в умовах якої всі кадрові призначення у вищих ешелонах державного апарату відбуваються за безпосередньої участі бізнесу, формально рівновіддаленого від влади ще в середині 2000-х років.

З окресленого вище можна зробити висновок, що бізнес як складне соціальне утворення сучасного суспільства являє собою не тільки суто економічний феномен, пов'язаний з виробничими відносинами з приводу власності, тобто з її збереженням, розпорядженням і примноженням за рахунок підприємницької діяльності – бізнес є також інституційним актором сучасної мережі соціальних відносин, який відстоює на рівноправній основі з іншими інститутами свої інтереси і несе корпоративну соціальну відповідальність перед суспільством.

Враховуючи теоретичну значимість даного питання доречно звернутися до більш ґрунтовного висвітлення природи і ознак бізнесу як соціально-політичного інституту сучасного суспільства. На наш погляд, до розгляду специфіки бізнесу як соціально-політичного інституту слід підходити після попереднього з'ясування сутності самого соціального інституту, під яким мається на увазі стійка структура соціальної дії індивідів і соціальних спільнот, регульована соціально-правовими нормами, існуюча у визначеній галузі людської діяльності, що задовольняє особливо значимі і довготривалі потреби людей і суспільства [147].

Подібне розуміння поняття «інститут» цілком узгоджується з думкою Герберта Спенсера, який запропонував розглядати соціальний інститут як стійку структуру соціальної дії індивідів і соціальних груп, упорядковуючу задоволення їх потреб. Він же виділив і описав еволюцію і походження шести таких інститутів, як: промислові, політичні, церковні, домашні, обрядові та

професійні [52]. Також питаннями розвитку інститутів займалися Т. Веблен, М. Вебер, Е. Гідденс, Е. Дюркгейм, Н. Луман, Р. Мертон, Т. Парсонс, А. Редкліф-Браун, Я. Щепанський, та ін. [37, 38, 50, 89, 90, 93, 110, 126].

Походження інститутів є результатом появи у людей і суспільства цілого ряду базисних потреб, які вимагали організованого задоволення. Йдеться про потреби в комунікації (мова, освіта, зв'язок, транспорт); потреби у виробництві продуктів і послуг; потреби в розподілі благ і привілеїв; потреби в безпеці громадян, захисті їх життя і благополуччя; потреби в підтримці системи нерівності (розміщення суспільних груп по позиціях, статусах залежно від різних критеріїв); потреби в соціальному контролі за поведінкою членів суспільства (релігія, мораль, право) тощо.

У соціологічній літературі інституційну тематику розробляли В. Я Гетьман, Г. В. Єфімчук, Б. І. Зеленко, С. Г. Кордонський, та ін. [35, 59, 72]. У дослідженнях зазначених авторів багато уваги приділяється міждисциплінарному розгляду питань виникнення і розвитку різноманітних інститутів суспільства. Соціальна філософія тут займає ключове місце і має свої відмінності від інших наук, що вивчають соціальні інститути. Можна сказати, що ці інститути мають спільне соціальне та історичне походження. Виявити механізми їх утворення за допомогою порівняльного методу є справа соціальної антропології.

На думку більшості соціальних філософів, соціальні інститути як стійкі структури являють собою не випадкове з'єднання індивідів, але певним чином організовану взаємодію, в якій поведінка людей і їх взаємини один з одним регулюється нормами, правилами та іншими зразками та еталонами [106]. За будь-яких відносин всередині соціальної структури людина знає, що саме відповідає цим нормам і яку поведінку від неї очікують, і, у свою чергу, має право очікувати того ж від інших.

Норми поведінки, встановлені для конкретної форми суспільного життя, зазвичай називають інституційними. Останні, у свою чергу, втілюються, наприклад, у навчальних закладах або політичних організаціях, які

функціонують як агенти панівного соціально-економічного та політичного порядку, виконуючи функції відтворення та укорінення соціальних відносин.

Процес утворення соціального інституту складається з декількох стадій, включаючи у себе усвідомлення людьми потреби, задоволення якої вимагає формування загальних цілей і завдань, досягнення яких сприяє її задоволенню, організації спільних дій, а також створення соціальних норм і процедур, статусів і ролей, що регламентують діяльність людей, залучених у функціонування інституту. Кожен соціальний інститут має внутрішню будову або свою структурну організацію, в якій крім соціальних суб'єктів, взаємодіючих в стійких громадських практиках, виділяються такі основні компоненти:

- цілі та завдання, пов'язані з поетапним задоволенням базисної для інституту потреби;

- нормативно оформлені соціальні ролі і статуси індивідів і соціальних груп, залучених до функціонування інституту, у відповідність з якими вони своїми спільними діями забезпечують задоволення базисної для інституту суспільної потреби;

- загальні універсальні та спеціалізовані функції інституту – якщо універсальні функції в тій чи іншій мірі виконуються всіма інститутами, то спеціалізовані у функціональному відношенні відрізняють інститути один від одного;

- принципи, методи, технології та ресурси функціональної діяльності інституту з реалізації своїх цілей і завдань, без опору на які неможливим є цілеспрямоване задоволення суспільно значущих потреб.

У зв'язку з цим доречно нагадати, що у найзагальнішому вигляді основною функцією будь-якого соціального інституту можна вважати задоволення соціальних потреб, заради яких він створений і існує. Крім того, виділяються наступні загальні для всіх інститутів функції.

1. Функція закріплення та відтворення сформованих стійких структур соціальної дії і суспільних відносин, пов'язаних із задоволенням певних

базисних потреб людей та їх консолідації в згуртовані співтовариства. Кожен інститут має свою сукупність моделей і зразків поведінки людей, що закріплюють і стандартизують їх поведінку і роблять цю поведінку передбачуваною.

2. Контрольно-регулятивна функція, яка полягає в тому, що функціонування соціальних інститутів забезпечує регулювання та впорядкування взаємовідносин між членами суспільства на основі встановлених нормативів соціальної поведінки – офіційних і неофіційних норм.

3. Інтегративна функція, яка передбачає згуртування членів соціальних груп, що відбувається в результаті задоволення відповідних потреб під впливом інституціональних норм, правил, санкцій і ролей. Наприклад, в ході підприємницької діяльності в рамках інституту бізнесу складається соціальна група, визначена як бізнес-спільнота.

4. Транзитивна функція, пов'язана із забезпеченням збереження та трансляції власного досвіду.

5. Комунікативна функція.

6. Статусно-рольова функція, у відповідність з якою у бізнес-співтоваристві саме інститути закріплюють за підприємцями відповідні статуси і приписані ними соціальні ролі.

7. Всі інститути в певній мірі виконують функцію соціалізації особистості.

Поряд з названими стандартизованими соціальними функціями соціальні інститути виконують численні спеціалізовані та латентні функції. Найбільш повно латентні функції соціальних інститутів розкрив Т. Веблен [28; с. 25].

У функціональному відношенні соціальні інститути помітно відрізняються один від одного і поділяються на моно і поліфункціональні. Перші поряд із загальними функціями виконують тільки одну спеціалізовану або латентну функцію. Другі мають у своєму арсеналі кілька таких функцій.

Загальна класифікація найвідоміших соціальних інститутів включає в себе десять видів соціальних інститутів, до яких відносяться сім'я, релігія, право, держава, економіка, освіта, наука, охорона здоров'я, армія, засоби масової

інформації. Відповідно виконуваними ними функції полягають у регулюванні народжуваності, соціалізації та захисті дітей; спасінні душі в загробному житті; підтримці соціального порядку; встановленні ієрархії влади; виробництві і розподілі товарів і послуг; передачі знань і навичок з покоління в покоління; освоєнні навколишнього середовища; лікуванні хворих, догляді за вмираючими; захисті від ворогів, відстоюванні національних інтересів; поширенні інформації, формуванні громадської думки та висвітленні подій та ін.

Неоінституалізм, як новітнє вчення про основи соціальної інституалізації, вивчаючи роль інститутів та їх вплив на господарство і суспільство, ґрунтується на принципах раціональності і методологічного індивідуалізму. Тобто, неоінституціоналісти не визнають за колективними спільнотами можливість самостійного існування, а розглядають їх з точки зору цілеспрямованої інтеграції індивідуальної поведінки їхніх членів. Для поведінки індивідів характерні обмежена раціональність – здатність раціонального вибору, що обмежується рівнем інтелектуальних можливостей індивіда і неповнотою доступної йому інформації, і опортунізм – прагнення до досягнення власної вигоди, що доходить до віроломства. Значна частина соціальних інститутів, покликана зменшити негативні наслідки цих особливостей людської поведінки.

Як зазначає Дж. Бьюкенен, соціальних інститутів потребують обмежено розумні істоти небездоганної моральності [22]. Д. Норт визначає інститути як «правила та механізми, що забезпечують їх виконання, і норми поведінки, які структурують повторювані акти взаємодії між людьми» [209; с. 21]. Інститути в цьому науковому напрямку розглядаються як регулятори суспільних явищ, що встановлюють правила гри, конструюють соціальну реальність і зменшують ступінь невизначеності результатів соціальних дій.

Сукупність діючих у суспільстві інститутів утворює інституційне середовище, або систему фундаментальних правил, що обумовлюють перебіг всіх суспільних процесів.

Д. Норт виділяє три головні складові інституційної системи суспільства:

- неформальні обмеження – традиції, звичаї, що складаються спонтанно в процесі історичної взаємодії людей в суспільстві;

- формальні правила – свідомо сформовані і підтримувані силою держави правила поведінки (закони та інші офіційні нормативні акти);

- механізми примусу, що забезпечують дотримання правил.

Безліч існуючих у суспільстві формальних і неформальних інститутів вступають один з одним у різні форми взаємодії:

- суперництво та конкуренція (а в крайньому ступені і взаємовиключення один одного);

- паралельне існування;

- взаємне посилення (взаємосприяння);

- взаємне послаблення [99].

Т. Заславська розглядає соціальні інститути як єдність трьох елементів: нормативно-правової верхівки, соціокультурної підстави і системи соціально-правового контролю дотримання правил і норм, причому соціокультурні підстави володіють найбільшою стійкістю і не можуть бути деформовані простою зміною юридичних норм, оскільки містимі в їх основі соціокультурні норми є частиною національної культури і насилу піддаються реформуванню. Більше того, соціокультурні підстави громадських інститутів, в кінцевому підсумку, визначають ефективність реформування формально-правового простору, відторгаючи або модифікуючи зсередини формальні норми, що суперечать існуючим соціокультурним традиціям [63; с. 14-15].

У цьому зв'язку необхідно відзначити важливість проблеми узгодження формальних і неформальних інститутів. Формальні правила можуть бути схильні до різких змін, тоді як неформальні норми змінюються завжди еволюційно і безперервно і не можуть бути реформовані волевиявленням влади. Кардинальне реформування структури формальних інститутів з великою ймовірністю дасть початок процесам зміни неформальних інститутів, однак ефективність реформ в кінцевому підсумку буде залежати від їх відповідності неформальним правилам. Так чи інакше, люди знайдуть спосіб обійти

формальну норму, сприйняту ними як неправильну, нелегітимну чи неефективну з економічної точки зору. Прикладом цього може служити масове ухиляння від податків, що мало місце в Україні в 1990-і роки і, хай меншою мірою, триває зараз.

Сукупність функціонуючих в суспільстві формальних і неформальних інститутів формує інституційну структуру, або інституційне середовище. Для розмежування відносно-стабільної соціальної структури від її динамічних частини існує поняття базових інститутів та інституційних форм. Під першими розуміються історично стійкі, інваріантні по відношенню до дій окремих акторів, постійно відтворювані на практиці соціальні відносини, що задають найбільш загальні характеристики соціальних ситуацій. Саме вони визначають характер розвитку суспільства, можливість закріплення в ньому тих чи інших інституційних форм – конкретних встановлених зразків поведінки, організацій, в яких проявляється порядок взаємодії соціальних суб'єктів.

О. І. Ананьїн розмежовував інституційні форми та інституційну структуру таким чином: «якщо інституційні форми – це емпірично спостережувані явища (організації, правові норми, формальні і неформальні канали комунікації та ін.), то інституційна структура – це сукупність інституційних відносин, що спрямовує хід суспільних процесів (соціальні та ціннісні структури, владні та організаційні системи, поведінкові стереотипи, культурні норми), і виділяє основні постулати теорії прав власності, доводячи тезу про те, що центральним поняттям економічної теорії є не «власність», а «право власності» – не ресурс сам по собі є власністю, а частка прав по використанню ресурсу складає власність» [2; с.15].

Відносини власності є ключовим стрижнем в розумінні нами ролі бізнесу як активного інституту сучасного громадянського суспільства. З цього приводу слід зазначити наступне.

1. Відносини власності трактуються як відносини між людьми з приводу використання обмежених благ, а не як відносини між людьми і речами. Річ є

сукупністю не тільки фізичних характеристик, але також пов'язаних з нею прав і юридичних обмежень, і її цінність визначається складом цих характеристик.

2. Для відносин власності ключове значення має рідкість, обмеженість ресурсів.

3. Права власності визначають відносини з приводу будь-яких типів рідкісних ресурсів, як матеріальних, так і нематеріальних об'єктів, у тому числі «прав людини».

4. Відносини власності можуть бути санкціоновані суспільством, але не обов'язково державою – тобто вони можуть закріплюватися і охоронятися не тільки у вигляді нормативних актів, а й у вигляді морально-етичних норм.

5. Права власності мають поведінкове значення, заохочуючи одні форми поведінки і обмежуючи інші.

Таким чином, право власності можна визначити як санкціонований громадянським суспільством або державою збір повноважень, що детермінує відносини з приводу доступу до якихось обмежених ресурсів, як матеріальних, так і нематеріальних. С. Г. Кірдіна зазначає, що власність «завжди санкціонується суспільством або позитивно, або негативно: позитивні санкції означають схвалення суспільством наявної структури прав доступу до ресурсів, негативне – несхвалення їх, з чого виникає необхідність змінити цю структуру в доцільну для суспільства сторону» [70; с. 99].

Ще одним ключовим поняттям специфікації прав власності – є точне визначення набору повноважень власника, а саме: суб'єкта власності, об'єкта власності і способу наділення власністю. Специфікувати права власності – значить виключити інших з вільного доступу до ресурсів, і система власності – це історично складена система винятків з доступу до матеріальних і нематеріальних ресурсів. Специфікація необхідна для підтримки стійкості економічного середовища, так як формує у економічних агентів очікування того, яким буде результат тих чи інших їхніх дій.

Неповнота специфікації іменується розмиванням прав власності. Відсутність чіткої визначеності прав власників унеможливорює економічний

розвиток: якщо економічний агент не впевнений у непорушності своїх прав власності, він буде витрачати ресурси на задоволення поточних потреб, а не інвестувати їх у подальший розвиток. Зазначимо, що згідно соціально-філософської позиції, відносини власності є відносинами між людьми, і це, по суті, – соціокультурна система, яка регулює в суспільстві доступ до матеріальних і нематеріальних благ. Саме тому відносини власності санкціонуються не тільки владою, але й соціумом, закріплюються і охороняються не тільки силою закону, а й соціокультурними громадянськими інститутами.

Існує ряд підходів до визначення сутності і природи відносин бізнесу, громадянського суспільства і держави, проте в рамках дисертаційного дослідження найбільш значимими є два з них.

Перший підхід запропоновано Д. Нортом і полягає він в розгляді держави як «організації організацій» – з одноосібним або з колективним власником. За думки Д. Норта, «держава – організація з порівняльними перевагами та монополією на реалізації насильства, що поширюються на географічний регіон, межі якого встановлюються її здатністю обкладати податком підданих» [99]. Таким чином, держава постає у вигляді організації, що володіє порівняльними перевагами на своїй території, що складається із сукупності стійких соціальних зв'язків і формальних та неформальних контрактів.

Природа відносин між державою і структуруючими її соціальними індивідами визнається даним підходом як контрактна. Влада продає свої послуги щодо специфікації і захисту прав власності та забезпечення виконання контрактів за винагороду у формі податків. Крім специфікації прав власності, держава займається формуванням законодавства – тобто докладає зусилля по створенню спільних правил гри, що зменшують невизначеність і формують очікування; а також наданням суспільних благ (починаючи з суспільних товарів і послуг та утримання армії, будівництва доріг тощо – і закінчуючи формуванням нематеріальних факторів, що позитивно впливають на виробництво, таких як правопорядок, сприятливий інвестиційний клімат і т. д.)

При цьому основні принципи контракту між владою і громадянами не залежать від моделі держави, будь то соціальний контракт як «природний договір», що укладається для більш ефективного досягнення власних інтересів, або контракт з державою як експлуататором, що акумулює ренту, користуючись монополією на насильство. Ці принципи полягають в наступному: по-перше, в основі контракту знаходяться дії людей, спрямовані на реалізацію власних інтересів, по-друге, контракт ґрунтується на певних гарантіях і зобов'язаннях сторін, взаємних платежах (держава надає блага і послуги із захисту прав, громадяни платять податки) і згодою обох сторін на участь у контракті. Таким чином, в якості основної функції економічної влади виділено функцію формування інституційного середовища і специфікації прав власності.

Другий підхід – «модель стаціонарного бандита», запропоновано М. Олсоном [101]. Аналізуючи автократичні держави, вчений виділяє серед них автократії з тривалим і коротким часовим горизонтом, в якості загальної риси виділяючи в них обов'язкову наявність особи або групи осіб, які перебувають «вище» закону. Автократія з тривалим часовим горизонтом – режим «стаціонарного бандита» – забезпечує «раціональну монополізацію злочинства»: тобто, якщо «стаціонарний бандит» (особа або група осіб) закріпив за собою територію на тривалий термін, то в його інтересах обмежити перерозподіл ренти на свою користь, щоб забезпечити постійне її відтворення. Максимізація доходу правителя або правлячого угруповання в даному випадку досягається пошуком оптимального співвідношення між обсягом зібраних податків і часткою, що взамін витрачається на суспільні блага.

Автократ з коротким тимчасовим горизонтом – «мандрівний бандит», або «бандит-гастролер» – виграє від конфіскації більшості благ в найкоротший час, поки він не втратив владні повноваження. У нього немає мотивації до створення сталого економічного розвитку соціально-економічних інститутів, оскільки він не встигне ні окупити витрати по їх створенню, ні отримати дохід від їх функціонування. «Стаціонарний бандит», крім підтримання можливості та стимулів виробництва, змушений також витратити ресурси на недопущення

здійснення перерозподілу діяльності іншими агентами – тобто на захист ренти від посягань інших «бандитів». Для цього «стаціонарний бандит» витрачає ресурси на утримання армії і максимальний захист власності [101; с. 65-66].

Згідно обом наведеним вище підходам, влада, володіючи монополією на насильство, специфікує права власності та встановлює податки таким чином, щоб максимізувати отримувану ренту. Перерозподільна діяльність держави не обмежується тільки вилученням ренти на свою користь, але також включає забезпечення перетікання фінансових потоків від одних груп громадян до інших – наприклад, більш багаті громадяни платять державі вищі податки, а держава забезпечує суспільні блага біднішим групам населення.

Концептуальний висновок Д. Норта: «...фактично найбільш очевидні уроки історії полягають у тому, що політичні системи мають вроджену схильність формувати неефективні права власності, що призводить до стагнації і занепаду. Тому є дві головні причини. По-перше, отримуваний правителями дохід може бути більшим при неефективній структурі прав власності, яка, однак, допускає більш дієвий контроль і більш значне стягування податків, ніж при ефективній структурі прав власності, яка має високі витрати з контролю і регулювання. По-друге, правителі рідко можуть дозволити собі встановлювати ефективні права власності, тому що вони викликали б цим невдоволення серед значної частини громадян і, таким чином, зробили б своє становище менш надійним. Тобто, навіть тоді, коли правителі бажали б встановити правила, виходячи з критеріїв ефективності, умови політичного виживання будуть диктувати їм інший курс дій, тому що ефективні правила викликали б роздратування могутніх політичних груп зі спеціальними інтересами» [99; с. 87]. Таким чином, структура прав власності, максимізуючи отримувану владою ренту, знаходиться в конфлікті зі структурою, яка забезпечувала б економічне зростання. Домінування перерозподільних груп, з якими змушена рахуватися верховна влада, також не сприяє економічному зростанню, оскільки домінування рентиорієнтованої мотивації не створює стимулів розвивати виробництво.

Можна погодитися з позицією М. Курбатової, що виділяє ідеальну теоретичну модель взаємодії влади і бізнесу, як певний образ в умовах «ідеального ринкового господарства». У даній моделі ролі суб'єктів взаємодії розподілені таким чином – суб'єкти, що представляють інтереси бізнесу домовляються про правила гри і доручають контроль над їх дотриманням державі як агенту – гаранту. Влада гарантує бізнесу створення сприятливого середовища та виробництво необхідних для його функціонування і розвитку суспільних благ, таких як виробнича, соціальна та інституційна інфраструктура; бізнес бере на себе зобов'язання щодо сплати податків і відтворення використовуваних економічних ресурсів [77; с. 45].

У національній моделі взаємовідносин бізнесу і влади знаходить відображення попередня історія розвитку країни, реальна практика політичного конструювання дизайну і соціогенезис бізнесу. Сформовані в ході історичного розвитку певної країни подання про «економічну справедливість» багато в чому визначають цільові функції економічних суб'єктів, їх ставлення до можливих варіантів розподілу прав власності на економічні ресурси між приватними агентами, державою і комунальними структурами. Все це певним чином модифікує відносини влади та бізнесу в їх взаємодії, а також обсяг і характер їх взаємних зобов'язань.

Поряд з ідеальною і національною моделями виділяється нормативна модель взаємодії бізнесу, громадянського суспільства і влади, що складається з встановлених у даній країні формальних норм, правил і практик їх застосування, а також протилежної їй реальної інституційної моделі, як сукупності сформованих на певній території формальних і неформальних норм, правил і практик їх взаємодії.

У розглянутому нами випадку основний інтерес представляє класифікація, згідно з якою соціальні інститути виділяються за рівнем соціальної реальності, в якій вони виникають і функціонують. Йдеться про економічні, соціальні, політичні, правові, духовно-ідеологічні та інші інститути суспільства. З цієї класифікації бізнес виступає не тільки суто економічним, але також соціально-

політичним інститутом суспільства, який поряд з універсальними функціями виконує також численні економічні, соціальні (у власному розумінні слова) і політичні функції. У сучасному суспільстві їх число і обсяг неухильно збільшується, бо ускладнюються суспільні потреби, що задовольняються ними.

Що стосується функціональної орієнтованості бізнесу в якості економічного інституту, то вона випливає з його природи і пов'язана із задоволенням фундаментальної суспільної потреби у виробництві та наданні населенню доступних і якісних товарів і послуг. Відносно соціально-політичної специфіки бізнесу як інституту громадянського суспільства справа йде набагато складніше. В означеній якості бізнес є стійкою структурою соціальної дії підприємців усіх форм власності, в рамках якої на нормативно-правовій основі задовольняються базисні потреби населення у виробництві соціально значущих і доступних товарів і послуг. Але бізнес на основі цілеспрямовано сформованого соціального ринкового господарства також бере участь у здійсненні корпоративної соціальної відповідальності і забезпечує консолідацію не лише підприємницького співтовариства, а й усіх основних класів, суспільних груп та інших соціальних категорій суспільства.

Генезис українського бізнесу забарвлений власними соціокультурними особливостями. Звідси виникає досить складна теоретична і концептуальна проблема – реконструювати історичну еволюцію, зв'язати ознаки і характерні риси сучасного цивілізованого соціуму з логікою розвитку національного бізнесу. Г. Гінс наголошує, що роль бізнесу в суспільстві полягає не тільки в зміні управління ресурсами з метою отримання доходу з впливу на невизначену ринкову середу, у створенні нових видів споживчих цінностей, в розширенні джерел засобів задоволення соціальних потреб, а й у тому, що він «очищає дорогу іншим, схилиючись перед невдачами і своїм негативним досвідом, попереджаючи про можливі помилки інших, або показуючи іншим шляхи досягнення успіху» [39].

Що стосується ситуації в сучасній Україні, то слід зазначити, що функціонування бізнесу, система його взаємодії з громадянським суспільством і

владою відбуваються в інституціональних рамках конкретних форм і механізмів, що в багатьох випадках не тільки суперечать здоровому глузду, але і традиціям європейської культури (протестантська етика Макса Вебера). Невипадково, що апеляції до позитивності ряду елементів бізнес-системи епохи постіндустріального суспільства, практичної успішності дій і зусиль з конструювання фундаментальних основ підприємницької культури, сприймаються представниками сучасної української бізнес-еліти як політичне фронтдерство та інтелектуальний епатаж.

У світлі вищевикладеного бізнес в Україні головним чином являє собою соціальний процес доцільної виробничої діяльності господарюючих суб'єктів. Відповідно до цієї точки зору, під бізнесом як складним економічним процесом розуміють організовані зусилля людей з виробництва і (або) продажу з метою отримання прибутку, товарів і послуг, які задовольняють реальні потреби суспільства. Загальне уявлення про бізнес ґрунтується на ствердженні, що це індивідуальна або колективна діяльність суб'єкта, спрямована на забезпечення найбільш оптимальних умов існування. Таке трактування бізнесу визначає його як економічну діяльність господарюючого суб'єкта, спрямовану на досягнення свого матеріального благополуччя на основі задоволення дійсних потреб населення. Ефективність підприємницької діяльності оцінюється не тільки розмірами отриманого прибутку, але і зміною ринкової вартості підприємств і може здійснюватися юридичними і безпосередньо фізичними особами (приватними підприємцями).

Можна виділити необхідні (базові) і можливі (вторинні) властивості підприємництва. До базових властивостей підприємництва, без яких саме його існування неможливе, на нашу думку, слід віднести економічну свободу господарюючого суб'єкта з управління власністю, організаційно-господарське новаторство в цілях створення попиту у споживача і задоволення його потреб і не гарантованість результатів діяльності. До вторинних ознак бізнесу слід віднести володіння ресурсами, лідерство у прийнятті рішень та інші аспекти, які доповнюють і розкривають суть базових властивостей, або виступають

похідними від них. Економічна пасіонарність, конструктивістське руйнування традиціоналізму, заповнення дефіциту ресурсів творчою енергією, особливе чуття або інтуїція – це ключові підприємницькі ознаки. Крім того, найважливішою фундаментальною властивістю бізнесу є економічна свобода, тобто наявність легітимних прав, що визначають незалежне, самостійне прийняття рішень з пошуку і вибору форм і методів здійснення господарської діяльності та використання її результатів.

Ґрунтуючись на конструктивістських положеннях функціональної диференціації, розроблених Н. Луманом, який вважав, що «функція соціальної системи полягає у співвідношенні з якоюсь проблемою суспільства, а не в аутореференції і не в самозбереженні системних елементів», можна виділити цілий набір функціональних ефектів бізнесу [90]. Найбільш переконливо вони представлені в концепції Е. де Сото і полягають у наступному.

По-перше, фіксація економічного потенціалу активів. Управління власністю переміщує матеріальний об'єкт в створений людиною простір символічних відображень, де можна звільнити ресурс від обтяжливих матеріальних обмежень і виявити його потенціал в чистому вигляді, фіксуючи соціально та економічно найбільш корисні характеристики відносин активів на противагу зримим якостям самих речей. Інституціалізація управління власністю дає інструмент для виробництва додаткових цінностей понад наявні активи і дозволяє розглядати своє майно не лише як джерело безпосередніх матеріальних благ, але і як латентну економічну і соціальну можливість. Саме бізнес є сходами переходу зі світу матеріальних активів у концептуальний світ капіталу, в якому вони розкриваються в найбільш повній і оптимальній формі. Управління власністю, що фіксує економічний потенціал активів створює можливість для виявлення їх найбільш ефективних якостей, розкриває економічний сенс речей.

По-друге, інтеграція розрізненої інформації. Доступ до легальної приватної власності, керованої бізнесом включається в систему законних процедур реєстрації приватної власності, що стало революційним перетворенням в

господарському та соціальному житті народів західних країн, і, як результат, вся відповідна інформація, правила і норми виявилися зведені в єдину базу знань. Інтеграція та уніфікація різнорідних систем управління, стандартизація процедур реєстрації контрактів дозволяють артикулювати економічні та соціальні характеристики будь-якого об'єкта управління, що є елементом створення інституційного середовища економічного розвитку.

По-третє, створення єдиної правової системи для управління власністю, артикуляція пов'язаних з управлінням прав і обов'язків підвищує ступінь відповідальності власників. «Звільнення від примітивних економічних турбот і від місцевих обмежень розв'язало людям руки для діяльності, спрямованої на підвищення цінності та прибутковості їхніх активів, власники втратили анонімність. Отримавши вигоди від декламації чітких прав та обов'язків, люди заплатили за це неможливістю ховатися за спину натовпу» [196]. Використовуючи методологію Н. Лумана, можна ввести поняття бізнес-кодування, яке управляє коливанням між позитивними і негативними значеннями, тобто інтеграцією оцінок якості, на які система орієнтує власні операції.

Це кодування, що полягає в повазі до власності, до прийнятих зобов'язань, до договорів, та проявляється у готовності підкоритися закону, дозволяє системі фіксувати факт будь-якої асоціальної поведінки індивіда, що, у свою чергу, позначається на його репутації в очах всіх учасників мережі, утвореної відкритими відносинами власності. «Корисність системи, – пише Е. де Сото, – значною мірою криється в з'єднанні прав, свобод і відповідальності, в накладенні нормативних обмежень, в породжуваних правилами гри сукупності можливих санкцій» [196; с. 88]. Участь у бізнесі дозволяє вступати в будь-які угоди, але платою за це є розуміння пов'язаних з цим ризиків і прийняття зобов'язань з розвитку зафіксованого суспільством економічного і соціального потенціалу активів, що перебувають у сфері соціально-економічного управління.

В-четвертих, соціальна ефективність бізнесу полягає у підвищенні ліквідності активів, що дозволяє цілком їх комбінувати, ділити, мобілізувати, використовувати для стимулювання соціально-економічних операцій. Згідно позиції Н. Лумана, можна припустити, що, відокремивши від відсталих матеріальних активів їх економічний сенс, бізнес-система наділяє активи властивістю ліквідності, тобто здатністю виступати у формі, що відповідає вимогам будь-яких трансакцій, розщеплювати, з'єднувати і комбінувати активи, пристосовуючи їх до будь-яких змін економічної, політичної чи правової ситуації.

По-п'яте, розвиток громадських зв'язків. «Оперативна замкнутість функціональних систем, – пише Н. Луман, – не виключає того, що певні події в декількох системах одночасно ідентифікуються як операції, і тоді спостерігач може розглядати їх як єдність» [89; с. 110]. Таким чином, бізнес дозволяє створити мережу легко ідентифікованих і особисто відповідальних агентів бізнесу, радикально змінюючи можливості комунікацій з приводу активів, їх потенціалу та використання, підняття статусу підприємців як агентів господарської діяльності та акторів політичного процесу, здатних надати керованим ресурсам практично будь-яку форму. У цьому випадку соціальна ефективність бізнесу полягає у виробництві зв'язків, які дозволяють на базі власних ресурсів створювати більш ефективні комбінації, що формують споживача.

По-шосте, паспортизація угод. Е. де Сото справедливо зазначає цю рису бізнесу, оскільки документальний опис економічно-значущих особливостей активів, безсумнівно є найбільш актуальним в країнах посткомуністичної трансформації, що містить всю інформацію про фактори, що обмежують і підвищують цінність активів, це дозволяє підвищити мобільність ресурсів, забезпечити значну економію трансакційних витрат без їх виведення за межі правової системи. Саме можливості гарантувати виконання заключених угод поза державних зобов'язань позбавлена значна частина українського бізнесу.

У цьому відношенні підприємництво справедливо розглядають як специфічну соціально-професійну групу людей у стратифікаційній структурі суспільства, яка в ініціативному порядку і на свій страх і ризик займається господарською діяльністю [196]. У марксистській традиції бізнесменів-власників прийнято називати класом буржуазії. Цей клас, як правило, інституалізується в підприємницькі об'єднання та спілки, які активно беруть участь в регулюванні трудових відносин на виробництві та здійсненні лобістської діяльності. Відому роль вони відіграють і у політичному тиску на владу, виступаючи в якості штабів і найважливіших центрів перетворення економічної потужності монополій у політичну могутність. Останнє перетворює їх на найважливіші інституційні осередки, за допомогою яких здійснюється злиття, з'єднання, зрощення сили монополій з силою держави в єдиний механізм соціально-економічного панування.

Найважливіший потенціал соціально-економічних спілок пов'язаний з регулюванням поведінки складових її членів, які залишаються поза сферою організаційної діяльності. Бізнесмени стають членами спілок як приватні власники, на свій розсуд керуючись своїми вузькими економічними інтересами. Бо відносини між капіталом і державою будуються на тому, що капітал може не робити те, що економічно і з точки зору інвестицій не вигідно і приносить бізнесу збитки. На відміну від більшості груп інтересів, що є простими функціональними об'єднаннями, спілки підприємців є багатофункціональними асоціаціями та їхні функції безпосередньо пов'язані з політикою. Бізнесмени та акціонери як самостійні індивіди реально борються за владу, щоб використовувати її можливості для гарантованого забезпечення потужностей своїх виробництв.

Згідно авторської концепції, під бізнесом розуміється комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, які обумовлюють і регулюють ризиковану діяльність з управління та розпорядження власністю, учасники якої намагаються стверджувати свій статус у суспільстві шляхом підвищення ефективності процесу задоволення особливо значущих

економічних, культурних, духовних і соціальних потреб населення і суспільства в цілому. Подібне розуміння бізнесу узгоджується з позицією В. В. Радаєва, на думку якого, бізнес як суспільний інститут - це «організаційна структура, що складається із сукупності взаємопов'язаних підприємств в одній або декількох сферах виробництва» [123; с. 359].

В структурі громадянського суспільства підприємницькі об'єднання представляють широкі верстви бізнесменів, що контролюють переважну частину економічних ресурсів країни, які узагальнюють і висловлюють їх потреби, інтереси та уподобання. Керівництво та експерти спілок володіють найповнішою, точною і достовірною інформацією про те, що потрібно бізнесу для ефективного функціонування, а представники спілок бізнесу залучаються до роботи в різних консультативних установах при органах державної влади, їх керівники регулярно зустрічаються з керівниками держави і нерідко самі рекрутуються на посади в органи влади. В результаті спілки бізнесменів узагальнюють, висловлюють і просувають інтереси і потреби маси індивідуальних підприємців, в руках яких зосереджені найважливіші санкції капіталу по відношенню до держави і відіграють важливу роль у соціально-політичному процесі.

Однак сказане не розкриває всіх неекономічних параметрів бізнесу як соціального інституту громадянського суспільства. Адже інститут підприємництва в якості соціально-політичного інституту громадянського суспільства відіграє ключову роль у забезпеченні соціальної консолідації населення та мінімізації громадських ризиків і потрясінь за допомогою створення матеріальних умов для послідовного зростання добробуту людей. Разом з тим цивілізоване підприємництво, засноване на конкуренції та економічній свободі, сприяє політичній демократизації суспільства. І в цьому сенсі слова бізнес через своїх представників у владі активно бере участь в її прогресивному реформуванні в напрямку розвитку правової демократичної держави та у становленні політичного плюралізму. Адже інститут бізнесу

оптимально розвивається саме в умовах демократичного режиму за законами, які виключають засилля номенклатурних понять і тіньових домовленостей.

Також бізнес в цивілізованому суспільстві виконує функцію активізації корпоративної соціальної відповідальності. Подібна відповідальність являє собою досить складний функціональний обов'язок підприємницького співтовариства, вивчення якого вимагає відповідного теоретичного підходу. Тому для більш обґрунтованої відповіді на питання про форми, методи і межі соціально-відповідальної діяльності підприємництва попередньо слід розглянути взаємодію бізнесу і державної влади в сучасному громадянському суспільстві, з формального змісту і моделей якої можна буде вивести специфіку корпоративної соціальної відповідальності.

Підводячи короткий підсумок проведеного розгляду соціально-філософських підходів до вивчення бізнесу як соціально-політичного інституту громадянського суспільства, можна зробити деякі узагальнені висновки. По-перше, бізнес є в сучасному світі не просто інституційним компонентом капіталістичної суспільно-економічної формації, але також являє собою соціально-політичний інститут, що відіграє вагомую роль у забезпеченні стабільного та передбачуваного економічного розвитку суспільства. По-друге, чільною інституційною формою політичного впливу бізнесу є громадянські підприємницькі об'єднання, які відіграють вагомую роль у механізмі політичного тиску на владу. Подібні об'єднання виступають своєрідними центрами перетворення економічної потужності монополій у політичну могутність держави. За допомогою таких інституційних форм здійснюється злиття, з'єднання або зрощування економічної сили підприємців з політико-правовою силою сучасної держави в єдиний механізм реального панування. Нарешті, саме цивілізоване підприємництво, засноване на конкуренції та економічній свободі, активно бере участь в політичній демократизації суспільства і через своїх представників у владі в міру можливостей сприяє його прогресивному реформуванню в напрямку розвитку правової демократичної держави та становлення політичного плюралізму.

1.2. Теоретичні аспекти дослідження громадянського суспільства у класичній та сучасній філософії

Громадянське суспільство є найбільш ефективним контекстом розвитку бізнесу в умовах сучасної постіндустріальної дійсності. Тільки в межах динамічного громадянського суспільства бізнес як соціальний інститут набуває того ступеня свободи, що найбільш повною мірою дозволяє задовольнити економічні, соціокультурні та політичні потреби підприємців щодо реалізації бізнес-потенціалу в напрямку розвитку ефективних та взаємовигідних соціально-економічних відносин.

Однак, пройшовши нелегкий тернистий шлях епохи авторитаризму та трансформаційний період початку XXI століття, українські бізнесмени все ще відчують певну невизначеність щодо соціально-значущих орієнтирів економічної діяльності, деякою мірою побоюються соціально-політичних трансформацій та не завжди готові до здійснення інноваційної економічної діяльності спрямовуючи свою активність на вдосконалення традиційних форм і методів досягнення економічного успіху. Причиною тому слугує багато зовнішніх і внутрішніх чинників, серед яких певною мірою виділяється фактор історично сформованих методологічних і технологічних обмежень щодо набуття теоретичних знань та практичного досвіду з приводу організації ефективної соціально-економічної взаємодії в умовах рівних можливостей, вільної конкуренції, відсутності корупції та актуалізації ефективних механізмів соціальної самоорганізації.

Громадянське суспільство в Україні тільки починає стадію свого активного формування. На сьогоднішній день по відношенню до нього українська бізнес-еліта обіймає позицію зацікавленого вичікування і формує цільовий запит до соціальної філософії та інших наук соціально-гуманітарного спрямування щодо науково-теоретичного пояснення загальних властивостей та закономірностей розвитку суспільно-політичних та економічних процесів в межах громадянського суспільства з метою вироблення ефективних типів бізнес-управління на основі результатів науково-економічного прогнозування. В

озвученому контексті соціально-філософський аналіз громадянського суспільства як ефективної форми суспільної самоорганізації виступає не тільки науковою, а й соціально-значимою практичною задачею.

Соціально-філософський аналіз бізнесу як соціального інституту громадянського суспільства спирається на теоретичні підходи, в яких структура і організаційний дизайн бізнесу розглядається як одна з проекцій суспільної структури; вбудованої в більш широкий соціальний контекст, що розвивається за правилами і закономірностями, характерними для усього суспільства. Будучи однією з головних підсистем суспільства, бізнес розуміється в цьому методологічному конструкті як специфічний для кожного соціуму інституціональний комплекс. Одним з основних визначальних чинників генезису бізнесу є система власності. У ринковій економіці переважною формою власності є індивідуалізована приватна власність, у плановій економіці – державна чи загальнонародна власність, а в економіці владних угруповань – так звана «владна власність»: система, в якій права власності знаходяться в сильній залежності від волі державної влади.

Оскільки бізнес виступає не тільки економічним, але і соціально-політичним інститутом сучасного громадянського суспільства, остільки на початку цього підрозділу доречно звернутися до висвітлення деяких теоретичних питань, присвячених сутності, основним ознакам, структурі і функціям громадянського суспільства.

В історії філософії ідея громадянського суспільства сходить до Стародавньої Греції та античного Риму. Розмірковуючи про існування людини у державі, античні філософи вважали, що поки держава є далекою від ідеалу, не можна сподіватися ані на внутрішнє перетворення, ані на розвиток людини. Вони приділяли багато уваги темі ідеального державного устрою, вважаючи, що ідеальна держава можлива лише за умови справедливого розподілу громадських обов'язків. Така держава включає в свою структуру суспільство, а не протистоїть йому.

Платон потягом життя створював модель соціально-політичної теорії. Він об'єднував суспільство і державу, прагнув до гармонізації суспільства і особистості, до єдності і незмінності полісної системи «Перед тим як визначити, чим є держава, – зазначає філософ, – маємо з'ясувати поняття про сутність особи громадянина, бо держава є не що інше, як сукупність громадян, громадянське суспільство» [117; с. 242]. У політичних навчаннях Аристотеля та Платона громадянське суспільство означає не якийсь додержавний стан, воно скоріше виступає синонімом поняття «політичне суспільство», тобто поняття «держава». Політія – ідеальний державний лад для Аристотеля, не знала відмінностей між громадянським суспільством і державою. Людина античності вирішувала всі громадські справи в дусі колективної демократії. Для античного поліса держава була повноцінним самодіяльним учасником і втілювачем всіх його рішень.

Поняття громадянського суспільства безпосередньо ні в роботах Платона, ані в роботах Аристотеля не зустрічається. Але вони розглядали державу і суспільство як єдине ціле, засноване і чинне цілком на загальних для всіх принципах – принципах етичних і правових. Їх ідеї стали початком пошуку теорії такого державного устрою, який забезпечував би максимально можливий сталий розвиток. Саме такий підхід до аналізу суспільних систем як цілісності, заснованої на етико-правових цінностях, що має метою сталий розвиток, нам здається найбільш продуктивним. Досліджуючи його античні філософи заклали основу для розвитку подальших теорій громадянського суспільства.

У Середні віки ідея створення досконалого суспільства продовжувала розвиватися. Держава і церква підпорядкували собі усі політичні устремління людини. Все індивідуальне, приватне поглиналося груповою організацією, елементами і структурою держави. Права, як основи вільної діяльності особистості, не існувало. Але, як зазначає Д. М. Петрушевський, на початку XIII століття були зроблені спроби підвести межу державного втручання в приватне життя громадян. Свідченням цьому служить англійська «Велика хартія вільностей» 1215 року. У ній обмежувалися права на користь

аристократії. У хартії проголошувалося право громадянина на особисту свободу і безпеку – «Жодна вільна людина не повинна бути заарештованою, ув'язненою під варту, позбавленою власності, приниженою, вигнаною або покараною ніяким іншим способом інакше, як за законом» [114; с. 47].

Перші серйозні спроби диференціювати поняття держави та громадянського суспільства зробили мислителі Нового часу: Т. Гоббс та Дж. Локк. Їх теоретичні моделі отримали свій розвиток в роботах Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, В. фон Гумбольдта, І. Канта, Г. Гегеля та ін. [33, 66, 125].

Отже, одним з перших мислителів, що торкнулися співвідношення громадянського суспільства з державою, був Т. Гоббс. У трактаті «Левіафан» він зазначає, що, незважаючи на те, що державна влада повинна бути абсолютною, вона все таки надає підданам деякі «свободи» [41]. Оскільки суверенна держава формується в результаті угоди або договору, за підданими залишаються всі їхні природні права, які не можуть бути передані за допомогою договору. І оскільки піддані входять в подібну угоду, щоб зберегти і захистити своє життя, оскільки їм надається право відмовитися підкоритися суверену, коли таке підпорядкування ставить їх життя під загрозу. Громадянське суспільство у Т. Гоббса протистоїть у певному сенсі природному стану, де панують безмежний егоїзм і людська злоба.

Т. Гоббс вважав державу і суспільство двома різними категоріями, а суспільство розглядав саме як цивільне, громадянське. Як зазначає сам філософ, він хотів врівноважити повноваження двох влад: цивільної та державної, «з яких одна бореться за занадто велику свободу, а інша – за занадто широкі повноваження» [41; с. 202]. Дане суспільство виникає при переході від природного стану первозданних неприборканих пристрастей до впорядкованого суспільства, громадяни якого дисципліновані владою держави, підтримують в країні мир і порядок.

На сучасному етапі історичного розвитку погляди Томаса Гоббса служать теоретичною основою для розгляду громадянського суспільства як частини цілісного соціуму. Однак, відзначимо, що сьогодні в якості цієї частини

розглядають найбільш активних громадян (громадянські об'єднання, організації та спілки), які вміють дотримуватися своїх обов'язків і відстоювати свої права. Тобто якості, приписувані тільки державі, стали поширюватись і на суспільство з тим, щоб врівноважити ці два начала. При цьому ігнорується та обставина, яку Т. Гоббс вважав природною – люди від природи аж ніяк не є громадянами, і він не вірив в їх загальне самовдосконалення. Звідси і настільки великою в його теорії є роль держави, керуючої народом.

В якості самостійної наукової категорії громадянське суспільство було розглянуто Дж. Локком. Цей мислитель по суті визнає за державою тільки той обсяг повноважень, який санкціонований «суспільним договором» між людьми, пов'язаними між собою розумним вибором [88]. На відміну від Т. Гоббса, Дж. Локк вважав, що громадянське суспільство виростає з природного стану, будучи його логічним та органічним слідством. У Дж. Локка держава утворюється на основі існуючих в природному стані суспільних відносин. Народ, що становить суспільство, є сувереном, і в силу цього, хоча з утворенням держави суверенітет суспільства переходить до нього, вона не може повністю поглинути суспільство. Більше того, головна мета держави полягає в захисті суспільства. Дж. Локк трактував «громадянське суспільство» як форму державності, що володіє соціально-економічним і духовним змістом. Згідно концепції філософа, держава, політична влада – не вічні атрибути суспільства, вони виникають лише на певному етапі розвитку громадянського суспільства, коли у членів цього товариства виникає необхідність в них [88; с. 163].

Певний внесок у розробку поняття «громадянське суспільство» внесли такі французькі просвітителі, як К. А. Гельвецій, П. Гольбах, Ш.-Л. Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо [125, 202]. Аналізуючи індивіда, здатного спиратися на власні сили і самостійно вирішувати свої життєві проблеми, вони перетворювали його на автономного суб'єкта, учасника суспільного договору і члена громадянського суспільства. Так, Ж.-Ж. Руссо писав, що в суспільному стані індивід перетворюється «з тупої й обмеженої тварини в істоту мислячу – у людину» [125]. Ш.-Л. Монтеск'є стверджував, що держава як політичний стан (на відміну

від цивільного стану, громадянського суспільства) виникає внаслідок потреби людей жити разом. Вона така ж природна, як і прагнення людей жити у світі або добувати собі їжу.

Ш.-Л. Монтеск'є зазначав, що після об'єднання людей між ними виникає нерівність [206]. Окремі індивіди починають відчувати свою силу і намагаються звернути на свою користь головні вигоди від спільного проживання. Так виникають війни між окремими людьми, а потім і війни між окремими спільнотами людей. Для припинення цих війн слід стримувати людей за допомогою законів, які повинні бути втіленням справедливості. Причому під духом законів філософ розумів сукупність факторів, що впливають на політичне життя. При цьому, на думку мислителя, закони повинні «відповідати фізичним властивостям країни» і повинні бути «пов'язані між собою і обумовлені обставинами свого виникнення, цілями законодавця, порядком речей, на якому вони стверджуються».

Теорія Ш.-Л. Монтеск'є взагалі відрізняється суттєвою історичністю. В її рамках під громадянським суспільством розуміється «набір незалежних асоціацій громадян, які опосередковують відносини між індивідом і державою і в разі потреби захищають свободу індивіда від зазіхань влади». У його концепції поєдналися характерне для XVIII століття уявлення про два типи договору (громадський і державний) і існуючий в римському праві поділ цивільного і публічного права (останнє іменувалося Ш.-Л. Монтеск'є «державним правом»). Якщо державне право регулює взаємини правителів з тими, ким вони правлять, то в компетенції цивільного права знаходяться питання з регулювання відносин між членами суспільства. Громадянське суспільство визначається в даному випадку методом виключення: все, що не є державою, є громадянським суспільством [206; с. 5].

Особливий інтерес представляють погляди на історію формування громадянського суспільства видатного шотландського вченого-суспільствознавця другої половини XVIII століття Адама Фергюсона. Він вважав, що людина без суспільства взагалі не може існувати, тому що потреба в

суспільстві вкорінена в самій природі людини. У своїй книзі «Досвід історії громадянського суспільства» автор постійно використовує як взаємозамінні поняття суспільство (громадянське суспільство) і держава. Говорячи про розвиток товариств, основоположним принципом їх формування він вважає суперництво. Причому, в суперництві перемагає не численна держава, а держава об'єднана єдиним духом. «Незважаючи на чисельну перевагу і перевагу в питанні ресурсів для ведення війни, сила нації впливає з її національного характеру, а не з її багатства або чисельності. Для воцаріння в суспільстві деякої політичної свободи достатньо, щоб члени цього товариства, або поодинці, або як учасники різних організацій відстоювали свої права. В умовах республіки громадянам слід або наполегливо стверджувати принципи рівності, або стримувати домагання інших співгромадян, накладаючи на них деякі обмеження» [142; с. 122].

Німецький філософ І. Кант дійшов висновку, що головний шлях поєднання свободи кожного зі свободою всіх – це формування громадянського суспільства. Він висунув апріорні принципи функціонування громадянського суспільства: а) свобода кожного члена суспільства як людини; б) рівність його з будь-яким іншим членом суспільства; в) самостійність його як громадянина. Він стверджував, що в умовах громадянського суспільства громадянин повинен володіти тією спрямованістю до точного і бездоганного виконання закону, якою володіє державний керівник в його відношенні до громадянина. Поняття громадянського суспільства І. Кант осмислював у дусі французької «Декларації» 1789 р. як державно-громадянське суспільство [66].

Особлива заслуга в розробці концепції громадянського суспільства належить Г. Гегелю. Він у роботі «Філософія права» розглядав «громадянське суспільство» як проміжну форму людської спільності, що розташовується між сім'єю та державою і забезпечує життєздатність суспільства і реалізацію громадянських прав. Саме Г. Гегель обґрунтував поняття громадянського суспільства не лише як сукупності індивідів і відносин між ними, але і як сфери діяльності самих різних суспільних інститутів. Громадянське суспільство не є

сукупністю автоматично розрізнених осіб, що поєднуються на мить тільки для одиничного тимчасового акта без подальшого зв'язку, а є розчленованим на рівні товариства, суспільства і корпорації, які таким чином отримують владу або вплив на владу [33].

В той же час, громадянське суспільство за Г. Гегелем – це спільнота людей, спільність, для якої характерні різноманітні економічні зв'язки. Ці зв'язки множаться через потреби, через систему правових установ, що представляють собою засіб забезпечення осіб та власності, які виконують завдання охорони своїх особистих і загальних інтересів. Громадянське суспільство становить комплекс приватних осіб, класів, груп, кооперацій, станів, інститутів, взаємодія яких регулюється, цивільним правом і які прямо не залежать від самої держави. Громадянське суспільство має функціонувати поряд, а не всередині держави. Поділяючи уявлення про взаємовідносини держави і суспільства, як про «поле битви приватних інтересів», він підкреслював, що поза свободою приватної власності свобода особистості неможлива. Разом з тим, філософ попереджав, що надмірний розвиток окремих складових частин громадянського суспільства може привести до придушення інших його частин, і тільки під егідою держави може бути досягнутий необхідний баланс складових громадянського суспільства [33; с. 250].

За Г. Гегелем громадянське суспільство є сферою реалізації особливих, приватних цілей та інтересів окремої особистості, де кожен для себе є метою, а усі інші люди значимі лише як засоби для досягнення цієї мети. Все життя громадянського суспільства пронизане співвідношенням двох принципів – особливості і загальності: кожна особлива мета приватної особи, яка потребує для своєї реалізації співвідношення з іншими особливими цілями, обмежена, таким чином, загальним прагненням до реалізації приватних цілей. Задовольняючи себе, особлива мета змушена задовольняти разом з тим і благо інших. Громадянське суспільство являє собою систему всебічної взаємозалежності, так що благо і право однієї особи переплетені з аналогічними цілями інших приватних осіб.

Г. Гегель розглядає дану систему «як зовнішню державу», як державу потреб і розуму. Він виділяє три основних компоненти громадянського суспільства: систему потреб, відправлення правосуддя та корпорації. Останні мисляться філософом як засіб боротьби проти атомізації життя членів громадянського суспільства та спосіб соціально-телеологічного зв'язку індивідів. Держава як сфера загального інтересу виступає, з одного боку, як іманентна мета, а з іншого – як зовнішня необхідність: через тотожність цих моментів антагонізм знімається, і зберігається приватний інтерес в загальному. Лише утримуючи громадянське суспільство в підлеглому положенні, держава може забезпечити його свободу.

У державі представлена загальна воля громадян, вважав Г. Гегель, громадянське суспільство – це сфера реалізації особливих приватних інтересів окремих індивідів. У «громадянському суспільстві кожен для себе – мета, все інше для нього – ніщо. Однак без угоди з іншими він не може досягти своїх цілей у повному їх обсязі: ці інші суть тому є цінними для мети особливого. Але особлива мета за допомогою співвідношення з іншими надає собі форму загального і задовольняє себе, задовольняючи разом з тим прагнення інших до блага» [33; с. 352-353].

Серйозну увагу проблемі громадянського суспільства приділяли класики марксизму К. Маркс і Ф. Енгельс. Так, К. Маркс прийшов до усвідомлення того, що в дослідженні держави треба спиратися на аналіз громадянського суспільства. Саме життєдіяльність суспільства є першоосновою і головною рушійною силою історичного процесу. Держава, здійснюючи владні функції, має спиратися на потреби та інтереси громадянського суспільства, розумно виражати і захищати їх інтереси, шукати варіанти зближення, подолання виникаючих протиріч [169; с. 54]. Аналізуючи громадянське суспільство 40 -х років ХІХ століття К. Маркс констатував властивий йому послідовно проведений принцип індивідуалізму. Однак розвиток громадянського суспільства він пов'язував з принципом колективізму. Вільний розвиток кожного трактувався як основна умова вільного розвитку всіх. Саме в колективі

бачилася йому асоціація, здатна дати людині можливість всебічного розвитку своїх задатків. Він ототожнював це явище з сукупністю соціально-економічних відносин. Закликаючи до перетворення економічної основи громадянського суспільства (приватної власності), К. Маркс був переконаний, що громадянському суспільству, заснованому на суспільній власності на засоби виробництва, відповідатиме нова політична держава, яка висловлюватиме дійсно загальної інтерес, який не суперечить інтересам окремих людей.

За К. Марксом, громадянське суспільство і держава відірвані одне від одного. Як наслідок і громадянин держави відірваний від громадянина як члена громадянського суспільства. Людині в результаті доводиться піддавати саму себе істотному роздвоєнню. «Як дійсний громадянин вона знаходить себе в подвійній організації: у бюрократичній спільності, – яка являє собою зовнішнє формальне визначення держави, урядової влади, та не торкається громадянина і його самостійної дійсності, – і в соціальній сфері, в організації громадянського суспільства. Але в останній вона, в якості приватної особи, стоїть поза державою; ця організація не стосується політичної держави як такої» [91; с. 154]. Перша організація є державною організацією, матерію якої завжди є громадянин. Друга організація є громадянською організацією, для якої держава не є матерією. Для першої організації держава виступає як формальна протилежність по відношенню до громадянина, у другій організації громадянин сам виступає як матеріальна протилежність стосовно держави. При цьому основну увагу К. Маркса було сконцентровано на аналізі домінуючого впливу економіки на політику, в рамках якого громадянське суспільство набуває форму, в якій здійснюється оптимальний економічний розвиток.

Критично переглянувши гегелівську філософію права, К. Маркс спростив структуру гегелівської моделі громадянського суспільства, звівши його до сфери праці, виробництва та обміну. Для нього громадянське суспільство – це форма, в якій здійснюється економічний розвиток. З його поля зору випадає цілий комплекс соціокультурних, етнонаціональних, сімейно-побутових відносин, інститутів, що забезпечують соціалізацію громадян.

Якщо звернутися до Західного світу (включаючи США), то тлумачення громадянського суспільства як особливої позадержавної сфери соціального організму отримало широке розповсюдження завдяки відомій роботі А.де Токвіля «Про демократію в Америці» [139]. Його дослідження американської демократії стали реальним втіленням принципів і основ теорії «суспільного договору» і «громадянського суспільства», розроблених до того часу. Він характеризував громадянське суспільство як позадержавну форму соціуму. Самим знаменним явищем епохи А. де Токвіль вважав демократію. «Серцевина демократії – принцип рівності. Так, якщо в деспотичних державах відбувається придушення соціальних індивідів, то в демократичних створюються всі умови для їх процвітання. Чим більш розвинені політичні асоціації, тим більш демократичним є державний устрій і більшою свободою володіють його громадяни» [139; с. 252]. Філософ зазначав, що необмежена ступінь розвитку політичних організацій – це вища ступінь політичної свободи, яку може винести народ. Звичайно, головною умовою для підтримки свободи, згідно А. де Токвіля, не є соціальні установи, а характер народу, його звички і вдачі; але установи в свою чергу впливають на розвиток відповідних традицій і звичаїв, і застосування певних впливів може паралізувати шкідливі нахили демократії і сприяти зміцненню свободи.

Ще в ХІХ столітті А. де Токвіль стверджував, що незважаючи на те, що для стабільного функціонування демократичного політичного устрою потрібним є багатий набір громадянських інститутів, важливо, що самі вони повинні бути ієрархічні і недемократичні за своєю внутрішньою структурою. Відповідно цьому, католицьку церкву і патріархальну родину він вважав функціональними демократичними інститутами частково унаслідок їх внутрішньо-недемократичного характеру. Таким є лише одне з бачень проблеми. Послідовне трактування громадянського суспільства як особливої, позадержавної сфери соціуму стала затверджуватися в Європі услід за публікацією книги А. де Токвіля. В Америці, в свою чергу, отримали розвиток оптимальні для свого часу форми політичної демократії та елементи

громадянського суспільства: склалася ефективна позитивна взаємодія між ними [139].

Відоме протиставлення понять «громадянське суспільство» і «держава» зустрічається в роботах Т. Пейна, який вважав державу «необхідним злом», яке має бути всіляко обмежено у своїх домаганнях на абсолютну владу з боку громадянського суспільства. За його твердженням, «суспільство створюється нашими потребами, а уряд – нашими пороками: перший сприяє нашому щастю, позитивно об'єднуючи наші благі пориви, друге ж – негативно, приборкуючи наші вади; одне заохочує зближення, інше породжує ворожнечу. Перше – це захист, друге – покарання» [215; с. 102].

Інший американський мислитель Т. Джефферсон бачив гарантію збереження демократії та громадянського суспільства в праві народу контролювати і зміщувати «узурпаторів свободи». Він писав, що «Товариства існують у трьох досить різних формах: 1) без уряду, як у індіанців, 2) з урядом, на який бажання кожного має прямий вплив, як у випадку з Англією в меншій мірі і в Сполучених Штатах – більшою, 3) з урядом сили, як у всіх інших монархіях і в більшості республік. Щоб отримати уявлення про тяжке існування останніх, їх слід розглянути. Це правління «вовків над вівцями» [52].

У вітчизняній соціально-політичній думці окресленого періоду можна виділити три основні ракурси розгляду проблеми громадянського суспільства, які були обумовлені впливом ідей французьких просвітителів XVIII століття і Великої Французької революції, а також ліберальних течій, що виникли на Заході пізніше. Мова йде про «декабризм», «западництво» і «слов'янофільство» 40-х років XIX століття, нігінзм і народництво 60-х років XIX століття. Особливий інтерес представляє тут погляд М. Костомарова на цю проблему, на думку якого громадянське суспільство є глобальним соціальним утворенням, організованим на соціально-політичних засадах самоврядування, автономії та вільної федерації індивідів, громад, спілок, провінцій і націй [73].

Основи сучасного розуміння громадянського суспільства заклали М. Вебер, П. Сорокін, С. Франк, А. Грамші, Т. Парсонс та інші мислителі першої

половини ХХ століття [26, 27. 110, 135]. Будівництво «соціальної держави» широко розгорнулося в країнах Західної Європи та США після Другої світової війни. Особливо сильний імпульс воно отримало на межі 60-х та 70-х років, коли світ став свідком безпрецедентно-потужного викиду енергії соціального протесту: страйкових кампаній, антивоєнного руху, «молодіжного бунту», формування масових «контркультурних» потоків і т. д. Саме початком 70-х років дослідники датують момент повномасштабного розгортання «соціальної держави» (за критерій береться збільшення частки соціальних витрат до 60 і більше відсотків стосовно інших державних витрат).

Однак функціонування структур «соціальної держави» і пов'язане з ними зростання масштабів перерозподілу коштів через бюджет спричинили добре відомі негативні наслідки. Одним з них стала «фіскальна криза», зростання бюджетного дефіциту. З іншого боку, розширилася зона утримання, ослабли стимули до напруженої праці, конкурентної боротьби, стала погіршуватися соціодемографічна ситуація. На цьому ґрунті в 70-80-ті роки розгорнулася неоконсервативна течія, заснована на ідеях Ф. фон Хайєка, Л. Мізеса, Р. Нозіка та інших [94, 151, 152, 153]. Вона отримала найбільш виразне втілення в урядовій діяльності таких державних керівників, як Р. Рейган, М. Тетчер і Ж. Ширак [140].

Саме з цією спробою відобразити експансію етатизму під гаслом «Більше ринку, менше держави!» і пов'язана активізація інтересу до проблематики громадянського суспільства в сучасному світі. Якщо на початку століття громадянське суспільство зіграло роль щита для держави, якій загрожувала революційна соціальна стихія, то до кінця сторіччя його мобілізація мала на меті захистити свободу індивіда від сталої «надмірної» опіки держави.

Громадянське суспільство – це найважливіша складова демократичної держави. Європейський досвід вивчення цього феномена показує, що рівень сформованості громадянського суспільства відображає ступінь розвитку демократії. А стабільність демократичного процесу залежить від того, якою

мірою політичні інститути відображають потреби громадянського суспільства, своєчасно реагуючи на соціально-економічні та соціально-політичні процеси.

Значний внесок у розвиток теорії громадянського суспільства внесли сучасні зарубіжні вчені Е. Геллнер, Ф. Кордозо, Дж. Л. Коен, Я. Паппе, А. Селігман, В.Хесле, І.Шапіро [74, 109, 156]. Зазначені вчені пропонують визначення громадянського суспільства, як сукупності соціальних утворень: груп, колективів, організацій, асоціацій, об'єднаних специфічними економічними, етнічними, культурними, релігійними та іншими інтересами, реалізованими поза сферою діяльності держави.

Приділяли увагу аналізу цієї проблеми і вітчизняні мислителі – В. Ж. Богайчук Є. Р. Борінштейн, Г. Б. Василевський, І. В. Єршова-Бабенко, О. О. Долженков, А. І. Кавалеров, Б. О. Кістяківський, Л. В. Кринець, С. А. Котляровський, Г. В. Музиченко, О. П. Полисаєв, О. В. Халапсис та інші [13, 25, 69, 75, 154, 208]. Ставлячись з великою повагою до держави, вважаючи її результатом багатовікової історії, традицій і звичаїв, вони досліджували проблеми взаємин людини і влади, політики і моральності, сутності інститутів державної влади. Оновлення України вони пов'язували з відродженням громадськості та державності. Свобода особистості, вільний розвиток культури і державності, на їх думку, вимагають поваги до правового порядку. Вони вважали, що країні в першу чергу потрібні рівні політичні права для всіх її громадян, нормальний перебіг господарського життя, ґрунтовні соціально-економічні реформи.

Зазначені вище науковці відіграли колосальну роль у боротьбі за формування в Україні правової держави, проводячи чітке розмежування між правом, як загальним принципом справедливості і правом, як системою адміністративних і урядових розпоряджень. Центральним моментом їх концепцій була теорія природного права, що означало в реальному суспільному житті проведення соціальних реформ тільки за умови дотримання правових гарантій і свобод кожного індивіда. Для них право вище держави, а тому не може бути зведене до ролі політичного інструменту влади.

Суттєве значення має та обставина, що особливістю української соціально-філософської рефлексії з окресленого питання є рух за відділення права від політики, артикуляцію логічного і аксіологічного пріоритету закону над політичною свободою, до розвитку правової культури в суспільстві та захисту її від надмірної політизації. Філософи, соціологи і політологи цього напрямку раніше за інших побачили небезпеку підпорядкування правових норм «історичній доцільності», підміни позитивного права реалізацією суб'єктивних інтересів різних політичних сил.

У цьому зв'язку, особливий інтерес викликає теорія правового соціалізму, розроблена Б. Кістяківським і розвинена С. Гессеном, яка намагалася зберегти класичні ліберальні цінності в мінливому світі шляхом створення правової альтернативи посиленню контролю з боку держави. Ця альтернатива полягала в розширенні демократичного принципу суверенності народу шляхом його розповсюдження на економічну сферу, яка повинна піддаватися правовому регулюванню і правовому контролю [36]

З точки зору Г. Б. Василевського, громадянське суспільство це «значуща соціальна спільність громадян, що утворилася на принципах самоорганізації для реалізації за допомогою держави своїх життєвих інтересів і захисту цивільних прав, тобто прав, пов'язаних з володінням і розпорядженням майном» [25; с. 128]. Р. Гринберг зазначає, що діалектика і напруженість між публічним і приватним конституують громадянське суспільство. Але вихідним пунктом в ньому є індивід як суб'єкт (моральний і фізичний), без якого ніяка теорія громадянського суспільства неможлива. Ці особливості і концептуальні властивості проявилися вже на стадії генезису ідеї громадянського суспільства. Нарешті, інституційне тлумачення пропонується у визначенні, згідно з яким громадянське суспільство являє собою «сукупність виникаючих на основі права та ініціативної самодіяльності вільних індивідів і дистанційованих від держави суспільних інститутів, організацій та асоціацій в економіці, соціально-політичній і духовній сферах, пов'язаних із задоволенням особливо значущих для людей переважно приватних потреб» [43; с. 26].

Радикально-ліберальний курс 1990-х років певною мірою надав суспільному розвитку руйнівний характер, занутивши суспільство в стан невизначеності, що межував з хаосом. Колишні оціночні стереотипи були розбиті, нові ж стандарти, запозичені їх чужого досвіду, не витримували випробування на міцність при зіткненні з українською дійсністю. Почалося бродіння з боку в бік – від повного заперечення свого минулого до ностальгічного бажання повернутися у нього. Утриматися на настільки хиткому ґрунті було неможливо. Українське суспільство могло зберегти себе тільки шляхом вироблення нових базових підстав власного існування і розвитку, тобто шляхом нового соціально-політичного та громадянського самовизначення.

Починаючи з середини 90-х рр. ХХ століття громадянське суспільство в нашій країні розумілося як соціальна універсалія, що об'єднує весь комплекс неполітичних недержавних відносин. Необхідною передумовою для розвитку громадянського суспільства в нашій державі є активна соціально-політична позиція українців. Л. В. Кринець з цього приводу зауважила: «про виникнення громадянського суспільства стало можна говорити, коли з'явився громадянин як самостійний, свідомий, індивідуальний член суспільства, наділений правами і відповідальністю» [75; с. 147]. Свідченням реально існуючого громадянського суспільства буде дійсна виборність представників влади, інформаційна прозорість витрачання бюджетних коштів, а також скорочення числа чиновників і ослаблення їх ролі в управлінні країною, в тому числі і передача їх функцій громадським організаціям.

Частина авторів вважає, що громадянське суспільство – це сума ініціатив, які виступають не тільки в якості проблем, але і в якості пропозицій та варіантів їх вирішення. Громадянське суспільство можна також представити як спосіб вирішення проблем, які існують шляхом залучення громадських ініціатив, талантів, можливостей людей – в індивідуальному сенсі, або у вигляді спільнот, підприємств, громадських організацій. Суспільство стає громадянським лише тоді, коли в ньому визнається самоцінність громадянина, особистості, а держава виконує функцію засобу для всебічного розвитку людини.

Сучасний вітчизняний політолог В. Ж. Богайчук бачить у громадянському суспільстві структуровану систему міжособистісних відносин і породжених ними приватних інтересів [13]. Дана теоретична різноманітність у визначенні системних якостей громадянського суспільства пояснюється поступовістю реального процесу зміцнення демократичних структур в їх протидії з абсолютизмом і затвердженням правової держави. Громадянське суспільство є найважливішою складовою демократичної держави. Ступінь розвитку громадянського суспільства відображає рівень розвитку демократії. Рівень розвитку демократії залежить від того, якою мірою розвинене громадянське суспільство, а стабільність демократичного процесу – від того, якою мірою політичні інститути відображають потреби громадянського суспільства, своєчасно реагуючи на соціальні процеси. Воно втілюється в соціальних інститутах, відносинах, культурі, які кореняться в громадянському суспільстві, в історично-сформованій і відносно стійкій системі соціальних зв'язків, ціннісних орієнтації та норм суспільної поведінки.

Об'єднання складових громадянського суспільства, відображає найширшу палітру господарських, сімейних, правових, культурних і багатьох інших інтересів громадян і створюються з метою задоволення цих інтересів. На наш погляд, специфіка всіх організацій, що утворюють громадянське суспільство, полягає в тому, що вони створюються не державою, а самими громадянами, існують автономно від держави, але, зрозуміло, в рамках чинних законів. Громадянське суспільство в цілому є виразником громадської думки, що служить своєрідною формою прояву його політичної влади. Таким чином, громадянське суспільство – це система позадержавних суспільних відносин і інститутів, що дає можливість людині реалізувати її громадянські права і виражає різноманітні потреби, інтереси і цінності членів суспільства [57].

Відзначимо, що, на наш погляд, громадянське суспільство – це система забезпечення життєдіяльності матеріальної, соціокультурної та духовної сфер суспільства, їх відтворення і передача від покоління до покоління, система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів, які покликані

забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, реалізації приватних інтересів і потреб, будь то індивідуальних чи колективних. Разом з тим, не можна забувати, що громадянське суспільство – це не тільки певний комплекс інститутів, а й система суспільних відносин. У цій якості воно є духовне, соціокультурне і політико-культурне. Відповідно воно включає не тільки інститути, що функціонують у цих сферах, а й всю вироблену в них продукцію, як матеріальну, так і духовну. Тому природно, що громадянське суспільство неможливо уявити без національних, релігійних традицій, звичаїв, міфів, символів, стереотипів поведінки, морально-етичних норм, цінностей і т. п. Воно включає систему соціальних зв'язків, у якій формуються і реалізуються економічні, професійні, культурні, релігійні й інші інтереси людей.

Вважаємо, що в сучасній Україні не слід будувати громадянське суспільство «згори», але потрібно впливати на формування основ громадянського суспільства через демократизацію принципів нормативно-правової регуляції, що сприяють спонтанній соціальній самоорганізації і підштовхують людей до спільних дій і накопичення соціального капіталу; через подолання традиційного українського «державного патерналізму» і «правового нігілізму» і створення сприятливих умов для появи громадянина – активної і відповідальної особистості, що усвідомила необхідність співпраці з іншими людьми в досягненні загальнозначущих соціальних цілей; через подолання соціальної несправедливості та забезпечення української моделі соціально-справедливого «суспільства взаємодопомоги».

В цілому, сутнісною характеристикою громадянського суспільства є своєрідний еkleктизм – поєднання і врахування інтересів найрізноманітніших соціальних і політичних сил, що передбачає зіткнення, протиріччя, конфлікти між ними, що доповнюються протиріччями між приватними і державними інтересами. Але разом з тим, головне призначення громадянського суспільства полягає у досягненні консенсусу між різними соціальними силами та інтересами. Воно покликане визначити норми і межі, здатні блокувати руйнівні потенції боротьби різних сил і направляти її в творче русло [76]. Свобода

об'єднань допомагає послабити соціальну напруженість у суспільстві. Вона дає можливість членам соціуму встановлювати зв'язки з іншими і будувати мережі особистих взаємин. В результаті несхожі один на одного і незнайомі люди об'єднуються в товариства. Виниклі з різних приводів зв'язки знімають напруженість, яка в іншому випадку могла б роз'єднувати людей.

Таким чином, резюмуючи сказане, слід зазначити, що громадянське суспільство не відторгає будь-яку форму державного правління за умови, що вона дозволяє політично активному населенню контролювати державну владу. Найбільш ефективні в цьому сенсі є республіки і парламентські монархії. Структура державних органів також допускає різні варіанти, але вона не повинна допускати концентрацію, централізацію і безконтрольне здійснення влади, а також передбачати поділ влади і незалежного правосуддя. Громадянське суспільство допускає будь-яку форму державного устрою, будь-який тип місцевого управління, при якому не заперечуються свободи локальних спільнот громадян, а втручання держави в місцеві справи обмежується законом і при цьому забезпечується децентралізація, територіальне розосередження і демонополізація політичної влади.

1.3. Особливості розгляду економічних аспектів громадянського суспільства у соціально-філософському дискурсі

В сучасному постіндустріальному суспільстві бізнес з суто економічного інституту, пов'язаного переважно з виробництвом і реалізацією відповідних товарів і послуг для споживачів, перетворюється на справжній соціально-політичний інститут громадянського суспільства і являє собою стійку структуру соціальної дії підприємців усіх форм власності, в рамках якої на нормативно-правовій основі задовольняються базисні потреби населення у виробництві соціально значущих і доступних товарів і послуг, а також на основі цілеспрямовано організованого соціального ринкового господарства формується корпоративна соціальна відповідальність і забезпечується консолідація не тільки підприємницького співтовариства, а й усіх основних класів, суспільних груп, організацій та інших соціальних категорій суспільства.

Різноманітні моделі інституційних змін у зв'язку з еволюцією громадянського суспільства представлені в роботах таких дослідників як Е. Геллнер, Д. Кін, Дж. Л. Коен, Я. Паппе, А. Селігман, І. Шапіро. Приділяли увагу аналізу цієї проблеми і вітчизняні мислителі – Є. Р. Борінштейн, В. Ж. Богайчук, О. О. Долженков, І. В. Єршова-Бабенко, В. В. Ільїн, А. І. Кавалеров, Б. О. Кістяківський, Л. В. Кримець, С. А. Котляровський, О. В. Лісієнко, Г. В. Музиченко, В. В. Попков та інші.

У провідних країнах світу, які визнають цінність приватної власності, економічну свободу, господарську ініціативу та інші права людини, розвивається соціально-орієнтована ринкова економіка, у структурі якої прийнято виділяти три інституційних сектора.

Перший сектор становлять державні та муніципальні організації, майно яких перебуває у державній або муніципальній власності. Другий сектор складається з приватних, акціонерних та інших комерційних організацій, що переслідують витяг прибутку як основну мету своєї діяльності, і майно яких перебуває у їх володінні та розпорядженні і не має відношення до державної або муніципальної власності. У цьому секторі виникає бізнес, що позиціонує

себе в якості економічного інституту громадянського суспільства. У цій якості він володіє фінансовими, людськими і матеріальними ресурсами, володіє свободою приватної ініціативи і має економічну свободу, завдяки яким забезпечується реалізація не тільки його приватних інтересів, а й спільного інтересу. Останнє неможливо без пред'явлення бізнесом владі своїх домагань, демонстрації готовності до відстоювання своїх інтересів і своїх особливих позицій, у чому йому допомагають некомерційні організації третього сектору.

Нарешті, третій сектор становлять приватні некомерційні організації, що виступають посередниками між суб'єктами ринку та державою. Вони діють за своїми правилами, які не відносяться ні до адміністративних, ні до ринкових систем, що дозволяє їм справлятися з такими складними соціальними завданнями, як залучення додаткових ресурсів суспільства в сферу соціального відтворення; мобілізація наявних ресурсів на суспільно значущих ділянках, оперативний перерозподіл коштів відповідно до змін у соціальній ситуації. Нарешті, приватні некомерційні організації беруть участь у реалізації новаторських соціальних програм без мобілізації додаткових громадських коштів, але за рахунок власних моральних та інтелектуальних ресурсів і використання вже наявної інфраструктури, що забезпечує велику гнучкість системи соціального відтворення і її сприйнятливість до мінливих умов. При цьому їх діяльність сприяє компенсації негативних наслідків виключно державної або ринкової форм соціальної організації. Останнє в розвиненому постіндустріальному суспільстві сприяє перетворенню приватних некомерційних організацій в інституційні основи бізнесу як соціально-політичного інституту громадянського суспільства.

Громадянське суспільство покликане на практиці забезпечувати права і свободи людини і громадянина; реальні можливості для саморозвитку і самореалізації кожної особистості; самоврядування, самостійність громадян та їх формально-юридичну рівність, колективізм і громадянську солідарність, а також високий рівень громадянської культури [30]. Сутнісні ознаки

громадянського суспільства висловлюються в основних функціях, до яких відносяться:

- інтегративна функція, яка полягає в об'єднанні індивідів і соціальних груп та спільнот на принципах свободи і добровільності і визначаючи механізми, здатні блокувати деструктивні потенції соціальної та політичної боротьби різних сил у суспільстві, мінімізувати негативні наслідки соціальних конфліктів;

- соціалізуюча функція, яка полягає у створенні сприятливого соціального середовища для формування суспільно активних і вільних індивідів;

- відтворювальна функція, що забезпечує продукування демократичних цінностей, норм, уявлень, знань та форм діяльності;

- інструментальна функція, яка полягає у колективному цілепокладанні та досягненні блага і благополуччя всіх членів суспільства;

- комунікативна функція, яка полягає в досягненні взаєморозуміння, консенсусу суперечливих і різноспрямованих інтересів і устремлінь індивідів, груп, асоціацій, рухів;

- контролююча функція, що виражається в тиску на державу відповідно до принципів політичної демократії і здатності стримувати надмірне посилення державної влади в її авторитарній і тоталітарній формах;

- регулятивна функція, яка полягає в регуляції соціальної поведінки людей і певному контролі над ними за допомогою системи громадянських цінностей, норм і санкцій, що не носять правового характеру (переважно морально-етичного характеру);

- стабілізуюча функція, яка полягає у збереженні та зміцненні певних соціально-економічних умов, стабілізації різних сфер життєдіяльності індивідів і груп;

- нормотворча функція, що виражається у стимулюванні правотворення і нормотворчості шляхом висування вимог про правове закріплення тих громадянських і політичних прав і свобод, усвідомлення необхідності яких спочатку відбувається в самому громадянському суспільстві.

Масштаб і значущість функцій громадянського суспільства визначають міру його впливу на політичне життя і на політику держави, яка не обмежується тільки виборами. Оскільки для громадянського суспільства нормою життя виступають діалог, партнерство, співпраця, відкритість потоків інформації і публічність своєї позиції, змагальність інтересів, багатоваріантність ролей і цільових орієнтирів, остільки для нього характерні горизонтальні кооперативні зв'язки між його членами. Тим самим забезпечуються реальні можливості громадян та їх об'єднань контролювати дії влади і представників політичної еліти, впливати за допомогою громадянської експертизи на функціонування державних і муніципальних інститутів. Така діяльність здійснюється і через діяльність складових його асоціацій та інститутів, і через формування в його середовищі громадської думки.

Тому громадянське суспільство являє себе через сукупність недержавних відносин, де політичні партії та громадсько-політичні організації виступають сполучною ланкою між ним і державними структурами. Воно є сукупністю як соціальних відносин та інститутів, відносно незалежних від держави і здатних на неї впливати, так і самостійних організацій та асоціацій громадян, які захищені необхідними законами від свавілля держави. Нарешті, громадянське суспільство є сукупністю вільних автономних індивідів, здатних усвідомлювати і здійснювати свої цивільні права та обов'язки, об'єднаних громадянською політичною культурою, соціальною солідарністю і почуттям соціальної відповідальності [53].

У структурі громадянського суспільства представлені наступні основні компоненти :

- основна одиниця суспільства – особистість, політично емансипована і юридично дієздатна;
- громадські організації та рухи, що формуються на основі необхідності вираження і реалізації різноманітних інтересів;
- асоціації виборців, політичні клуби та гуртки;
- регіональні спілки і представницькі органи місцевого самоврядування;

- недержавні інститути освіти та виховання;
- недержавні засоби масової інформації;
- політичні партії, лобістські організації при законодавчих та виконавчих органах державної влади як комунікативні ланки між громадянським суспільством і державою, включаючи спілки підприємців і профспілки;
- асоціації споживачів, наукові та культурні організації, спортивні товариства і т. д.;
- релігійні інститути;
- соціальний інститут сім'ї.

«Громадянське суспільство, – зазначає Ентоні Гідденс, – являє собою область, усередині якої відбувається накопичення капіталу, здійснюване завдяки механізмам інвестування в ринок праці... Як «соціалізуючий центр», що представляє владу суспільства в цілому, капіталістична держава залежить від механізмів виробництва і відтворення, нею ж і породжених, але відокремлених і антагоністичних їй» [38; с. 328].

На нашу думку, існує два типи соціально-інституційних систем: ліберально-ринкова та розподільна. Вони являють собою дві крайні точки континууму, на якому розташовані різні варіанти змішаних форм, що поєднують в собі елементи двох ідеальних типів у різних пропорціях. Так, В. Ойкен писав: «Історичне дослідження у всіх епохах виявляє дві чисті основні форми: ідеальні типи не мінової «централізовано керованої економіки» і «мінової економіки». Сліди інших економічних систем – крім цих двох – не вдається виявити ні в сучасній економічній дійсності, ні в минулому; і навряд чи можна собі уявити, що вони будуть знайдені в майбутньому» [100; с. 296]. Дуглас Норт в концептуалізував цю проблему: «Оскільки інституційна система будь-якої економіки породжує як продуктивні, так і контр-продуктивні стимули для формування соціальних організацій, економічна історія будь-якої країни являє собою з'єднання різних тенденцій розвитку» [99; с. 162].

Концепція К. Поланьї полягає в маркуванні типів економічної організації товариств за принципом домінуючої форми інтеграції економічного процесу:

редистрибуція (перерозподіл ресурсів між економічними агентами за допомогою деякого центру), обмін і рівний розподіл (рух ресурсів між економічними агентами на симетричній основі) – причому тільки перший з них, на його думку, утворює окремий економічний тип [119]. Редистрибуція, або перерозподіл, організує рух ресурсів у суспільстві, коли економічні блага групи виявляються в розпорядженні її верхівки, щоб згодом бути розподіленими між членами групи згідно її волі. Економіку, в якій переважають відносини обміну, К. Поланьї називає ринковою, а ту, в якій переважає перерозподіл, – редистрибутивною. При цьому К. Поланьї підкреслює, що заснована на домінуванні відносин обміну економіка не є чимось спільним для країн світу (багато суспільств світу, згідно його дослідженням, мають редистрибутивну економіку), яка також не є «вищою» стадією розвитку економіки, в яку суспільства з іншою соціально-економічною системою зобов'язані еволюціонувати [119; с.230-232].

Існує незліченна безліч варіантів форм змішання елементів регулювання і ринку – у кожній країні реалізується власна, залежно від сформованого інституційного середовища. Вченими робляться спроби узагальнити досвід країн, соціально-економічні характеристики яких істотно відрізняються і від планової економіки, і від ринкової, для чого вводиться третя категорія соціально-економічних систем, заснована на домінуванні в політиці та економіці впливових груп інтересів.

Значним евристичним потенціалом відносно до соціально-філософського аналізу транзитивних соціально-економічних систем володіє концепція Джоела Хеллмана. Аналізуючи соціально-політичні транзити Дж. Хеллман писав, що «замість формування електорату, який виступає за продовження реформ, тимчасові переможці часто прагнули утримати економіку в стані рівноваги на рівні часткового реформування, яке забезпечувало концентрацію ренти для них самих, в той час як високі витрати покладалися на іншу частину суспільства» [195; с. 29]. Слідом за Дж. Хеллманом, в соціальній філософії був описаний «ефект Доріана Грея», коли приватні групи, досить сильні, щоб

чинити опір уряду, можуть виявитися досить сильними і для того, щоб підірвати організаційний базис ефективного демократичного управління.

Спираючись на ці наукові результати, запропонуємо наступний фрагмент моделі соціально-економічної реальності, що дозволяє концептуалізувати проблеми сучасного громадянського суспільства і запропонувати найбільш переконливі і соціально прийнятні варіанти їх вирішення, конституювати набір соціально затребуваних і допустимих стратегій взаємодії різних соціальних інститутів.

По-перше, головною перешкодою і стримуючим фактором економічних перетворень в умовах транзитивних суспільств є соціальні групи, в чиїх руках зосереджені вигоди від реформ при розподілі витрат від них по всьому соціуму. Темпоральні відмінності між реалізацією окремих елементів множини реформ створюють можливість вилучення транзитної ренти за допомогою арбітражних операцій та волю соціуму до зміни соціальної дійсності. Наприклад: регулювання цін на електроенергію і газ всередині України як результат лібералізації експортної торгівлі енергоносіями або свобода ціноутворення від структурної монополії, що приносить величезні прибутки шляхом отримання позаекономічної ренти вузькій групі компаній, тісно пов'язаній з державою, що при розподілі витрат впливає на всі соціальні групи. Як зазначав К.С.Пігров, у міру виправлення деформацій економічного устрою, чим воля народу стає сильнішою, тим розрив між напрямом реформ скорочується, а сучасність стає тим більш «просторішою», чим більше у людей свобод [115].

По-друге, чим повільніше здійснюються реформи, тим більше можливостей для вилучення транзитної ренти, тим більший обсяг соціальних витрат покладається на більшість соціуму. Стратегією чиновників-підприємців, що займають інсайдерські позиції, є затягування суспільних реформ, збереження диспропорцій і максимізація ренти.

По-третє, зміна режиму, заснованого на зрощуванні економічної і політичної влади на іншу модель «приятельського капіталізму», з перерозподілом прав для «своїх», породжує нову транзитивну ренту або

прагнення конвертувати її в постійну, використовуючи досягнуту ресурсну перевагу для довготривалого закріплення свого панування, використовуючи, в тому числі, методи деформації політико-економічних інститутів.

По-четверте, демократія не означає відмови від примусу бюрократичних і олігархічних структур до виконання універсальних правил гри, в іншому випадку ці структури починають використовувати силу держави для реалізації своїх інтересів. При цьому «захоплення держави» бізнесом аж ніяк не суперечить продовженню реформ у політичній сфері. Виникає фундаментальна проблема сполучення принципів свободи і управління, що проявляється в соціально-філософському аспекті через розуміння демократії в єдності порядку і волі, як принципу соціального устрою та системи регуляції соціально-економічних та політично-комунікативних практик.

Основним механізмом для досягнення суспільної злагоди в умовах громадянського суспільства ми вважаємо соціальну взаємодію, сформовану на демократичних принципах гуманізму, толерантності та партнерства. В умовах громадянського суспільства тільки діалог між державною владою і незалежними соціальними організаціями може забезпечити досягнення суспільного консенсусу, що стане базою для оптимального розвитку соціально-орієнтованої економіки. Опис процедурних та структурних умов успішності бізнес-контактів запропоновано М. Бертоном, К. Брунером і Дж. Хіглем [53, 124].

До процедурних умов діалогічної комунікативної бізнес-співпраці в умовах громадянського суспільства відносяться:

1. Швидкість бізнес-переговорів. Сенс у розглянутому контексті полягає в тому, що швидкість не дає розвинутися сваволі.

2. Діалогічні бізнес-переговори повинні вестися безпосередньо основними особами. Це дає визначеність самого процесу і знижує можливість учасників уникнути відповідальності.

3. Прийняття формальних угод. Цим актом задається нормативна визначеність і формальні обмеження можливих довільних дій.

4. Толерантна поведінка суб'єктів діалогічних бізнес-переговорів. Фактично це умова наявності морально-етичних рамок поведінки партнерів.

5. Залучення до переговорного процесу досвідчених політичних лідерів. Авторитет і досвідченість задають певний рівень довіри і необхідний стиль процедури, тобто демонструє стійкість і певною мірою спадкоємність.

Процедурні умови в розглянутому випадку культурно детерміновані. Кожне положення ґрунтується на існуючих практиках. Навіть швидкість переговорів у певному сенсі культурно визначена. Інший варіант характеризується відходом від фіксованих процедур, норм, правил, визначеності. Значною мірою він пов'язаний із раціональним підходом до права і політики. Тут право – це сукупність законів, джерелом яких номінують себе владні групи. Але тільки лише в тій мірі, в якій це допускається культурно-інституційними підставами суспільства. Легітимність, заснована тільки на праві посади, не може бути сильною. У такій ситуації можливі лише реформи впливу згори, що нав'язуються суспільству. Причому важливою характеристикою таких реформ є систематичне порушення існуючих норм [107].

П. Реддавей і А. Ренд вводять для характеристики такої політики термін «ринковий більшовизм» [127]. Вони пишуть: «керівник країни і його оточення встановили близькі стосунки з тими групами в радянській еліті, які накопичили багатство за допомогою корупції і зловживання владою. Бажаючи забезпечити собі монопольні позиції на новостворюваних ринках, вони шукали якнайшвидші шляхи переходу до капіталізму. Їх план передбачав створення нового класу підприємців не на основі середнього класу, а шляхом комерціалізації партійно-комсомольської еліти з опорою на тіньову економіку і організовану злочинність. Всупереч сподіванням демократичного руху на суспільне перевлаштування знизу, влада намагалася створити ринкову економіку зверху, «більшовицькими» методами. Тому цю стратегію ми називаємо «ринковим більшовизмом» [127; с. 160].

Мотиви політичного конструювання інституційного дизайну українського бізнесу як соціального інституту громадянського суспільства породжені

передусім функціональною сутністю економічних інститутів – координацією та визначенням характеру і способів розподілу і перерозподілу ресурсно-дохідного потенціалу в суспільстві. Саме в цьому, а не в різній силі гравців, полягає суть політико-економічної системи сучасної України, яка дає можливість її структурним елементам отримувати додатковий прибуток від використання владного потенціалу, навіть якщо ця система в цілому або в деталях демонструє свою неефективність. З іншого боку, умовою підтримки інституційної рівноваги є зацікавленість гравців у збереженні владних позицій як з метою отримання доходу, так і для забезпечення безпеки життя, власності, самої влади як самостійного блага.

Використовуючи методологію А. Ахієзера, можна стверджувати, що бізнес в сучасному громадянському суспільстві «позиціонує себе через відтворення конструктивної соціальної напруженості в усіх формах. Прогрес чи регрес суспільства пов'язаний зі зміною масштабів цих середовищ конструктивної напруженості, зі зміною в механізмах відтворення амбівалентності між ними. Тим самим, загальний методологічний принцип, який репрезентує реальність в динаміці дуальних опозицій, набуває і ознаки пізнання як розвитку культури, так і соціальної динаміки, відтворення, самої людської дії. Подібний синтетичний підхід відкриває шлях для розробки логічних форм, які самі виступають як форми мислення і одночасно основи людської дії, як форми творення і руйнування соціальних відносин, динаміки суспільства» [8; с. 58-59].

Дуглас Норт розглядає три типи соціальної організації, виділяючи найпростіші товариства з примітивним соціальним порядком; суспільства обмеженого доступу (товариства з економікою владних угруповань) і товариства відкритого доступу. Під соціальним порядком Д. Норт розуміє сукупність економічних, політичних, військових і релігійних систем. Суспільство обмеженого доступу означає порядок, заснований на зваженому розподілі влади між інсайдерами (елітою), що передбачає виключення аутсайдерів з гри. Еліта використовує політичну систему для створення джерел ренти і за допомогою ренти підтримує стабільність політичної системи. При

цьому Д. Норт підкреслює, що суспільство обмеженого доступу є природним порядком, що домінувало в історії людства протягом останніх 10 000 років, і використовує термін природна держава (natural state) як синонім держави, для якої характерна спаяність економічних і політичних відносин [209].

Що стосується товариств відкритого доступу, то це порядок, заснований на превалюванні політичної та економічної конкуренції над пошуком ренти – Д. Норт зазначає, що суспільства з такою формою організації почали формуватися близько 300 років тому, і зараз можна говорити, що такий порядок склався приблизно в кількох десятках розвинених країн. Філософ заявляє, що суспільства обмеженого доступу не є товариствами, які обрали невірний шлях розвитку, і не є якоюсь організаційною патологією – «немає нічого неприродного в природних державах» [209; с. 21].

Аналізуючи товариства відкритого і обмеженого доступу, Д. Норт відстоює концепцію подвійного балансу: економічна і політична система будь-якого суспільства прагнуть належати до одного соціального порядку: або відкритого, або обмеженого доступу. У зв'язку з цим неможливо провести фундаментальні реформи однієї з цих систем без реформування іншої. Політична система обмеженого доступу не зможе поєднуватися з економічною системою відкритого доступу, оскільки політичний контроль над входом на ринок не дасть розвиватися економічній конкуренції. Співіснування економічної системи обмеженого доступу з політичною системою відкритого доступу також неможливе: концентрація економічної ренти дозволить еліті підірвати політичну конкуренцію.

Основними ознаками товариств обмеженого доступу є: стримування насильства шляхом розподілу привілеїв між елітами; введення обмежень на доступ до торгівлі; відносно сильний захист прав власності еліт і відносно слабкий захист прав власності інших соціальних суб'єктів, які не належать до еліт; обмеження на вхід і вихід з економічних, політичних, релігійних тощо організацій.

Серед вчених немає єдиної думки з приводу формування ефективної моделі економіки владних угруповань. Так, В. Ойкен сперечається з Дж. Кейнсом, стверджуючи неможливість успішного функціонування економічної системи, в якій визначальну роль в економіці грають групи, тісно пов'язані з державою, – заявляючи, що такі форми економічної організації неефективні [100]. Серед недоліків товариств обмеженого доступу, або владних угруповань, називають неефективну в довгостроковому періоді експлуатацію об'єктів власності внаслідок невпевненості в непорушності прав власності; обмеження конкуренції; спотворення інформації про товари та послуги та відсутність можливості встановлення конкурентних ринкових цін, обмеження стимулів до інвестування, утиск прав суб'єктів, які не належать до елітних груп.

У своїй історії Україна завжди була найяскравішим прикладом економіки владних угруповань, або суспільства обмеженого доступу, тому вивчення цієї проблеми є для нашої країни вельми актуальним.

В. С. Катькало ділить суспільства на економічні і політичні. Процеси, що відбуваються в перших, можна пояснити з точки зору економічного детермінізму, однак для других такий підхід марний: «в цих суспільствах ніколи економічні актори не являли собою серйозної соціальної сили. Головним видом капіталу був капітал політичний, який не тільки приносив дохід, а й був гарантом багатства... Можновладці, а не власники економічного капіталу визначали пріоритети економічного розвитку» [67; с. 18]. Внаслідок фундаментальних відмінностей свого устрою, ці два типи суспільства розвиваються по-різному. Спосіб розвитку товариств західного типу В. С. Катькало називає модернізацією: у політичній сфері це рух у напрямку розвитку демократії, в економічній – розвиток ринкових структур. Спосіб розвитку політичних товариств, до яких зараховується і Україна, філософ називає стимуляцією, оскільки стимули для їхнього розвитку відходять від держави, а економіка є вторинною, класу власників практично немає.

О. В. Гаман пропонує схожу класифікацію, тільки вона називає суспільства, в яких системоутворюючими є політичні чинники –

бюрократичними, а суспільства з системоутворюючим економічними чинниками – феодальними. Відповідно, для різних політичних систем характерний особливий тип вибудовування взаємин з суспільством і застосування економічних методів. Так, для економіко-центричних товариств характерний інноваційний тип розвитку, який складається в умовах достатності ресурсів і для якого характерні випереджаючі інвестиції і органічний, поступальний характер розвитку. Політико-центричним товариствам притаманний мобілізаційний тип розвитку, для якого характерний дефіцит необхідних для розвитку ресурсів, зовнішні імпульси до модернізації, які спричиняють необхідність розвитку прискореними темпами, і, як наслідок, революційний, штучний, неорганічний характер розвитку [32].

Ключовою характеристикою такої соціальної системи визнається не розмежованість влади і власності, при якій володіння багатством детерміновано відносинами суб'єкта власності з владою. Ф. Хайек, концептуалізуючи цю проблему, писав, що «суспільство, в якому влада зосереджена в руках багатих, істотно відрізняється від суспільства, в якому багатими можуть стати тільки ті, в чийх руках знаходиться влада... Хто стане заперечувати, що світ, де багаті мають владу, краще, ніж світ, де багаті лише можновладці?» [152; с. 6].

В сучасному постіндустріальному суспільстві бізнес з суто економічного інституту перетворюється на справжній соціально-політичний інститут громадянського суспільства і являє собою стійку структуру соціальної дії підприємців усіх форм власності, в рамках якої на нормативно-правовій основі задовольняються базисні потреби населення у виробництві соціально значущих і доступних товарів і послуг. Бізнес-спільнота в контексті громадянського суспільства володіє достатнім потенціалом для забезпечення активного впливу на державну владу з метою оптимізації нормативно-правової регуляції та гармонізації економічних відносин. Саме в секторах громадянського суспільства виникають і функціонують інститути бізнес-лобізму, професійно зайняті відстоюванням інтересів підприємницьких співтовариств в установах

політичної та економічної влади, метою яких є створення оптимальних умов для задоволення інтересів і устремлінь соціальних суб'єктів бізнесу.

Що стосується типових ознак сучасного лобізму, то більшість фахівців до них відносять суб'єктів, об'єктів лобіювання та предмет лобістської діяльності. Якщо об'єкти лобіювання представлені законодавчими і виконавчими органами державної, регіональної і муніципальної влади, їх посадовими особами та співробітниками відповідних апаратів владних установ, то до суб'єктів лобізму мають відношення юридичні та приватні особи, що діють індивідуально або, як правило, в легальних інститутах бізнес-лобізму. До предмету лобістської діяльності відносяться і особливий режим оподаткування для потрібних компаній (податкові пільги), та пільгові митні тарифи, і бюджетні тендери, трансферти, і стратегічні урядові підряди, і багато іншого. За перерахованими предметними аспектами лобісти домагаються в офіційних інстанціях підготувати прийняття та реалізацію відповідних політико-правових рішень, що відповідають інтересам певних підприємницьких структур і комерційних організацій.

При цьому в сучасному суспільстві нормою життя має стати відкритість (транспарентність) лобістської діяльності і правомірний характер відносин лобістів та їх організацій з владними структурами, правоохоронними органами, засобами масової інформації. Оскільки в розвиненому демократичному суспільстві лобізм є «вулицею з двостороннім рухом, оскільки він не сприймає втручання або тиску криміналітету. Рівень його розвиненості безпосередньо обумовлюється характером політичного режиму і типом всієї політичної системи, рівнем політико-управлінської культури та правової свідомості суспільства. Без такого макрополітичного інституту взагалі не може бути й мови про практику цивілізованого бізнес-лобізму [46].

Що стосується класифікації основних типів сучасного лобізму, то з цього приводу існує багато різних точок зору. На нашу думку, більш обоснованною з урахуванням українських особливостей є класифікація І. В. Єфимчука, на думку якого доцільно виділяти наступні його різновиди:

прямий – цілеспрямована робота відповідного державного органу з метою вироблення задовільного рішення, що відповідає певним інтересам;

непрямий – коли тиск здійснюється компаніями, переважно за межами державного органу, на підтримку того чи іншого рішення (як правило, без зазначення конкретного адресата);

внутрішній – якщо якесь угруповання домагається прийняття потрібного рішення різними шляхами в межах відповідного органу [59; с. 131].

У цивілізованому демократичному суспільстві і бізнес-лобізм теж є цивілізованим і правомірним. І, навпаки, у країнах в невисоким рівнем розвитку правової демократії та громадянського суспільства часто домінує так званий «коридорний лобізм», що не має легального інституційного статусу і пов'язаний з особистими контактами підприємців з чиновниками в органах законодавчої та виконавчої влади всіх рівнів. Останні відіграють вирішальну роль у прийнятті та виконанні вигідних для підприємців рішень.

Ряд дослідників вважає неринкову модель організації суспільства не патологією, а нормальною формою організації людського співжиття і вважають, що саме така форма організації соціуму забезпечила виживання українського суспільства в окремі періоди історії [106]. Інші вчені вважають, що неринкова модель якщо і не є відхиленням від норми, то, безумовно, є неефективною формою організації соціуму, що перешкоджає суспільному розвитку [30].

Соціальні системи, засновані на базовому інституті влади-власності, розвиваються за принципом маятника: періоди зміцнення домінування держави в економіці змінюються короткостроковими періодами лібералізації, коли в суспільстві починають формуватися інститути, що нагадують інститути ліберального ринку, – до наступної стадії зміцнення домінування держави.

У зв'язку з тривалим домінуванням в Україні саме відносин влади-власності, або умовного верховенства власності, природно виникає питання про ефективність такої форми присутності держави в економіці та ефективності реалізації так званого «громадського інтересу». На нашу думку найсильнішим гальмом на шляху розвитку громадянського суспільства в Україні є: підміна

загальних правил гри особистими взаєминами; слабкість законодавчої бази: непродуманість і суперечливість законів, наявність великого числа прогалин у законодавстві; корупція, масове ігнорування нормативно-правової бази як громадянами, так і владою, недовіра широких верств населення як до самої державної влади, так і до представників підприємницького співтовариства.

Проте в останні часи, особливо після Революції гідності, суспільні вимоги до представників державної влади та бізнес-еліти кардинально розширюються. Суспільний громадський запит формує претензії щодо проведення люстрації управлінського апарату держави і притягнення до відповідальності чиновників, що своєю діяльністю (або бездіяльністю) долучилися до економічного занепаду України. Наразі підприємці, що є активними членами громадянського суспільства намагаються впливати на діяльність підприємців-можновладців для здійснення демократичного цивільного контролю, механізм якого в Україні ще не відпрацьований.

Підводячи короткий підсумок проведеного розгляду економічних особливостей розвитку громадянського суспільства можна сформулювати деякі висновки.

По-перше, громадянське суспільство є сукупністю недержавних відносин та інститутів, де економічні об'єднання та громадсько-політичні організації виступають сполучною ланкою між суспільством і державними структурами. Вони виступають в якості інститутів, відносно незалежних від держави і здатних на неї впливати, що самоорганізуються і мобілізуються в якості організацій та асоціацій громадян, які захищені необхідними законами від свавілля держави.

По-друге, громадянське суспільство в економічному аспекті являє собою сукупність вільних і автономних індивідів, що об'єднані спільною громадянською політичною культурою, соціальною солідарністю і почуттям соціальної відповідальності, здатних усвідомлювати і здійснювати свої цивільні права та обов'язки з метою досягнення економічного успіху.

По-третє, в некомерційному секторі громадянського суспільства виникають і діють інститути бізнес-лобізму, професійно зайняті відстоюванням інтересів підприємницьких співтовариств в установах політичної та економічної влади, метою яких є створення оптимальних умов для задоволення інтересів і устремлінь соціальних суб'єктів бізнесу.

По-четверте, під час здійснення аналізу трансформацій українського соціуму необхідно мати на увазі концепцію подвійного балансу Д. Норта: економічна і політична система будь-якого суспільства прагнуть належати до одного соціального порядку. Політична система обмеженого доступу не зможе поєднуватися з економічною системою відкритого доступу, оскільки політичний контроль над входом на ринок не дасть розвиватися економічній конкуренції. Співіснування економічної системи обмеженого доступу з політичною системою відкритого доступу також неможливе: концентрація економічної ренти дозволить еліті підірвати політичну конкуренцію.

Отже, перераховані характеристики громадянського суспільства і такого його інституту, як бізнес, притаманні і сучасному українському суспільству. Проте аналізу вимагає розгляд природи бізнесу як соціального інституту та основних форм і моделей його взаємодії з державною та суспільною владою.

Висновки до першого розділу

В першому розділі окреслено теоретико-методологічні аспекти дослідження бізнесу як базового соціального інституту громадянського суспільства. Запропоновані основні базові ознаки бізнесу як фундаментального соціального інституту суспільства, в рамках якої бізнес розглянутий як специфічний вид діяльності, що актуалізується за допомогою соціальної взаємодії, заснованої на принципі усвідомлення особистої відповідальності. Проаналізована підприємницька діяльність як вид економічної діяльності і спосіб раціонального буття людини, її ставлення до світу та прагнення до його перетворення, висловлене через систему цілеспрямованого прямого або опосередкованого впливу на формування інтерсуб'єктивних соціальних процесів за допомогою специфічних методів, засобів та механізмів соціальної взаємодії. Запропоновано розподіл практичної раціональності управлінця-власника та інноваційної раціональності бізнесмена-інноватора, креативного архітектора економічної реальності.

Також в розділі окреслено теоретичні аспекти дослідження громадянського суспільства у класичній та сучасній філософії. Громадянське суспільство розглядається як сукупність вільних автономних індивідів, здатних усвідомлювати і здійснювати свої цивільні права та обов'язки, об'єднаних громадянською політичною культурою, соціальною солідарністю і почуттям спільної соціальної відповідальності, що проявляє себе через сукупність недержавних відносин, де політичні партії та громадсько-політичні організації виступають сполучною ланкою між суспільством і державними структурами. Основним механізмом для досягнення суспільної злагоди в умовах громадянського суспільства визначено соціальну взаємодію, сформовану на демократичних принципах гуманізму, толерантності та партнерства. В умовах громадянського суспільства тільки діалог між державною владою, бізнес структурами і незалежними соціальними організаціями може забезпечити досягнення суспільного консенсусу, що стане базою для оптимального розвитку соціально-орієнтованої економіки.

Здійснено соціально-філософський аналіз економічних аспектів громадянського суспільства. Зазначено, що в сучасному постіндустріальному суспільстві бізнес з суто економічного інституту перетворюється на справжній соціально-політичний інститут громадянського суспільства і являє собою стійку структуру соціальної дії підприємців усіх форм власності, в рамках якої на нормативно-правовій основі задовольняються базисні потреби населення у виробництві соціально значущих і доступних товарів і послуг. Бізнес-спільнота в контексті громадянського суспільства володіє достатнім потенціалом для забезпечення активного впливу на державну владу з метою оптимізації нормативно-правової бази та гармонізації соціально-економічних відносин. Саме в секторах громадянського суспільства виникають і функціонують інститути бізнес-лобізму, професійно зайняті відстоюванням інтересів підприємницьких співтовариств в установах політичної та економічної влади, метою яких є створення оптимальних умов для задоволення інтересів і устремлінь соціальних суб'єктів бізнесу.

Основні положення розділу висвітлені в наступних публікаціях автора:

1. Єфіменко С. А. Бізнес як соціальний інститут: методологічний аналіз / С. А. Єфіменко // Наукове пізнання: методологія та технологія, 2013. –№ 1(30). – С 53-57.

2. Efimenko Sergei. Business as a social and aducational institute / Sergei Efimenko // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Trendy ve vzdelavani», 19-20 cervna 2013 v. (Чехія, м. Оломоуц). – Р.409-413.

3. Єфіменко С. А. Інституційні основи бізнесу в контексті сучасного громадянського суспільства / С. А. Єфіменко // Наукове пізнання: методологія та технологія, 2013. –№ 2(31). – С. 52-56.

4. Борінштейн Є. Р., Єфіменко С. А. Соціально-філософський аналіз економічної сфери життя суспільства / Є. Р. Борінштейн, С. А. Єфіменко // Перспективи, 2015. - №1(63). – С. 38-44.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО–МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ БІЗНЕСУ У СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ

2.1. Основні форми та моделі взаємозв'язку інститутів громадянського суспільства, бізнесу та державної влади

Методологічний фундамент дослідження склали загальнонаукові принципи системно-структурного та структурно-функціонального аналізу у поєднанні з історичним методом, що надали можливість простежити генезу розвитку предмета дослідження у статичному та динамічному вимірах. Евристичний потенціал цих підходів дозволив вивчити і виявити специфіку соціально-політичних чинників і динаміку становлення українського підприємництва як потенційно ефективного та соціально-відповідального інституту громадянського суспільства.

Дослідження має метадисциплінарний характер. Для реалізації теоретичних завдань використовувалися такі методи теоретичного та емпіричного рівня як ретроспективний аналіз філософських поглядів на предмет дослідження; порівняння різноманітних підходів до пояснення бізнесу і його складових; індуктивний синтез на основі екстраполяції виявлених закономірностей і узагальнень в реальну соціально-економічну українську дійсність.

Використання мультипарадигмального підходу обумовлює розкриття концептів інституційних змін, що означають бачення бізнесу як відкритої системи, що постійно реагує на зміну політичного і соціального середовища. Рівновага положення бізнесу і влади в суспільстві – це система постійних динамічних структурно-функціональних перетворень і комбінацій. Акцентуалізація бізнесу як відкритої соціально-економічної системи є, з нашої точки зору, основою розвитку сучасної теорії бізнесу.

Важливими методологічними підходами визначаються системний, діалектичний, структурно-функціональний та інформаційний. Методологія розробки філософських підстав аналізу соціальних аспектів становлення та розвитку бізнесу в роботі здійснювалась на основі праць М. Вебера і

В. Зомбарта. Теоретичне моделювання впливу соціальних факторів на зміни в соціально-економічних інститутах сучасного суспільства ґрунтується на роботах М. Олсона, К. Поланьї, О. Уільмсона, Н. Флінгстіна та С. Хантінгтона, що заклали методологічні підстави багатфакторного аналізу інституційної динаміки. Особливу значимість для аналізу бізнесу як соціального інституту мають дослідження Н. Лумана, П. Бурд'є і Д. Норта, що дозволили виявити надсучасні динамічні і статичні параметри в інституціоналізації соціального, економічного та політичного просторів, оформлення яких передбачає взаємодію і взаємозв'язок формальних та неформальних соціально-політичних чинників. Дисертант, застосовуючи відмічені методологічні підходи, акцентує увагу на тому, що предметна область дослідження бізнесу не повинна редукувати до вивчення формальних інститутів і громадських практик.

Починаючи розгляд основних форм і моделей актуалізації інституту бізнесу в сучасному соціумі, слід відразу обмовитися, що увага приділятиметься тим аспектам, які стосуються взаємовпливу державної влади і бізнесу як інституту громадянського суспільства. При цьому власне соціально-політичні, політико-правові та різні неформальні аспекти впливу на підприємництво з боку основних політичних інститутів також будуть розглянуті нижче при висвітленні градації соціально-політичних чинників становлення бізнесу в сучасній Україні.

Освітлення основних форм і моделей взаємовпливу бізнесу і державної влади створюють теоретичні передумови для розгляду ключових політичних факторів впливу влади на бізнес. Концептуальний категоріальний апарат М. Вебера, заданий у «Господарстві і суспільстві», широко відомий: «Влада означає потенційну можливість здійснювати свою волю в рамках деякого соціального відношення, навіть всупереч опору, на чому б така можливість не була заснована, а ...пануванням називається шанс зустріти послух у певних осіб щодо виконання наказу відомого змісту» [27; с. 351]. У контексті подібних установок феномен, що номінується в сучасній мові як «панування» в західній соціальній філософії, соціології та політології при всій варіативності трактувань

його змісту, по суті, є поясненням домінуючого положення в суспільстві, в тому числі і в системі великого бізнесу.

Наприклад, П. Домбровські стверджує, що «Власники і топ-менеджери найбільших корпорацій є домінуючими владними фігурами в Сполучених Штатах Америки. Корпорації, банки, бізнес-монополії являють собою корпоративне співтовариство, яке домінує над федеральним урядом у Вашингтоні. Їх нерухомість, споруди та компанії по використанню землі формують коаліції зростання, панівні на місцевому рівні. Незважаючи на наявність суперництва всередині корпоративного співтовариства і в коаліціях зростання, пов'язаного з боротьбою за прибуток і вигідне інвестування, а також періодично виникаючими тертями між національними корпораціями і місцевими коаліціями зростання, вони єдині в тих ситуаціях, де рішення проблем визначає загальний рівень їхнього добробуту або має місце виклик з боку робітничого класу, лібералів і захисників довкілля» [188; с. 13].

Такий підхід багато в чому корелює з позицією Дж. Скотта з приводу структуризації відносин бізнесу і влади у Великобританії, де, на його думку, править «капіталістичний клас», чиє «економічне панування підтримується державою, а члени капіталістичного класу диспропорційно представлені у пануючій еліті, контролюючій державний апарат» [223]. Державній бюрократії (політичній еліті) в цих концепціях відводиться хоча і вкрай важлива, але все ж вторинна роль, обмежена пріоритетами великого бізнесу.

На наш погляд, саме веберівська спадщина з проблеми панування не давала приводу для однозначного трактування окресленого феномена. М. Вебер завжди використовував це поняття в різних контекстах, то гранично звужуючи зміст цього поняття, то, максимально розширюючи його [230, 231]. Згідно його положенням, владні відносини не є чужорідними по відношенню до інших типів взаємовідносин, а є невід'ємною частиною економічних і соціальних процесів. Більше того, домінування неминує генерує конфлікти, в тому числі в економічній сфері та соціумі. У відносинах бізнесу і влади одна сторона може виграти тільки за рахунок іншої. Передбачається, що ідея боротьби за владу, в

якій «переможець отримує все», більшою мірою відповідає реальності, ніж ситуація подвійного виграшу.

Щоб побачити окреслені протиріччя у фокусі аналізу, необхідно врахувати відмінність між «владою над» і «владою для». Наслідки «влада для» не обов'язково викликає конфлікт інтересів між бізнесом і державною владою. По суті, обидва висвітлені вище напрямки влади можуть бути зацікавлені у спільному виробництві соціальних і політичних результатів, яких ні бізнес, ні влада не зміг би досягти поодиночі. У свою чергу концепт «влади над» підкреслює здатність влади змусити бізнес отримати бажаний для себе результат у специфічному контексті їх взаємодії. М. Вебер протиставляє два типи домінування: в результаті накладення інтересів і на основі актуалізації авторитету [231].

Домінування в результаті накладення інтересів може відчуватися як більш гнітюче в порівнянні з владою на основі авторитету, при якій обов'язки, пов'язані з підпорядкуванням, чітко і детально встановлені. В умовах такого домінування дії як бізнесу, так і влади диктуються їх інтересами, а не соціальною відповідальністю або моральним обов'язком перед суспільством. Бізнес націлений на максимізацію прибутку і здатний цього досягти. Ця здатність має дві складові: структурну (бізнес має переваги у взаєминах з владою або навпаки) і стратегічну (або бізнес, або влада використовують ці переваги найбільш ефективним чином, що сприяє їх подальшому зміцненню). Наявність стратегічної компоненти означає, що влада використовує у своїх інтересах «структурні деформації», і сприяє їх відтворенню, зміцнюючи тим самим свої позиції в майбутньому.

Відсутність стратегічної компоненти, у свою чергу, вказує на те, що бізнес може отримати результат, не використовуючи додаткових ресурсів. Поза сформованих політичних умов домінування, бізнес волів би максимізувати свій прибуток. Однак альтернативи його вибору такі, що найбільш бажані для бізнесу результати виявляються недосяжними. Як наслідок, замість того щоб максимізувати задоволення своїх інтересів бізнес змушений мінімізувати

упущені можливості або займатися пошуком якогось задовільного для себе результату: отримуючи політичні та економічні референції в обмін на лояльність або діяти з примусу.

Владі вдається змінити структуру інституційного та організаційного дизайну бізнесу таким чином, що останній отримує вигоду від підпорядкування владі, рівну частині потенційного прибутку, яку він зміг би отримати, якби в їхніх взаєминах не було структурних дисбалансів і спотворень. У всіх випадках мова йде лише про потенційні можливості, а не в якому разі, не про соціально-політичний примус, тому що в межах сучасного громадянського суспільства самими його ідеологічними основами актуалізується право на вільне волевиявлення. Можливість непокори існує в будь-якому соціальному відношенні, а тому і домінування влади – це теж можливість для бізнесу.

З визначення М. Вебера слідує також, що влада – найбільш фундаментальний феномен. Будь-яка соціальна подія відбувається внаслідок взаємодії «волі» і «долі», наскільки б розумною не була ця воля, владою є лише здатність здійснити, нав'язати свою волю, в тому числі і всупереч можливому опору. Ось чому М. Веберу для розкриття змісту поняття «влада» потрібно поняття «панування». Панування – це не тотальний феномен, який ще потребує безлічі додаткових специфікацій – хто, кому і чому наказує. «Тому, стверджує філософ, не можна розглядати взагалі будь-які правомірні претензії як свого роду накази: адже тоді вийшло б, що робітники панують над підприємцем (настільки, наскільки правомірні їх вимоги зарплати), а чиновник – над своїм государем (у тій мірі, в якій виправданою є його вимога виплатити йому дотацію» [27; с. 416]. Поняття панування не передбачає розпливчастості і, зокрема, може бути розділене на панування в силу концентрації інтересів (особливо в силу монопольного становища) і панування в силу авторитету (влади наказувати і обов'язку підкорятися).

Звернення до концепції Р. Даля дозволяє поглибити розгляд проблеми діалектики відносин бізнесу і влади. Відповідно до неї, «на найзагальнішому рівні влада в сучасній соціальній науці означає підмножину відносин між

соціальними одиницями, за яких поведінка однієї або безлічі одиниць в деяких обставинах залежить від поведінки інших одиниць. Евристичний характер методологічного конструкту Р. Даля дозволяє досліджувати величину влади, розподіл влади, її обсяг, ресурси, мотиви, витрати взаємодії бізнесу та влади. Вчений звертає увагу на необхідність розрізняти володіння владою і виконання влади: часто влада не робить ніяких дій, в тому числі і не виражає свою волю, але бізнес проте підпорядковується їй, узгоджуючи свою поведінку не з реальними, але з можливими діями влади і своїм поглядом на її можливе волевиявлення [185, 186].

При цьому «воля» не тотожна повній «сваволі», тому що це воля особистості, відносно постійної у своєму ставленні до цінностей. Зіткнення двох «воль» спричиняє конфлікт. Здатність домогтися свого, незважаючи на конфлікт, базується на ресурсах влади. З цього приводу, навіть, Дж. Локк стверджує, що «Політичною владою є право створювати закони, використовувати заходи покарання для регулювання та збереження власності, і застосовувати силу співтовариства для виконання цих законів і для захисту держави від нападу ззовні» [88; с. 263]. Однак політична влада – це не просто перевага в силі, але перевага в праві застосовувати силу.

Для сучасних досліджень характерна тенденція до виявлення специфіки політичного та культурного просторів на основі концепту «владного поля». Згідно з їх уявленням, політичний і культурний простір існують не самі по собі, а «вписані» в універсальне поле влади. Наприклад, Е. Гідденс бачить у владі «всеохоплююче явище соціального життя, свого роду «трансформуючу потенцію», що реалізується у спробах акторів змусити оточуючих підкоритися власним бажанням, і стверджує, що за своєю природою влада – не гноблення, не ресурс або різновид дії, але здатність вибирати спосіб дії або домагатися результатів за допомогою використання різноманітних ресурсів» [197; с. 112].

Не менш широко трактує сенс владних відносин і П. Бурд'є. Поле влади, вважає він, є простір відносин сили між агентами, наділеними капіталами, «простір гри, всередині якого власники капіталу борються саме за владу над

державою» [20; с. 276]. Державний капітал забезпечує – головним чином через систему освіти - владу над іншими видами капіталу. При цьому політичний простір представляється «вписаним» в більш широке поле влади і не існує сам по собі поза різноманітними полями владних відносин.

Політика в інтерпретації Е. Гідденса і П. Бурд'є – «засіб, до якого влада вдається для здійснення своїх цілей і основний зміст діяльності уряду, здатність створювати групи і маніпулювати об'єктивною структурою суспільства за допомогою державної монополії» [18; с. 133]. Т. Парсонс, зокрема, зазначав, що влада – засіб соціального взаємообміну, який реалізується в здатності приймати і нав'язувати рішення, обов'язкові для соціальних спільнот та їх членів. «Топос влади – політична підсистема суспільства, призначена для організації колективного цілепокладання» [110; с. 45].

Х. Арентс, у свою чергу, розглядає владу як суть політики, сферу реалізації потреб людей у спільному житті [6]. Для М. Фуко, наприклад, влада – це перш за все множинність відносин сили, які іманентні області, де вони здійснюються. Вони утворюють генеральну силову лінію, яка пронизує всі локальні зіткнення та їх пов'язує, і яка може бути частково кодована у формі або «насилля», або «політики» [149].

Влада як соціальна категорія включає ідею соціального актора, що виробляє не будь-які, а тільки значущі, суттєві впливи на інших соціальних акторів. Критерієм значущості, суттєвості каузального впливу одного соціального актора на іншого є його відповідність намірам (інтенція). У процесі забезпечення матеріальних благ люди підпорядковують один одного. Економічна влада в самому широкому розумінні являє собою здатність соціального актора (індивіда чи групи людей) підпорядкувати іншого соціального актора в процесі забезпечення матеріальних благ, їх виробництва, розподілу та обміну. На які б ресурси і санкції не спирався суб'єкт влади, які б мотиви не використовував, щоб змусити свій об'єкт підкорятися, можна говорити про економічну владу в широкому сенсі; якщо один соціальний актор здатний підпорядкувати собі іншого в економічних відносинах, тобто у

відносинах з приводу виробництва, здобуття та примноження матеріальних благ.

Саме специфіка відносин, в яких виявляється і здійснюється економічна влада, відрізняє її від інших типів влади, відносини економічної влади не завжди автономні від неекономічних (політичних, соціальних, ідеологічних) відносин. Навпаки, в некапіталістичних суспільствах переважає положення, при якому відносини економічної влади і зумовлені ними відносини експлуатації ніби «вмонтовані» в неекономічні, за своєю природою, зокрема, в політичні владні відносини. Це означає, що економічна влада спирається на неекономічні, за своєю природою, мотиви підпорядкування.

Влада об'єктивно зацікавлена в проведенні політики, яка сприяє, а не перешкоджає виробництву та накопиченню. Вона змушена проводити її не через навмисний тиск і вольовий примус з боку бізнесу, а в силу імперсональних, структурних примусів, зі страху перед економічною кризою, здатною деформувати і деструктурувати її. К. Оффе і Ф. Ронг пишуть: «Оскільки держава залежить від процесу накопичення, організувати який не в її владі; кожен володар державної влади, в основному, зацікавлений у підтримці умов, найбільш сприятливих для накопичення» [211; с. 249].

Цей інтерес не впливає із союзу певного уряду з певними класами, також зацікавленими в накопиченні; не впливає він і з будь-якої політичної влади класу капіталістів, який чинить тиск на володарів державної влади з тим, щоб проводити свій класовий інтерес. Швидше він впливає з власного інституційного інтересу держави, який обумовлюється тим фактом, що державі з боку громадянського суспільства, відмовлено у здатності контролювати потік тих ресурсів, які необхідні для використання державної влади.

Агенти накопичення не зацікавлені у «використанні» державної влади, але держава має бути зацікавлена – заради своєї власної влади – у забезпеченні та гарантуванні здорового процесу накопичення, від якого вона залежить. Об'єктивна залежність політичної еліти від активності громадянського суспільства і від сталого розвитку економіки означає її залежність від бізнесу і

його інвестиційних рішень, а зацікавленість влади в успішному економічному розвитку, означає її зацікавленість у тому, щоб бізнес інвестував капітал саме на території країни.

Залежність політичної еліти, її матеріального становища і статусу, соціально-правової легітимності від економічної ситуації, а, значить, від інвестиційних рішень бізнесу, дозволяє останньому прямо або побічно, навмисно або ненавмисно, впливати на публічну політику. Дж. Колеман і У. Бест стверджують, що: «У приватній корпоративній економіці корпоративним власникам повинні бути забезпечені спонукальні причини для того, щоб інвестувати, виробляти і займати вигідні соціально-економічні позиції. Інакше, вони можуть знизити інвестиції, перемістити їх в інші держави, перевести частину своїх інвестицій і виробничих потужностей в іншу країну з більш сприятливим діловим кліматом» [181; с. 95].

Політична еліта повинна уникати впливу на інтереси бізнесу, на його ресурси і підприємницьку свободу хоча б заради збереження своєї влади. Політика, що серйозно ущемляє інтереси бізнесу, занижуючи можливості отримання прибутку, отримує реакцію, що як бумеранг, вдарить по правлячому режиму, підриваючи його матеріальні можливості і легітимність, збільшуючи ймовірність втрати влади лідерами держави. У цій ситуації керівництво держави змушене буде або повернутися до ортодоксальної стратегії, що користується довірою бізнесу, або буде відсторонене від влади і замінене більш «відповідальними» політиками. Втім, у них, в принципі, є ще одна можливість: зіткнувшись з «страйками інвесторів», вони можуть піти на заходи з націоналізації економіки; позбавлення капіталістів контролю над інвестуванням і виробництвом [181; с. 120]. Ч. Ліндблом пише: «Держава, хоча б гіпотетично, завжди має можливість просто припинити розвиток і знищити приватне підприємництво як в межах фірми, так і окремої галузі економіки або всієї системи» [202; с. 248].

Таким чином, бізнес, при серйозному обмеженні владою його підприємницької свободи, використовуючи ресурс «інвестиційного вибору»,

здатний спровокувати економічні деформації, що впливають на політичний курс аж до блокування неприйнятної для нього політики. «Уряди, – пише Н. Мітшель, – орієнтовані на реформи, загнздували свої реформістські нахили і або пристосовували свої реформи до цілей бізнесу, або перетворювалися на союзників тих самих сил, яким вони обіцяли, будучи в опозиції, протидіяти і які вони обіцяли підпорядкувати» [203; с. 25].

Ч. Ліндблом ще більш посилює даний методологічний конструкт, стверджуючи, що «державна має широкі повноваження з контролю ділової активності. Але здійснення цих повноважень обмежується і формується побоюваннями з боку чиновників відносно їх можливого негативного впливу на ділову активність, оскільки цей вплив може призвести до безробіття та інших небажаних наслідків ... Тому навіть не виражена словами можливість несприятливих наслідків для бізнесу дає можливість одержувати вплив на державних чиновників» [202; с. 204].

По-перше, бізнес, громадянське суспільство і державна влада залежать один від одного і дії кожного з них впливають на ситуацію іншої.

По-друге, можливість влади позбавити бізнес контролю над власними ресурсами є стратегічним компонентом її домінування.

По-третє, для бізнесу переважніше перебувати у полі соціально-політичної взаємодії «з середини», а не «із зовні», відмовляючись від альянсів формальних та неформальних конфігурацій з владою. У такому випадку бізнес виграє від взаємодії як з громадянським суспільством, так і з владою, хоча насправді це означає лише мінімізацію втрачених можливостей бізнесу, оскільки виграш досягається ціною згоди на домінування влади.

По-четверте, вплив на бізнес може здійснювати або безпосередньо державна влада, або «менш рівновіддалені» бізнес-структури, на яких покладаються функції «денного сторожа», що регулює доступ до ресурсів і допускає до розподілу тільки тих, хто приймає особливі правила гри, що підтримують систему домінування влади. Тріада «влада – довіра – бізнес»

представляється найбільш операційною конфігурацією у контексті сучасного українського суспільства.

По-п'яте, взаємозалежність бізнесу і влади має асиметричний характер, а їх відносини характеризуються нерівним ступенем уразливості.

По-шосте, у державної влади є достатньо підстав для залучення бізнесу до відкритої участі у виробленні та реалізації публічної політики. Як писав Ч. Ліндблом, «враховуючи відповідальність, яка лежить на бізнесменах, Президент був би дурнем, якби відмовив їм у прийомі. Він розуміє, що для того щоб система працювала, керівництво держави має часто-густо поступатися керівництву ділових кіл. Бізнесменів не можна залишати за дверима політичної системи, вони формують матеріальний базис національної та глобальної економіки» [202; с. 308].

Таким чином, влада постає як засіб загального зв'язку при здійсненні телеологічної функції, що забезпечує виконання взаємних зобов'язань. Походження влади пов'язане з необхідністю подолання безладу і виявлення критеріїв узгодженої (осмисленої і продуктивної) взаємодії багатьох людей в ході реалізації ними різноманітних цілей. Такого роду узгодження цілей сприяє встановленню порядку, що означає передбачуваність дій, які починають розумітися як виконання зобов'язань.

Ускладнення соціальних зв'язків і тим самим – процесу взаємоузгодження цілей веде до оформлення простору політичної влади в якості особливої сторони людської практики. Політичний простір – результат об'єднання різноманітних полів соціальних практик, перетворення «недосконалої» влади на «цілком досконалу» (організація та координація дій заради досягнення узгоджених цілей). Владний потенціал являє себе найбільш очевидно, коли він реалізується не тільки «для інших», але і «для себе», формуючи власний простір – політичний. Політична за своєю природою влада, яка виявилася за межами «свого» простору, може виступати як неполітична (економічна, наукова тощо), оперувати своїми специфічними засобами загального зв'язку і забезпечення виконання взаємних зобов'язань (грошима, знаннями і т.п.). Однак за

відсутності політичного аспекту ці засоби не здатні виступати в ролі загального зв'язку і забезпечувати стійкий соціальний порядок.

Основний сенс взаємодії бізнесу з громадянськими і політичними інститутами, а в першу чергу з органами державної і регіональної влади полягає в тому, щоб забезпечити собі сприятливі умови для професійної діяльності та розвитку. Вплив бізнес-структур на владу і прийняття політичних рішень здійснюється не тільки через їх діяльність в якості суб'єктів господарювання. Прийнято виділяти в першу чергу навмисні форми впливу бізнесу на владу, які мають певне значення і є до певної міри універсальними та ефективними. Йдеться про величезні матеріальні активи, які бізнес витрачає на політику: лобювання бізнес-інтересів, фінансування виборчих кампаній та інших політичних акцій тощо. Дана обставина показує, що підприємцям недостатньо відчувати своє привілейоване становище в суспільстві. Бізнес бажає більш активно брати участь у практичній політиці, як повноцінний інститут громадянського суспільства, в рамках якої політична активність розглядається ним як об'єктивна необхідність.

Держава також тісно взаємодіє з бізнесом і залучає його до процесу вироблення і здійснення урядової політики. В сучасному соціумі, бізнесмени вже не залишаються за межами політичної влади, але починають безпосередньо брати участь у виробленні політичних рішень. У розвинених країнах в даний час представники фірм, корпорацій і бізнес-спільнот працюють у різних консультативних установах при органах влади, а їх керівники спілкуються з керівниками держави і нерідко самі займають високі урядові посади. До форм прямого впливу бізнесу на державу можна віднести також фінансування політичних партій і кандидатів, фінансування політичних фондів, лобістську діяльність окремих фірм, галузей і загальнонаціональних спілок підприємців, безпосередню участь бізнесу у заходах з вироблення політики в органах виконавчої та законодавчої влади.

Істотні корективи у функціонуванні політичної системи демократії внесені доповненням політичного представництва так званим «функціональним

представництвом», характерним для зрілого громадянського корпоративізму. У цьому випадку починає діяти інституціональний механізм, в якому публічна політика виробляється за допомогою взаємодії між державним апаратом з одного боку, та уповноваженими впливових корпоративних спілок, – з іншого. Корпоративним організаціям надається монополія представництва у відповідних сферах їх інтересів в обмін на їх підпорядкування певним обмеженням, що накладаються державою. Іншими словами, політичне представництво доповнюється функціональним представництвом інтересів і, природно, вносить істотні зміни в систему функціонування традиційних суспільно-політичних інститутів.

Серед прямих форм впливу бізнесу на державу особливе місце займає описана раніше лобістська діяльність. У сучасному світі лобізм став обов'язковим атрибутом демократичного суспільно-політичного процесу, але його прояви у різних країнах залежить від цілого комплексу історично сформованих форм економічного, соціального та політичного життя того чи іншого народу. І не в останню чергу це залежить від історичного типу системи взаємодії бізнесу та влади, що склалася в тій чи іншій країні.

Якщо у системі неокорпоративізму основними лобістами прийнято вважати переважно спілки підприємців, то в плюралістичній системі – окремі фірми і корпорації. Лобізм як феномен політичного процесу отримав досить широке тлумачення в роботах як зарубіжних, так і українських дослідників. Адже у всіх цих системах, як було показано вище, під лобізмом розуміється будь-яка діяльність бізнес-структур і організацій, що впливає на органи державної влади з метою сприяння власним інтересам, причому ці організації на противагу партіям не готові самі взяти на себе відповідальність за владу в країні. По суті – це діяльність певних груп людей зі здійснення впливу на політичну владу з метою артикуляції, агрегування та реалізації своїх інтересів. На основі європейського та світового досвіду в науковій літературі можна виділити два основні методи лобістської діяльності бізнесу.

По-перше, це прямий вплив, при якому той, хто відстоює інтереси сам вступає в безпосередній контакт з тими, хто може сприяти або перешкодити йому домогтися прийняття потрібних заходів. По-друге, це методи непрямого впливу, який може включати як містимі в межі правового поля заходи щодо мобілізації громадськості, так і незаконні, закулісні маневри, аж до збору компрометуючих матеріалів на посадових осіб, шантажу та організації негативних публікацій у ЗМІ.

У широкому сенсі лобізм як нормальна практика тут постає в якості специфічної форми інформаційно-сміслового ідеологічного впливу на політико-правових та інших суб'єктів і інститути сучасного суспільства, які приймають рішення в інтересах відповідних економічних акторів. Вище вже зазначалося, що в соціальній філософії в цілому лобізмом прийнято називати формалізований законодавчо закріплений тиск на владу. Але разом з тим лобізм як система просування різних економічних інтересів може сприяти як врегулюванню протиріч, так і посиленню соціальної напруги. Активна діяльність лобістських структур, змагання і компроміси між ними – характерна риса плюралістичної демократії та розвинутого в країні активного громадянського суспільства. У плюралістичній системі перевага віддається групам інтересів, в тому числі економічним. До них відносяться корпорації, фінансово-промислові групи, галузеві комплекси. У свою чергу фінансово-промислова група визначається як господарюючий суб'єкт, що володіє реальною економічною потужністю, обумовленою позиціями даних структур в національному економічному механізмі.

Корпорація – це завжди велика економічна організація, що включає в себе великі виробничі, видобувні потужності, значний фінансовий оборот, велике число зайнятих у ній людей. Така складна структура не може не входити в зону інтересів держави, тобто в політику. Таким чином, корпорація стикається з політичними проблемами, вирішення яких відбувається, в тому числі і шляхом лобіювання своїх інтересів. Облік органами влади інтересів найбільш впливових груп веде до більшого рівня взаєморозуміння, дозволяє вирішувати

проблеми не конфронтаційними методами. У той же час слід враховувати, що зазвичай реалізується на практиці той варіант вирішення питання, який запропонований більш сильною в ресурсному відношенні стороною. У цьому випадку інтереси більш слабких учасників можуть ігноруватися, тому завжди (навіть в «суспільстві рівних можливостей») існує потенційна небезпека ескалації соціальної напруги.

Найбільш показовою в цьому відношенні є американська соціально-політична практика, в якій цей інститут зародився понад двісті років тому і придбав найбільший розмах в сучасному суспільстві. У рамках цієї практики лобісти називаються представниками, консультантами, агентами або фахівцями в галузі суспільних зв'язків, зв'язків з громадськістю і їх нерідко називають «третьою палатою» парламенту США. У ХХ ст. з'явилися цілі співтовариства лобістів – громадські лобістські фірми, цілком зайняті практикою «продавлювання» інтересів своїх клієнтів. Лобістські функції виконують багато юридичних та адвокатських контор, що приймають на себе зобов'язання представляти інтереси великого бізнесу і профспілок на рівні політичної влади. Найбільші з лобістських фірм одночасно обслуговують до 50 клієнтів, серед яких знаходяться як окремі особи, так компанії і навіть цілі держави. У США в 1945 р. був виданий один з перших в світі законів про регулювання лобістської діяльності в законодавчому органі, але він не поширювався на лобіювання у виконавчій владі. У грудні 1995 р. набрав чинності новий закон, в якому чіткіше прописані нові правила регулювання лобізму, які розповсюджується виключно на «професійних» лобістів.

На відміну від корпоративістської практики в плюралістичній моделі громадянського суспільства окремі корпорації можуть лобіювати свої інтереси і через асоціації, що представляють окремі галузі промисловості та організації, які виражають інтереси бізнесу в цілому. Деякі бізнес-асоціації, наприклад, Американська асоціація банкірів, мають досить високу репутацію у Вашингтоні. Бізнес-асоціації в плюралістичних системах не вбудовані в жорстку ієрархічну структуру, тому не стабільні й існують більш короткий

термін. Групи бізнес-інтересів нічим не обмежені у своїх діях по відношенню до уряду, аж до конфіденційних заходів. Наприклад, у Великобританії 68 % представників бізнесу охочіше контактували б з урядом безпосередньо; 46% – через торговельні асоціації і лише 24% через Британський союз промисловців (СВІ). При цьому 86 % бізнес-організацій для рішення проблем воліють зустрічі з чиновниками. Письмові рекомендації воліють надавати 78 %, здійснювати лобіювання – 57% , організувати зустрічі з міністрами – 55 % і залучати організації щодо встановлення взаємовідносин з громадськістю – 21% [199]. На думку представників бізнесу, найбільш ефективною з цих практик є зустріч з чиновниками, які курирують це питання, потім – з міністрами. Таким чином, як ми бачимо на прикладі Великобританії, представництво інтересів є одним з найважливіших факторів успішного функціонування демократичних систем. Однак ступінь залученості груп інтересів у політичний процес в різних країнах не однакова.

Свої особливості актуалізації в межах громадянського суспільства має японська модель політичної участі бізнесу, яка характеризується наявністю меншого числа посередників, ніж на Заході. Неформальні, довірливо-партнерські відносини між суспільними верствами, державною адміністрацією та підприємцями позбавляє владу від спокуси збільшувати число формальних важелів тиску, дає можливість отримувати об'єктивну інформацію про ситуацію в регульованих галузях, домагатися координації дій приватних фірм. Крім того, в Японії зв'язка «влада – власність» характеризується особливою тотальністю сімейно-корпоративних видів власності. Ф. Шмітгер влучно зауважує, що «в Японії поняття правлячого класу, або еліти, значно ширше, ніж у західних країнах, тому що реально країною управляє тріумвірат політиків, бюрократії і бізнесменів, а не формально обрані народом політики» [161; с. 14]. Приклад Японії та інших азійських країн показав, що громадські інститути мають потужний внутрішній потенціал, який при належній раціоналізації і вмілій організації може забезпечити технологічний прорив через індустріальну в постіндустріальну стадію економічного зростання. Все це забезпечує надійні

зворотні зв'язки при виробленні національної економічної політики, яку контролює або держава, або самі фірми.

Помітне місце у прямій політичній участі бізнесу в соціально-політичних процесах громадянського суспільства займає фінансування суспільних об'єднань, громадських організацій, політичних партій та виборчих кампаній. Виборчі кампанії стають все більш капіталомісткими, що обумовлено зростаючою професіоналізацією політичної діяльності. Відомим каналом пожертвувань на політичну кампанію в США є Громадські комітети політичних дій. Корпораціям дозволено оплачувати поточні витрати цих комітетів, для чого вони збирають гроші з акціонерів і в якості пожертвувань розподіляють їх між кандидатами на виборах. Завдяки таким комітетам з'явився ефективний шлях для корпорацій вкладати величезні гроші в політику [68].

Перераховані вище дві основні моделі взаємодії бізнесу і держави (плюралістична і неокорпоративістська) рідко діють в чистому вигляді. Існуючі практики частіше представляють собою змішання і переплетення обох моделей при помітному переважанні однієї моделі над іншою. Для плюралістичної моделі характерна діяльність держави в інтересах всього підприємницького класу. Зважаючи на рівновіддаленість від основних фінансово-економічних груп, влада діє в інтересах системи в цілому, забезпечуючи її стабільність і можливість перебувати у відносній рівновазі. Якщо система відхиляється від рівноваги і потрапляє в кризову смугу, держава коректує виникаючі перекоси, навіть якщо це суперечить інтересам окремих груп монополістичної еліти і повертає економіку в область відносної стабільності.

У контексті сучасного розвиненого громадянського суспільства плюралістична модель взаємодії бізнесу і держави має свої особливості, серед яких можна назвати наступні.

1. Індивідуалізм як принцип соціально-економічної поведінки населення. Більшості економічно активного населення Великобританії і особливо США притаманна орієнтація на особистий успіх, культ успіху в бізнесі і ступінь

готовності взяти на себе ризики, пов'язані з досягненням успіху і високого рівня добробуту.

2. Конкуренція як неодмінна умова і рушійна сила розвитку. Конкуренція розглядається як базисний принцип економічного розвитку, а спроби її обмежити сприймаються як замах на принцип «рівних можливостей для всіх».

3. Прибуток як основний показник успішності бізнесу.

4. Держава виступає зовнішньою силою, роль якої полягає у виробленні, спільно з бізнесом, правил регулювання, вирішення конфліктів, з якими не може впоратися сама ділова спільнота, і підтримки національного бізнесу на міжнародних ринках. Втручання держави в економіку тут не вітається.

5. Широке поширення набуває використання судових методів і процедур для вирішення конфліктів між різними групами учасників корпоративних відносин.

Основними елементами плюралістичної моделі взаємодії бізнесу і держави є: безліч існуючих груп тиску, конкуруючих між собою за вплив на політику; лідерство в групах тиску, що адекватно враховує реакцію своїх членів; незалежність держави, яка дистанціюється від груп тиску. Отже, держава в плюралістичній моделі виступає в ролі незалежного арбітра між групами тиску, що приймає до уваги як представлені інтереси груп, так і загальнонаціональні інтереси. Їй запропонована пасивна роль і вона повинна займатися владним розподілом обмежених ресурсів у відповідності зі своїми рішеннями, що відображають баланс між групами тиску всередині громадянського суспільства.

В плюралістичній системі приватний бізнес поряд з державою є активним учасником політичного процесу, в рамках якого його взаємини з громадянським суспільством і державою приймають форму угод між громадськими активістами, приватним бізнесом і владою в особі політиків і чиновників. У цих системах економічні корпорації залишаються членами соціальних асоціацій тільки до тих пір, поки вони переконані, що їх діяльність як в системі політичного представництва, як і в соціокультурній сфері коштує витрачених ними грошей і сприяє збільшенню їх капіталізації. У рамках плюралістичного

підходу бізнес розглядається як одна з груп інтересів або груп тиску. Взаємини між окремими корпораціями і бізнес-асоціаціями є відносинами «клієнт – клієнт». При цьому під корпорацією розуміється відносно самостійна економічна структура, що в процесі свого розвитку набуває певної політичної ролі, яка може виражатися як у прямому впливі на сферу політики, так і у створенні певних правил гри для досить великої кількості учасників.

З цієї причини отримали розвиток теорії корпоративної держави, ядром яких є теза про те, що в сучасному суспільстві корпорації замінюють держави і є новою формою громадянського союзу, що впливає на державні справи. Хоча, навіть для самих політизованих бізнес-корпорацій їх головною сферою діяльності є виробнича, комерційна та фінансова.

Корпоратистська або неокорпоратистська моделі взаємодії бізнесу, громадянського суспільства і держави має такі характеристики:

1. Ця модель орієнтується на партнерство і співробітництво різних професійних і соціальних груп, а не їх конкуренцію, включаючи до свого складу представників персоналу компанії, її ділових партнерів.

2. Для неї характерна орієнтація переважно на гарантії досягнутого рівня життя, запобігання можливих потрясінь і втрат, прагнення уникнути невдач в бізнесі, забезпечення стабільності та успішного розвитку національної економіки в цілому.

3. Ділова етика розглядає забезпечення прибутковості компанії умовою, але не кінцевою метою бізнесу. До останніх відносяться також соціальні зобов'язання, що є важливими завданнями ведення соціально-орієнтованого бізнесу.

4. Конкуренція як важлива умова розвитку не виключає можливості обмеження у випадках, коли на перший план виходять інтереси економіки країни в цілому.

5. Держава в цій концепції є важливим економічним агентом, який виробляє загальні «правила гри» та виконує значні соціальні зобов'язання перед суспільством в цілому.

6. Пріоритетним методом вирішення конфліктів в рамках такої моделі вважається досягнення домовленості між основними зацікавленими групами, а судові процедури розглядаються як крайній спосіб їх розв'язання.

Неокорпоратизм припускає наявність інституційних форм управління, в яких діють організації, що представляють основні економічні інтереси, до яких зазвичай належать профспілки та спілки роботодавців. Корпоративні організації також залучені в процес встановлення соціальних стандартів та оптимальних умов для виробничої діяльності. Останнім часом неокорпоратизм починає формувати добровільну взаємодію і спілки між групами економічного інтересу і держави. При цьому соціальний неокорпоратизм не нав'язується, але все таки заохочується державою. Уряди і найбільш активні громадянські організації в різних країнах можуть посилювати і підтримувати окремі бізнес-структури, роблячи їх уповноваженими представниками своїх інтересів. У свій час у США в період «Великої депресії» в 1930-і рр. і під час кризи в 1970-і рр. використовувалися деякі неокорпоратистські практики [52].

Найбільших успіхів у реалізації неокорпоратистської моделі домоглися малі європейські країни з добре організованими асоціаціями інтересів і вкрай уразливими в інтернаціональному відношенні економіками. У таких країнах були потужні соціал-демократичні партії, зберігалися стійкі електоральні уподобання і вони володіли відносною культурною та мовною єдністю. І, навпаки, з великими труднощами в цьому відношенні зіткнулися країни зі слабкою соціал-демократією.

Інакше кажучи, неокорпоратизм розвинувся там, де він був вбудований в діючий тип соціально-політичного управління. З часом участь монопольних, орієнтованих на централізацію економічних груп проведення публічної політики ставала не тільки дозволеною, а й законодавчо дозволеною шляхом вироблення політичних стратегій. Держава починає заохочувати розвиток і підтримувати відповідні інститути представництва груп інтересів. Наприклад, в Австрії законодавчо закріплена приналежність всіх бізнес-структур до комерційної палати.

Як відомо, невід'ємною частиною неокорпоратистських систем є високі витрати на соціальне забезпечення. В основу діяльності соціальної держави тут покладено механізм узгодження соціально-економічної політики між основними соціальними акторами. Правда, в останні десятиліття воно вже досягло своїх меж навіть у таких країнах, як Швеція. Обурена зростанням цін на систему соціального забезпечення, навіть Конфедерація шведських профспілок перестала укладати колективні договори зі Шведською конфедерацією роботодавців. Між профспілками та бізнес-структурами почалися конфлікти. Підприємці почали вимагати розширення повноважень з питань диференціації зарплат, раціоналізації роботи фірм і підвищення їх конкурентоспроможності на світовому ринку.

Планований вступ Швеції в ЄС породив сумніви шведських корпорацій у власній конкурентоспроможності в порівнянні з європейськими фірмами і вони вже не так охоче співпрацювали з профспілками, так як таке партнерство призводило до зростання зарплат і витрат на соціальне забезпечення. У цілому ж занепад неокорпоратизму у Швеції був більше пов'язаний з політичними і соціальними змінами, ніж з вадами самого неокорпоратизму.

Довгий час неокорпоратизм асоціювався з прогресивною політикою лівого крила, що передбачала розширення соціальних зобов'язань, посилення прав робітників і т. д. Нині неокорпоратизм може працювати і в країнах з іншими традиціями. В Ірландії неокорпоратистські угоди призвели до вдосконалення оподаткування для роботодавців, обмеження зарплати для найманих працівників і забезпечили гнучкість ринку праці. І до цих пір в Ірландії і Голландії неокорпоратизм забезпечує більшість консервативних змін у політиці. Це означає, що система виявилася більш еластичною і здатною до адаптації, ніж передбачалося.

Таким чином, аналіз основних моделей взаємодії бізнесу, громадянського суспільства і держави показує, що кожна з них склалася в специфічних культурних, соціально-економічних умовах. У кожній з них є свої сильні і слабкі сторони. Але саме англо-американська модель створює більш сприятливі

умови для залучення інвестицій і розвитку бізнесу і його взаємодії як з активними силами громадянського суспільства, так і з владою.

При всій значущості основних форм і моделей впливу бізнесу, як інституту громадянського суспільства, на владу, не менш важливу роль відіграє вплив самої державної влади на бізнес, про які тепер доречно коротко сказати.

Серед теоретико-методологічних підходів до розгляду взаємодії влади та бізнесу в першу чергу заслуговують увагу ліберальні і дирижистські концепції. Ліберальні теорії взаємин держави і бізнесу представлені класичною, монетаристською концепціями і теорією раціональних очікувань, в рамках яких владі відводиться роль найактивнішого учасника процесу ринкового регулювання. Представники класичної школи (А. Сміт, Д. Рікардо, Ж. Б. Сой, Дж.-С. Мілль, А. Маршалл та ін.) обґрунтували ідеї про саморегулювання ринку та його соціальних суб'єктів в особі підприємницьких співтовариств.

Монетаристська школа була заснована в 1970-і рр. чикагським економістом М. Фрідменом і явно тяжіла до класичної школи з її прихильністю до сильного механізму саморегулювання ринку. Теорія раціональних очікувань (Т. Сарджент, Н. Уоллес, Р. Лукас та ін.) виходить з того, що всі учасники (оператори) господарського процесу передбачають дії один одного і завдяки цьому можуть здійснювати свою діяльність у відповідності з цими очікуваннями. Причому, також допускається навіть повна інформованість всіх учасників і про економічні акції держави.

Що стосується дирижистського підходу, то в рамках цього наукового напрямку яскравими представниками є П. Самуельсон і А. Маршал. На їх думку, держава повинна впливати на ринкове господарство, але переважно за допомогою держзамовлення корпораціям, банківської, фінансової, грошово-кредитної політики, проведення громадських робіт та регулювання рівня зарплати, зайнятості та інфляції [128].

Прийнято вважати, що П. Самуельсон інтегрував «неокласичний синтез» А. Маршалла з теорією Д. Кейпса в концепції «нового неокласичного синтезу», або «змішаної економіки». Принципи дирижистського підходу знайшли також

відображення і в «теорії суспільного вибору». Дана теорія була розроблена в 1960-і рр. в працях Дж. Бьюкенена, Д. Мюллера, М. Олсона та ін. Представники теорії суспільного вибору на основі методологічного індивідуалізму обґрунтували положення про відсутність непрохідної межі між громадянським суспільством, бізнесом і політикою, попутно розвінчуючи помилку про необхідний патерналізм держави [22, 23, 101].

Ще одним теоретичним підходом, заснованим на дирижистських ідеях є неоінституціональна концепція контрактів. У цій теорії ключове значення надається взаємодії між різними сторонами господарських відносин, кожна з яких, включаючи владу, прагне досягти своїх цілей і тому шукає компроміс з оточуючими. При цьому державі належить домінуюча роль, а контракт розглядається сторонами як обмін, умови якого заздалегідь відомі і прийняті всіма. Оскільки контракт – це обмін повноваженнями, остільки він є угодою і містить взаємні очікування. Але при цьому в будь-якому контракті завжди присутній «елемент взаємного тиску», який обумовлений як суперечними інтересами сторін, так і обмеженістю ресурсів.

Отже, предметом контракту між громадянським суспільством, владою і бізнесом є їх невиражена, але безперервна взаємодія, що є не разовим, а довготривалим станом і процесом. При цьому активи та ресурси, якими володіє суспільство, влада і бізнес, мають цінність тільки до тих пір, поки з'єднані разом і використовуються як єдиний актив, спрямований на відповідність загальнонаціональним цілям.

Інструменталістська концепція взаємовідносин держави і бізнесу сходить до діалектико-матеріалістичної теорії суспільно-економічних формацій К. Маркса і Ф. Енгельса [91, 169]. Прихильники цього підходу стверджують, що держава при капіталізмі є політичним знаряддям здійснення матеріальних інтересів і політичної волі буржуазії як економічно панівного класу. Цей клас, навіть в умовах демократії, практично повністю підпорядковує собі державний апарат і здійснює за його допомогою політичне панування над суспільством, над пригнобленими класами, насамперед робочим класом. Інструменталісти

вказують на найважливіші способи і прийоми, за допомогою яких капіталісти перетворюють свою економічну могутність в політичну владу, підкоряють державу власній волі. Серед них: безпосередня участь капіталістів в роботі державного апарату і в пов'язаних з державою групах з розробки політики; фінансування капіталістами політичних партій і кандидатів; лобістська діяльність окремих капіталів, галузей і підприємницьких спілок; маніпулювання політичною свідомістю виборців за допомогою підконтрольних капіталу мас-медіа.

Дана концепція викликала і продовжує викликати критику на свою адресу. Її критикують за те, що її автори зводять відносини соціального класу і держави до міжособистісних відносин індивідів – складових соціальних груп, та індивідів, що складають державний апарат. Зосереджуючись на формах суб'єктивних, міжособистісних відносин між капіталістами і чиновниками, інструменталісти не надають значення тому, що ці відносини і форми впливу грають другорядну роль у механізмі класового панування. Як зазначав Н. Пауланзас, відношення між буржуазним класом і державою є об'єктивним співставленням. Це означає, що якщо функція держави в певній соціальній формації і інтереси панівного прошарку в цій формації класу збігаються, то це відбувається унаслідок роботи самої системи: безпосередня участь членів панівного класу в держапараті є не причиною, а лише наслідком, і більше того, можливістю, і притому випадковою можливістю цього об'єктивного збігу [220]. Але разом з тим неможливо заперечувати безсумнівний евристичний потенціал інструменталістської концепції в дослідженні класово-антагоністичного суспільства.

На відміну від інструменталістів представники школи індустріальних відносин розглядають «систему індустріальних відносин» в якості динамічної сукупності узгоджуваних на основі законів та механізмів взаємодії відносин між роботодавцями та профспілками на рівні як окремої фірми, так і певної галузі. Вони в рамках чинного законодавства спільно виробляють і застосовують загальні правила (нормативні встановлення), метою яких є

збереження соціального миру та партнерства, а також цивілізоване врегулювання трудових та інших суперечок. За думки В. Корпі, базовою підставою для розуміння функціонування системи трудових відносин є розподіл ресурсів влади між продавцями і покупцями людської праці і зміни в їх розподілі. Ресурси влади є, з одного боку, моделлю володіння капіталом і організацією роботодавців, а з іншого боку, профспілкової організації та політичної влади [201].

Даний підхід виходить з того, що пріоритетний характер має лежати в основі трудових відносин, які за певних обставин і позиції влади можуть стати причиною зародження конфліктів. Реальні механізми і технології дозволу останніх мають похідний і другорядний характер. Цим пояснюється прагнення до вивчення більш широкого кола соціальних факторів, що впливають на взаємовідносини працівників, роботодавців і профспілок.

Інший – плюралістичний підхід вважає бізнес однією з груп інтересів або організованого тиску. Взаємодія як з громадянським суспільством, так і з державою включає в себе узгодження соціально-економічних позицій груп бізнес-інтересів з інститутами держави як визначального фактора політики останньої. Політична складова в діяльності цих груп пов'язана з розумінням державних інститутів в якості чинника забезпечення балансу інтересів різних груп, які пронизують суспільство зверху до низу. Адже усі зміни в суспільстві невпинно ведуть до того, що змінюється і структура балансу інтересів. Це неминуче призводить до відповідних модифікацій в законодавстві з тим, щоб забезпечувати консенсус між найбільш великими і впливовими соціальними акторами, включаючи бізнес спільноти та асоціації роботодавців.

При цьому політичний процес за участю бізнесу являє собою процес групової конкуренції в боротьбі за владу над розподілом ресурсів, в якому асоціації роботодавців відносяться до «політичних груп інтересів», оскільки вони в прагненні досягти мети діють через урядові інститути, тобто чинять на них політичний тиск. Тут групи інтересів у цілому служать стабілізації в суспільстві і сприяють підвищенню рівня політичної участі громадян в

управлінні державою, бо в міру диверсифікації суспільства в ньому автоматично виникають нові спеціальні групи. Вони порушують існуючий до цього баланс сил і стимулюють появу нових «контр груп» [52; с. 160].

На помітну роль груп інтересів в процесі забезпечення соціального балансу між владою і громадянським суспільством вказував М. Дюверже у роботі «Політичні партії», серед яких він виділив ті, для яких взаємодія з інститутами держави є єдиною функцією, і ті, для яких така взаємодія є лише частиною їх громадянської активності [49]. Особливу увагу бізнес-структурам, як групам соціально-політичних інтересів, приділив М. Олсон, який поставив на перше місце інтереси окремого індивіда, бо людині властиве прагнення реалізувати свої ідеї не в груповому порядку, а індивідуально. Тому він запропонував розглядати політичну групову активність як побічний продукт «неполітичної діяльності», бо групи діють лише для задоволення певних вузьких потреб [101]. Більше того, на його думку, загального інтересу буває недостатньо для узгодженого об'єднання різнорідних соціальних формацій, особливо великих груп підприємницьких асоціацій, профспілок та інших організацій.

У результаті в рамках плюралістичної концепції через тиск різних груп інтересів на розподільчі відносини і владу розглядається система представництва інтересів, в якій складові елементи організовані в невизначений перелік складних, добровільних, конкуруючих, неієрархічних як щодо типу, так і сфери інтересів, утворень, які спеціально не ліцензуються, не визнаються, що не субсидуються і контролю не підлягають (щодо вибору лідерства або вираження інтересів) державою і не прагнуть до монополії репрезентативної активності серед відповідних утворень. Політика в цьому випадку представляє собою владний розподіл урядом дефіцитних ресурсів під тиском зацікавлених груп, які є активним чинником політичного процесу, що відводить державі в особі уряду виконання функції реагування на діяльність зацікавлених груп. При цьому ефективність діяльності зацікавлених груп визначається наявністю ресурсів тиску, що використовуються для отримання позитивних політичних результатів.

Найбільш важливі характеристики неокорпоратистської моделі полягають у тому, що акцент робиться на обмеженому числі груп тиску, що представляють основні корпорації. Групи тиску є ієрархічно структурованими на чолі з лідерами, здатними артикулювати інтереси своїх членів, а зв'язки між корпораціями (а також між корпораціями і урядом) набувають дуже тісного характеру. Ця єдність посилює базисний консенсус з питання про те, як повинні функціонувати політична та економічна системи суспільства. Нарешті, в окресленому підході, держава відіграє активну роль, що виражається в «арбітражі», «м'якому лідерстві» або «дирижизмі». Причому, в умовах державного корпоратизму влада керує корпораціями, які підпорядковані їй і залежать від неї. І в той же час корпорації автономні, але співпрацюють з державою і між собою в силу усвідомлення взаємної залежності.

Як зазначає Ф. Шмітгер, в сучасному суспільстві бізнес-асоціації та спілки роботодавців виступають в якості повноправних і вельми впливових акторів соціально-економічних відносин. Тому вони включені в мережеві структури і грають в них значну роль завдяки наявним в їхньому розпорядженні ресурсам, економічній вазі і ролі корпорацій і корпоративного сектора в цілому та безпосередньо беруть участь у визначенні соціально-економічної та політичної стратегії розвитку [161].

У цьому відношенні певним евристичним потенціалом володіє теорія соціальних і політичних мереж, в рамках якої держава розглядається як хоча і важливий, але лише один з акторів виробництва політичних рішень. Вона через макрополітичні інститути взаємодіє в соціальній мережі з іншими рівноправними акторами політики і бізнесу, обмінюючись своїми ресурсами з ними. У результаті мережа являє собою систему державних і недержавних утворень у певній сфері, які взаємодіють між собою на основі ресурсної залежності з метою досягнення загальної згоди з вирішення соціально-політичних питань, використовуючи формальні і неформальні підходи.

В рамках дослідження ключових аспектів взаємодії громадянського суспільства, бізнесу та інститутів державної влади слід зазначити, що

«мережевий підхід» з необхідністю породжує також новий тип управління – «само-керівництво» (governance), загальна характеристика якого знайшла вираження у формулі «управління без уряду» («governing without government» або «governance without government»). Адже мережі, а особливо соціальні мережі, являють собою таку структуру управління публічними справами, яка пов'язує одним соціальним полем державу і громадянське суспільство. Крім того мережі не передбачають ієрархію, де будь-яка організація має перевагу з точки зору її владної позиції. Всі учасники мережі рівні з точки зору можливості формування спільного рішення з цікавих питань, між ними складаються не вертикальні, а горизонтальні відносини і їх об'єднує спільний кооперативний інтерес.

Очевидно, що активність обговорення теми взаємовідносин бізнесу і влади, як у контексті приватизації влади «олігархами», так і в концепті «захоплення» бізнесу державою, в українській науковій думці та повсякденній свідомості має, як правило, один концептуальний акцент – розкрити, вичленити, проаналізувати відмінності, що відрізняють український олігархічний корумпований капіталізм минулих років від легітимних, визнаних світовою спільнотою, практик взаємодії ринку і демократії в розвинених цивілізованих країнах. Звичайно, поняття «бізнес» досить важко очистити від ціннісного, нормативного підходу, вивести за межі того, що «нам подобається / не подобається». Емоційне сприйняття бізнес-практик цілком можна пояснити з точки зору сприйняття онтологічних форм і результатів, що мають місце в сучасній Україні. Однак, з точки зору соціальної філософії, справа дещо складніша, бо бізнес – це дійсно методологічно навантажене поняття, що включає в себе фундаментальні соціальні підстави. Це означає, що бізнес, як об'єкт пізнання, гідний самостійного соціально-філософського вивчення, що полягає в подоланні «економізованого» або «політизованого» підходів до нього.

Принциповим є запропонований нами підхід подолання розгляду бізнесу, громадянського суспільства і державної влади як протилежних одна одній сфер суспільного життя. Л. Мізес афористично сформулював: «Політики, що

проклинають великий бізнес, борються за більш низький рівень життя. Якщо військові дії приписуються підступам військового капіталізму, а алкоголізм – підступам алкогольної промисловості, то, щоб бути послідовним, необхідно приписувати чистоту – задумам виробників мила, а розквіт літератури та освіти – інтригам видавничої та поліграфічної промисловості» [94; с. 130].

Іманентне прагнення державної влади до домінування і встановлення правил для бізнесу або вимог політичної лояльності та соціальної відповідальності, підпорядкованості у виробленні стратегії без формалізації правил – завжди наштовхувалися на бажання бізнесу захистити від домагань влади хоча б частину свого буття. В. Хесле навіть ввів у науковий обіг досить дотепний термін «сек'юритизація», що припускає добровільну відмову громадян, соціальних груп від частини свого «комфарту» з метою збереження його в цілому. «Важливо, що сек'юритизація не зазіхає на комфорт як принцип. Вона просто намагається надати цьому принципу певну еластичність» [156; с.112-113].

Межі між публічною і приватною сферами, обмеження владою свободи, і, навпаки, надмірне надання її бізнесу безумовно існує. Але абсолютизація подібних демаркаційних кордонів є теоретичним спрощенням. Саме тому, накопичуючи великий емпіричний матеріал про бізнес, піддаючи його теоретичним узагальненням, які акцентують увагу на українській специфіці, загальна теорія бізнесу в її українській інтерпретації розвинена слабо. У ній домінують або слабополітизовані уявлення про бізнес, як суто господарську діяльність з отримання прибутків, або акцентуються аспекти зрощування бізнесу і державної влади.

Спираючись на теоретичні розробки проблем інклюзії і ексклюзії, здійснені Н. Луманом, можна стверджувати, що влада спирається на інклюзивну благонадійність, тобто реалізація права на застосування насильства супроводжується демонстрацією аргументів (доказів або переконань), про відповідність цих дій інтересам більшості членів соціуму, громадян держави і т.д. Бізнес побудований на ексклюзивній лояльності, бо не володіє засобами і

правом до примусу укладення контрактів поза демонстрацією аргументів на користь ринкової переваги свого товару (послуги). Держава, таким чином, означає обов'язкову включеність громадян в себе, бізнес – суто добровільну діяльність, що володіє, свободою « входу» і «виходу».

Пропонуючи суспільству різні методи вирішення національних проблем, конкуруючи, за вплив на громадянське суспільство, бізнес і державна влада не є, однак, антагоністами в цілях і ідеалах. Держава є справедливою, якщо вона ефективно дозволяє задовольняти потреби громадян і створювати умови для зростання їх добробуту, а бізнес ефективний, якщо він соціалізований і справедливий, тобто добровільний і відкритий, максимізує добробут власників не за рахунок, а для досягнення індивідуального добробуту всіх учасників процесів виробництва, розподілу і споживання, знижуючи державне навантаження з вирішення проблем задоволення індивідуальних потреб, тим самим забезпечуючи свободу індивідуумів.

Як зазначає Дж. Кейнс, ефективність бізнесу і державної влади в умовах активного розвитку громадянського суспільства проявляється в їх конкурентоздатності, критерієм якої є конкурентна позиція по відношенню до інших учасників ринку – у разі бізнесу – вплив у світі, ресурсні можливості; у разі держави – дотримання норм міжнародного права тощо. Істотна лише різниця в результатах програшу цієї конкурентної боротьби – банкрутство для бізнесу або деградація для держави, що закінчуються зміною політичного режиму і неминучою стагнацією державної політики [68]. Таким чином, бізнес і держава і з точки зору цілей, і з точки зору структури і системи управління ними мають ряд подібних ознак. Основоположним в цьому аспекті є концепт успішності, тобто ефективність задоволення запитів споживачів через забезпечення конкурентоздатності в політичному чи економічному вимірі.

Отже, звернення до теоретико-методологічних аспектів вивчення бізнесу як соціально-політичного інституту сучасного громадянського суспільства і висвітлення основних форм і моделей взаємодії громадянського суспільства, державної влади і бізнесу зробило можливим підійти до деяких узагальнень.

По-перше, бізнес як складне соціальне утворення сучасного суспільства являє собою не тільки суто економічний феномен, пов'язаний з виробничими відносинами з приводу власності, її збереженням, розподілом і примноженням за рахунок ініціативної та ефективної підприємницької діяльності, але також інституціональним актором сучасної мережі соціальних відносин, що відстоює на рівноправній основі з іншими громадськими інститутами свої корпоративні інтереси і базисні потреби, що несе соціальну відповідальність перед суспільством.

По-друге, бізнес, як економічний інститут, за своєю природою пов'язаний із задоволенням фундаментальної суспільної потреби у виробництві та пропонуванні населенню доступних та якісних товарів і послуг. В якості соціально-політичного інституту громадянського суспільства бізнес є стійкою структурою соціальної дії підприємців усіх форм власності, в рамках якої на нормативно-правовій основі задовольняються базисні потреби населення у виробництві соціально значущих і доступних товарів і послуг, а також на основі цілеспрямовано формованого соціального ринкового господарства здійснюється корпоративна соціальна відповідальність і забезпечується консолідація не тільки підприємницького співтовариства, а й усіх основних класів, суспільних груп та інших соціальних категорій суспільства. У цій якості основний сенс діяльності бізнесу полягає у забезпеченні соціальної консолідації населення та мінімізації громадських ризиків і потрясінь за рахунок не тільки створення матеріальних умов для послідовного зростання добробуту окремих людей і населення в цілому, а й різноманітних форм, моделей і способів взаємодії громадянських організацій з державною владою, включаючи всілякі форми і заходи корпоративної соціальної відповідальності.

По-третє, в сучасному світі найбільш продуктивний характер мають плюралістична і корпоративна моделі взаємодії громадянського суспільства, бізнесу і держави, кожна з яких у різних країнах склалася в специфічних культурних, соціально-економічних умовах. У рамках цих моделей бізнес домагається найбільш сприятливих для нього політико-правових умов для

розвитку та реалізації своєї соціально-економічної місії через прямі та опосередковані інституціональні сфери. Серед них особливу роль відіграє інститут лобізму, за допомогою якого бізнес отримує можливість легально і на законній підставі проводити свої інтереси і волю через державні та регіональні органи представницької (законодавчої) і виконавчої влади.

По-четверте, аналіз дослідних установок дозволив виділити три основні аспекти моделювання взаємодії громадянського суспільства, бізнесу і влади з наступного набору класифікаційних критеріїв: тип організаційного дизайну бізнесу і ступінь інституціоналізації його відносин з владою; спосіб і ступінь легітимації бізнесу в суспільстві; композиція і балансування відносин бізнесу, влади та соціуму. За даними ознаками можна виділити наступні режими функціонування відносин бізнесу, як інституту громадянського суспільства і державної влади: «директивний», коли влада приймає форму панування, що забезпечує виконання бізнесом наказів і директив (саме цей вимір нерідко ототожнюється з фінансами та ресурсами різного роду, що дають можливість владному співтовариству здійснити свою волю); «функціональний», при якому влада постає як здатність і вміння реалізовувати функцію громадського управління бізнесом як соціально-політичним актором, що вступає в певні відносини; «комунікативний», коли влада по відношенню до бізнесу реалізується через спілкування, набір правил, зрозумілих обом сторонам. Для директивного режиму характерні аморфність бізнесу як політичного суб'єкта, що впливає на вироблення політичного курсу, стратегічне управління власністю здійснюється домінуючим актором в особі влади, ідеологічна легітимація бізнесу здійснюється через жорсткий маніпулятивний вплив ЗМІ.

При функціональному режимі бізнес частково автономний, між бізнес-акторами превалюють адміністративні методи взаємодії, права власності розмиваються владними контролюючими інститутами, а в механізмах перерозподілу домінують силові, що спираються на правові норми, ресурси. У комунікативному форматі бізнес-актори незалежні від влади, та впливають на розробку політичного курсу через офіційні механізми лобіювання, взаємодіючи

між собою за законами ринкової конкуренції, права власності чітко визначені і закріплені, у процесах перерозподілу домінують економічні та юридичні механізми. Така інтерпретація природи відносин громадянського суспільства, бізнесу і державної влади цілком сумісна з концептуальними напрацюваннями М. Вебера і В. Зомбарта, більше того, вона вдало доповнює їх концепти соціальної ролі підприємництва, використовувані при обговоренні специфіки означеної взаємодії [26, 27. 64].

У такому контексті «багатоаспектності» взаємин бізнесу і державної влади акценти на примусі, в тому числі на «силовому», що характерні для українських версій даних моделей, виявляються сумісними з «комунікативними» трактуваннями (Х. Аренд, Т. Болл). При домінуванні «директивних» форм соціального конструювання організаційного дизайну бізнесу, заснованих на розподілі ресурсів, насильницький аспект може проглядатися досить чітко. При «функціональному» тлумаченні взаємин на перший план починають виступати більш гнучкі форми примусу (зокрема, правові). У разі ж «комунікативного» їх розуміння вони набувають характеру «культурної» співпраці, «довіри», «узгодження» [5]. При цьому, за Н. Луманом, «довіра є стратегією з великим радіусом дії. Той, хто має довіру, значно розширює свій потенціал дії. Так відкривається доступ до більшої можливості комбінацій, тобто велика раціональність у виборі власної поведінки. Довіра має надаватися добровільно. Тому її не можна ні вимагати, ні наказати надати нормативно. Вона є соціально цінною функцією лише в тому випадку, якщо бачить можливість недовіри – і відхиляє її; коли вона заснована на запереченні протилежності» [89; с. 120].

Всі ці аспекти взаємовідносин громадянського суспільства, бізнесу і державної влади правомірно розглядати в якості наслідків динаміки впливу об'єктивних і суб'єктивних факторів, що знаходяться в тісному і складному взаємозв'язку, і здатні реалізовуватися в різних просторових конфігураціях. Якщо ж при цьому враховувати і наявність різних діапазонів темпоральності, а також діахронічне зчленування різноманітних пластів соціального, економічного і політичного просторів різних синхронних епох, то бізнес

постане вкрай складним феноменом, що не допускає односторонньої редукції, як у змістовному, так і в просторово-часовому плані.

При всій значущості впливу бізнесу на владу в контексті створення сприятливих умов для успішного підприємництва та здійснення соціально-відповідальної діяльності, набагато більш значиму роль у всі часи відігравав вплив влади і всього комплексу соціально-політичних чинників на генезу та оптимальне функціонування бізнесу в громадських інтересах. Основні концепції впливу влади на бізнес, розглянуті в розділі, дають теоретичні підстави для більш детального розгляду впливу соціально-політичних чинників на становлення підприємництва. Особливо це актуально щодо сучасної України, в якій за відомих обставин вплив не тільки на економіку в цілому, але і на підприємницьке співтовариство і інститут бізнесу, мав дуже суперечливий і неоднозначний характер.

Тому розгляду особливостей впливу цих факторів на генезис українського бізнесу буде передувати коротке висвітлення теоретичних питань, присвячених виявленню специфіки і самої сукупності соціально-політичних чинників становлення і розвитку бізнесу в сучасному суспільстві, про які піде мова в наступному розділі.

2.2. Соціальні фактори становлення та розвитку бізнесу у сучасному суспільстві

Вивченням факторіальної проблематики соціальні філософи, соціологи, політологи та інші фахівці соціально-гуманітарної сфери займаються вже давно. У першу чергу тут слід зазначити, що термін «фактор» запозичений з латинської мови (factor – який робить, що виробляє) і визначається в широкому сенсі слова як «рушійна сила процесу або одна з його необхідних умов» [133; с. 356]. З соціологічної точки зору під ним розуміється «рушійна сила, причина будь-якого процесу, явища; суттєва обставина в будь-якому процесі, явищі, або домінуюча громадська детермінанта, яка обумовлює очікувані наслідки. Крім соціально-політичних аспектів існує і безліч інших факторів, що роблять прямий і опосередкований вплив на бізнес та інвестиційний клімат (економічні, соціальні, культурні). Всі ці фактори тісно взаємопов'язані. Завданням нашого соціально-філософського дослідження є виявлення природи названих вище факторів, виділення їх упорядкованої сукупності в реальній взаємодії і взаємозв'язку.

Відносно специфіки соціальних факторів у широкому сенсі слова вищевикладене дозволяє стверджувати, що під ними розуміється сукупна характеристика однієї з причин або рушійних сил соціальних процесів, що визначає їх характер, взаємодію та умови функціонування або здійснення [132]. Що стосується класифікації, то доречно нагадати, що Е. Гідденс основні фактори впливу на соціодинаміку суспільства поділив на чотири групи:

- природно-географічне середовище;
- політична організація;
- економічні фактори;
- соціокультурні фактори [38].

Здійснюючи аналіз соціально-філософських досліджень з окресленого питання можна зазначити, що до одно факторних теорій відносяться теорія «стадій зростання» У. Ростоу, теорії індустріального та постіндустріального суспільства Р. Арона, Д. Белла, З. Бжезинського і багато інших. Серед

вітчизняних вчених найбільший внесок у розглянуту область наукових знань внесли Н. Гедікова, Г. Музиченко, та Б. Кістяківський, що розробив багатофакторну теорію розвитку суспільства [34, 69, 97].

З урахуванням сказаного, можна резюмувати, що під суспільними факторами соціодинамики розуміються різноманітні, переважно зовнішні по відношенню до об'єктів такого впливу, ключові детермінанти і, в першу чергу, рушійні сили соціальних процесів, інститутів, практик, подій і проблем, які відіграють роль певних підсилювачів (множників) або зовнішніх причин (рушійних сил) позитивного або негативного характеру. На цій підставі, в першу чергу, виділяються комплексні (системні) і специфічні сферні фактори.

Перші відображають вплив на відповідні соціальні компоненти, наприклад, бізнес з боку суспільства як цілісної соціальної системи в єдності всіх формаційних і цивілізаційних параметрів, або з боку цілісної сукупності кількох соціальних компонентів. Наприклад, з боку соціально-економічної політики уряду чи політико-правових трансформацій, що проводяться владою.

Сферні фактори пов'язані з впливом на різні компоненти й аспекти суспільної життєдіяльності з боку економічної, соціальної, політичної, правової та інших сфер (підсистем) суспільства. Їх можна поділити на економічні, політичні, правові, соціальні фактори, включаючи соціокультурні, і духовно-ідеологічні. До власне економічних факторів належать такі, як спосіб виробництва матеріальних благ, природні, людські та науково-технічні ресурси, транспортна інфраструктура територій, розвиненість ринку, його економічні гарантії та структура.

До факторів соціальних у власному розумінні слова відносяться: рівень і якість життя основних груп населення, розвиненість соціальної структури і характер стратифікаційної диференціації, включаючи різницю між основними класами, соціальними групами і шарами за кваліфікаційним і освітнім рівнем. Також соціальним фактором є розвиненість соціальної інфраструктури територій (охорона здоров'я, відпочинок і т.д.). Серед факторів культурно-духовних чинників провідне значення має рівень соціальної довіри в

суспільстві до даної соціальної системи (та довіри міжособистісної, до соціальних інститутів). Але при всій значимості перерахованих факторів, матеріальний базис суспільства є економічним фундаментом, який обумовлює характер і зміст усіх надбудовних підсистем [91, 169].

Поряд із системними і сферними, досить активну роль в сучасному світі відіграють окремі події та компоненти суспільства і основних його підсистем. Йдеться в першу чергу про соціальні суб'єкти (соціальні еліти, суспільні класи, соціальні групи, інститути, нації тощо). Такі фактори можна назвати структурними. Бо до них відносяться вихідні елементи внутрішньої організації суспільства на рівні його горизонтального зрізу. Серед них особливо активну роль у впливі на суспільство і розвиток економіки, соціальної сфери та культури відіграють, наприклад, політичні лідери, соціально-політичні еліти, інститути державної і муніципальної влади і проведена ними внутрішня і зовнішня політика. Нарешті, в сучасному світі дуже великий і дуже суперечливий вплив на суспільний розвиток мають такі фактори, як масштабні соціальні процеси модернізації або реформування, революції, кризи, війни та ін. Причому, якщо часткове реформування окремих елементів соціальної системи на повній підставі відноситься до структурних факторів, то масштабна модернізація всього суспільства або глобальна фінансово-економічна криза на повній підставі відносяться до комплексних або системних факторів.

Що стосується сучасного суспільства, то, не побоюючись перебільшення, до категорії комплексних (системних) чинників генезису бізнесу правомірно відносити такі з них.

По-перше, обумовлений інформаційно-технологічною революцією процес глобалізації, який через поширення західних цінностей і способу життя зсередини трансформувалася свідомість населення східноєвропейських країн і країн пострадянського простору на початку 1990-х років. У сучасних умовах глобалізація виявляє себе не тільки в поширенні новітніх, безмежних інформаційно-технологічних систем та Інтернету, зростанні технополісів і «наукоградів», але і в планетарній фінансово-економічній кризі 2008-2009 рр.

Справа в тому, що глобалізація серед інших наслідків призвела до скорочення економічної компетенції національних держав, що серед інших причин зумовило неминучість нинішньої фінансово-економічної кризи. У результаті, на думку Р. Коха, національні держави перетворюються у сучасних умовах на «приводні ремені» глобального господарства, функціонально уподібнюючись у світовому масштабі деяким муніципалітетам, що підтримують необхідну для бізнесу інфраструктуру [184].

Ще більш категоричним є інший відомий експерт з глобалістики та стратегії бізнесу К. Омае, який у трактаті «Кінець національної держави» стверджує, що держава в умовах глобалізації перетворюється на «ностальгічну фікцію» і повністю девальвується з точки зору економіки. За його думкою, глобальні процеси ведуть до розмивання економічних кордонів під впливом таких факторів, як інвестиції, інформаційні технології та індустрія, а також індивідуальне споживання [212].

Наслідком глобалізації стали глобальні проблеми і виклики сучасного світу, що перетворилися на активні фактори розвитку підприємництва, впровадження передових технологій та екологічно чистого виробництва. Серед них чільну роль сьогодні відіграють не тільки екологічні проблеми, а в першу чергу ескалація екстремізму, тероризму, локальних військових конфліктів і пов'язана з ними загроза нової Світової війни, зростаюче відставання «бідного Півдня» від «багатої Півночі», «Третього світу» від «Золотого мільярда» тощо.

В даний час третина населення планети голодує або недоїдає. Але цю глобальну проблему можна розв'язати не так за допомогою поступального розвитку бізнесу в країнах, що розвиваються, який здатний забезпечити третій світ своїм власним «вудилом», за допомогою якого він навчиться сам собі «ловити рибу», не покладаючись на гуманітарну допомогу багатих країн, скільки сучасними відповідями на ці виклики.

За твердженням нобелівського лауреата Джозефа Штігліца, в боротьбі з наслідками глобалізації та викликаної нею кризою просто необхідним є «глобальне управління без глобального уряду» і так звана мережева модель

управління процесом глобалізації. У такій моделі держава починає активно взаємодіяти з самими різними міжнародними, національними та субнаціональними інституціями, виступаючими провідниками інтересів приватного бізнесу та суб'єктів соціального ринкового господарства [226].

По-друге, значущим комплексним фактором генезису бізнесу є сама пострадянська модернізація українського суспільства, обумовлена глобалізацією що почалася з процесу Перебудови, яка з необхідністю переросла в подальші суспільно-політичні та економічні реформи. Особливо суперечливий вплив на процеси зародження українського бізнесу справила приватизація, що проходила на основі «визначеного права».

По-третє, роль комплексного фактора процесу зародження українського бізнесу грає характер суспільного ладу (суспільно-економічної формації), що виник в результаті пострадянської модернізації в 1990-і роки. Постіндустріальна система являє собою сучасний тип суспільства, матеріальним базисом якого є засноване на інформаційно-технологічному способі виробництва соціальне ринкове господарство, надбудовою над яким є розвинене громадянське суспільство і соціальна демократична правова держава. У цьому суспільстві забезпечується верховенство права, діють переважно правові закони і надійно захищені всі основні права і свободи людини, включаючи право власності та вільного підприємництва.

По-четверте, комплексним фактором генези та розвитку бізнесу є соціально-економічна політика влади, особливо її промислова складова, пов'язана з інвестиціями в реальний сектор і соціальну сферу суспільства. Якщо така політика має активний і конструктивний характер, то вона обертається динамічним зростанням бізнесу, підвищенням його корпоративної соціальної відповідальності та, в кінцевому підсумку, поступальним просуванням до соціального ринкового господарства і соціальної держави. У результаті зменшуються безробіття і роздрібні ціни, збільшується асортимент і підвищується якість соціально значимої продукції і послуг, удосконалюється стратифікаційна структура суспільства. Однак у нашому випадку при всій

значимості системних факторів чільний вплив на соціодинаміку українського бізнесу мають переважно соціально-політичні чинники, про специфіку яких піде мова далі.

Отже, в сукупності факторів розгортання бізнесу в сучасній Україні пріоритетне місце займають соціально-політичні фактори. Останні поділяються на політичні та соціальні у власному розумінні слова. У першу групу входять як власне політичні, так і політико-правові чинники. До перших належать тип державного устрою, політична стабільність суспільства, політична довіра і політичні установки громадян, політичний імідж, рейтинг і репутація керівників усіх рівнів, характер політичного режиму і пов'язаний з ним державно-політичний лад; рівень бюрократизації влади, політико-управлінська діяльність інститутів державної і муніципальної влади, розвиненість політичних партій та партійної системи в цілому, демократизм електорального законодавства і виборчої системи країни, режими взаємодії влади з політичною опозицією і громадською думкою та ін.

Основним чинником у цій групі є державно-політичний лад, який втілюється в таких формах організації, як авторитарна або демократична (соціально-правова) держава. Найсприятливіші умови для оптимального функціонування та розвитку бізнесу створює в сучасних умовах демократична соціально-правова держава у будь-яких її моделях (ліберальній, консервативній, соціал-демократичній та ін.).

Поряд з власне політичними в цій групі виділяються також політико-правові чинники, серед яких високим потенціалом позитивного впливу володіє якість нормотворчої законодавчої діяльності з проблем функціонування та розвитку підприємництва, стійкість і передбачуваність впливу нормативно-правових засад на реальний стан функціонування підприємництва, що пов'язане із умовами суворого виконання чинного законодавства та профілактикою і своєчасним припиненням економічних злочинів.

Також вагоме значення має рівень політико-правового захисту бізнесу від адміністративного свавілля чиновників, стан роботи з протидії корумпованості

адміністративно-бюрократичного апарату та податкового «пресингу». Сприятливий інвестиційний клімат в підприємницькому середовищі забезпечується ефективним механізмом правового регулювання, що дозволяє захистити права і інвестиції підприємців і від свавілля чиновників, і від нечистоплотних конкурентів. При цьому в цивілізованому суспільстві судово-правовий механізм, який створюється для виконання законодавства і забезпечує ефективне судочинство, пронизано «демократичним духом» і повагою до гідності людини.

У відношенні цих факторів доречно нагадати, що підприємці у своїй господарській діяльності, в першу чергу, надають великого значення політико-правовим гарантіям ведення свого бізнесу, високо оцінюють рівень політичної стабільності в країні або регіоні, прагнуть уникнути небажаних ризиків у разі зміни політичної еліти та інших змін, щоб не позбутися прибутку або взагалі вкладених коштів. Раптові волюнтаристські рішення влади, або скасування ними колишніх рішень і домовленостей може призвести до серйозних втрат для бізнесу. Політична нестабільність часто таїть у собі загрозу збройних конфліктів, терору і різного роду екстремістських дій, що становить загрозу для ведення справ в країні. Приватний бізнес не поспішає вкладати капітали в ризиковані ринки країн з недемократичними режимами і яскраво вираженою політичною нестабільністю, наприклад, у державах Центральної Африки, Іраку, Афганістану, країнах Близького Сходу тощо, де є небезпека громадянських воєн, урядових переворотів, здійснення терористичних актів та ін. [106].

Разом з тим бізнес, очікуючи політико-правових гарантій безпеки ведення справ, розраховує на комплексні заходи щодо забезпечення надійності інвестування коштів у виробництво, а також сподівається на гарантії юридичного захисту власних підприємницьких прав та інтересів. Така безпека і надійність забезпечується цілою групою політико-правових чинників, що включає в себе розробку і видання ефективних нормативно-правових актів на всіх рівнях управління, суворе виконання законів і контроль за дотриманням діючих правових норм. При дотриманні цих умов, тобто забезпеченні

політичної стабільності, для бізнесу створюється позитивний інвестиційний клімат, що є передумовою ефективної взаємодії бізнесу і державної влади.

До власне соціальних чинників становлення бізнесу переважно в стратифікаційному та соціально-інституціональному сенсі слова відносяться, по-перше, рівень розвитку соціальної структури і характер стратифікаційної диференціації суспільства, а також розвиненість соціальної сфери у складі громадянського суспільства. І, по-друге, в якості соціально-інституційних чинників, у роботі постулюються інститути корпоративної соціальної відповідальності бізнесу, які в цивілізованому громадянському суспільстві створюються і функціонують виключно на ініціативних засадах на основі діючих правових законів.

Розглянемо тепер з усієї сукупності позначених факторів у першу чергу політичну стабільність, що в пріоритетному порядку забезпечує формування сприятливих умов для оптимізації взаємодії бізнесу і влади і має сприяти створенню позитивного інвестиційного клімату в Україні. Потім звернемося до розгляду інших факторів, пов'язаних з ефективністю управління суспільством, продуктивністю соціально-економічної політики держави та місцевого самоврядування, громадянською довірою і соціально-орієнтаційними установками громадян, громадським іміджем, рейтингом і репутацією керівників усіх рівнів, характером політичного режиму і рівнем бюрократизації влади, розвиненістю політичних партій та партійної системи в цілому, демократизмом електорального законодавства і виборчої системи країни, режимом взаємодії влади з політичною опозицією і громадською думкою, а також з конфліктогенністю політичної ситуації в суспільстві.

Перш ніж піде мова про реальний вплив всіх перерахованих вище факторів на становлення і інституціалізацію бізнесу в сучасній Україні, доречно звернутися до деяких теоретичних аспектів розуміння специфіки цих факторів. Тим більше що, у спеціальній літературі зустрічаються з цього приводу різні тлумачення.

Отже, в першу чергу необхідно уточнити сенс політичної стабільності. Останню зазвичай визначають як стійкий стан політичної сфери суспільства, що забезпечує її ефективне функціонування і розвиток під впливом навколишнього середовища і визначає здатність контролювати суспільні зміни. У даній якості політична стабільність виступає динамічною характеристикою політичної сфери суспільства, виражає її здатність ефективно реагувати на дії навколишнього середовища і виробляти та здійснювати відповідні рішення і дії відносно визначення напрямків розвитку суспільства та його підсистем, включаючи економіку і, відповідно – бізнес. І ця властивість політичної сфери суспільства базується на достатньому рівні ефективності політичного управління суспільством і особливо соціально-економічними процесами, розвиненості політичних партій і партійної системи в цілому, демократизмі електорального законодавства і виборчої системи країни, режимі взаємодії влади з політичною опозицією і громадською думкою.

Особливого розгляду в плані впливу на процеси становлення бізнесу заслуговують також соціально-політичні уподобання, що є різновидом соціально-політичних установок громадян. За зауваженням Дж. Кейнса, можна виділити три види таких установок:

- соціально-політичні диспозиції (емоційні установки);
- соціально-політичні уподобання (раціональні установки);
- соціально-політичні орієнтації (ціннісні установки) [68].

Диспозиції являють собою вираження політичної позиції громадян і характеризують їх емоційну схильність до сприйняття явищ соціально-політичного життя (громадянських організацій, політичних інститутів, демократичних лідерів, соціально-політичних рішень, суспільних акцій або гасел), їх схвалення або несхвалення, підтримку або осуд, довіру чи недовіру по відношенню до них, солідарність з ними або їх заперечення. Люди можуть відчувати емоційне ставлення до соціальної політики в цілому, до громадянських осередків, до органів представницької і виконавчої влади, до політичних партій та лідерів, до конкретних заходів уряду, парламенту та інших

авторів. При цьому, як зазначає Д. А. Авдієнко, політичні диспозиції виражаються в закріплених у соціальному досвіді схильностях людей сприймати, оцінювати й осмислювати соціально-політичні події та об'єкти, а також у здатності здійснювати релевантну аналітичну практику [53].

Соціально-політичні уподобання, на відміну від диспозицій, є зваженими та осмисленими. В їх основі лежить раціональний вибір, свідоме ставлення до соціальної дійсності. Емоційні компоненти установки тут присутні, але вони диференційовані за шкалою: більше – менше, сильніше – слабше. Уподобання відрізняються від диспозицій більш усвідомленим характером, передбачають розуміння людьми своєї позиції в соціальному просторі на відміну від інших позицій, а також ступінь близькості чи віддаленості цих позицій від своєї власної. Саме так можна ставитися до різних структур влади, бізнес-структур, громадських організацій, до кандидатів у депутати, громадських активістів, керівників адміністративних органів, до політичних партій, проектів законів, урядових програм розвитку бізнесу або економіки країни в цілому. Тому соціально-політичні уподобання індивіда, хоча і не позбавлені емоційно-оцінного характеру, але мають більш раціональний і усвідомлений характер.

Соціально-політичні орієнтації в структурі установок представляють собою уподобання, обґрунтовані з точки зору засвоєної людьми системи цінностей та пов'язані з поглядами на владу, політичні партії, громадських лідерів, у контексті відповідності їх діяльності етичним вимогам і нормативно-правовим зразкам поведінки. На основі цих уявлень громадяни приймають рішення про моральну підтримку соціально-політичного курсу або про протидію йому, про участь і неучасть у виборах, про голосування на користь певного кандидата або про відмову від голосування.

Можна виділити наступні види орієнтацій, що роблять вплив на характер взаємин між державною владою і підприємцями:

- ідеологічні (на певну систему поглядів);
- партійні (на певну позицію в полі політики);
- проблемні (на певну соціально-політичну стратегію);

- персональні (на громадських лідерів, які уособлюють певні зразки поведінки).

Емоційні і ціннісні установки людини пов'язані між собою раціональними установками і формують її готовність до певної участі в суспільно-політичному житті. Без раціонального ставлення люди не можуть правильно спланувати свої соціально-політичні дії і досягати успіху. Без ціннісного ставлення неможливо визначити значення зробленого кроку з точки зору виокремлення самих важливих і істотних властивостей, спрогнозувати можливі наслідки суспільної діяльності. Ціннісні орієнтації, за справедливим зауваженням В. А. Ядова, є найважливішими компонентами структури установок людини, що резюмують весь життєвий досвід, накопичений особистістю, являють собою деяку вісь свідомості, навколо якої обертаються всі помисли і почуття людини, завдяки якій вирішується багато життєвих питань.

У відношенні чинника, пов'язаного з розвиненістю громадських організацій, соціально-політичних партій і партійних систем у сучасному світі, існує домінуюча думка про те, що вони в новітній історії відіграють помітну роль у політичному процесі більшості розвинених держав. Партії як інститути легальної боротьби за владу представників різних класів, груп і верств суспільства артикулюють інтереси цих соціальних спільнот, формують політичну еліту і контр еліту, виробляють програми суспільного розвитку. Також політичні партії можуть виступати каталізаторами революційних змін, знаряддям революційної боротьби, гарантами стійкості політичної системи і її охоронними інститутами.

Вище вже говорилося, що в другу групу входять політико-правові чинники становлення бізнесу. У теоретичному плані тут необхідно відзначити, що на взаємодію громадянського суспільства, бізнесу та державної влади значним є вплив якості нормотворчої діяльності та прийнятих законів з проблем функціонування та розвитку підприємництва, стійкість і передбачуваність нормативно-правових засад функціонування підприємництва і, особливо – стан правової сфери, пов'язаної із суворим виконанням чинного законодавства і

своєчасним припиненням економічних злочинів. Також вагоме значення має рівень політико-правового захисту бізнесу від адміністративного свавілля чиновників та стан роботи з протидії корупції.

Інтегральний розгляд бізнесу як соціально-економічного феномена є критично важливим для відповіді на питання як про модель ринкової економіки, так і про вектори розвитку української інституційної системи. У сучасній літературі гостро бракує підходів, пов'язаних не тільки з вивченням багатопланових і різномірних взаємодій громадянського суспільства, бізнесу і влади, а й з аналізом взаємовідносин між господарюючими суб'єктами, між бізнесом і громадянським суспільством через світ соціальних інтересів та політики, а між різними суб'єктами владних відносин – через призму бізнесу.

Виродження політичного за рахунок його колонізації соціальністю і власністю призвело, за формулюванням Х. Арндт, до «деградації політики до засобу для досягнення будь-якої вищої, що лежить за межами політичного, мети» [5]. Зумовило появу непрямой влади, що отримала в Україні стійку назву «олігархічного інтересу», який протягом тривалого часу зосереджував у своїх руках всі переваги політичної влади, не стикаючись ні з яким пов'язаним з нею ризиком.

Генезис українського бізнесу, окреслений концептуальним оформленням еволюції його зв'язків з державою – від мінімізації ролі останньої і свободи бізнесу протиставленого їй, через ринкову державу, що регулює свободу бізнесу до «держави безпеки (де свобода, забезпечена державою)» і вимагає спеціального акценту. Необхідним є вихід за межі економічної свідомості в предметному і сутнісному розумінні бізнесу, його «переміщення» у сферу політичного та соціального, що дозволяє фрагментувати певну логіку формування моделі взаємодії громадянського суспільства, бізнесу і держави, в якій рельєфно відображена і історія розвитку українського соціуму, і реальна практика політико-правових відносин та особливості становлення самого бізнесу в Україні.

У попередньому розділі основну увагу було приділено розгляду історично сформованих форм і моделей взаємодії бізнесу, як інституту громадянського суспільства, і державної влади. Але ще К. Маркс довів, що при вирішальному впливі економіки на всі основні надбудовні сфери суспільства, включаючи політику і право, останні надають зворотний і вельми багатогранний вплив на матеріальний базис [91]. А, отже, і на бізнес. Особливо це відноситься до комплексних і соціально-політичних чинників.

Відкриття системних властивостей аутопоезності і операціональної замкнутості (самопородження власної поведінки при збереженні своєї цілісності та структурної визначеності) призвели до формування поняття структурної узгодженості соціальної системи з навколишнім середовищем. Не будь-які дії навколишнього середовища призводять до зміни поведінки системи, і система, в свою чергу, не анархічна у своєму впливі на навколишнє середовище. Як зазначав Т. Парсонс, соціальна система і довкілля, з яким вона взаємодіє, діють спільно, відбираючи відповідні структурні зміни. Вони структурно взаємопов'язані: біо-соціальна система або вибирає ті структурні зміни, які дозволяють їй продовжити ефективне функціонування, або гине [110].

З точки зору функціонування такої системи існує тільки безперервний структурний дрейф, наступний такому напрямку, при якому на кожному етапі зберігається структурна пара (адаптація) системи з її навколишнім середовищем. Соціальні явища представляють в цій еволюційній картині структурні сполучення третього порядку. Такі сполучення включають в себе не тільки рівень «система – навколишнє середовище», а й рівень взаємодії незалежних суб'єктів – систем, спільно узгоджуваних свої дії в навколишньому середовищі.

Основним механізмом такого ускладненого структурного сполучення є комунікація. У цьому плані комунікація трактується як координована поведінка, яку взаємно активізують різні члени соціальної єдності. Н.Луман, відзначаючи, що «відокремлення оперативно замкнутих функціональних систем

вимагає відповідного узгодження їх внутрішньо суспільних відносин з навколишнім світом», виділяє декілька їх прикладів [90]. Поєднання політики та господарства досягається через податки і збори. Розпорядження грошима може бути політично координованим і не орієнтуватися на прибуток. Цілі використання державного бюджету є політичним питанням, а відсутність (наявність) грошей може бути фактором іритації для політики.

Саме застосування грошей підпорядковується ринковим законам, і зростання частки держави в грошовому обороті має значні наслідки для структурного розвитку господарської системи. Тому відносини між політичною системою і бізнесом (Н. Луман аналізує це на прикладі емісії банку) слід розглядати як структурне сполучення. Банк є незалежним і може сприяти розвитку, здорожуючи вартість державних кредитів, але, з іншого боку, він змушений брати до уваги політичні обставини. Демократизація політичних систем робить політичні успіхи залежними від господарських кон'юктур, які вбудовані в довгострокові структурні зрушення у світовій господарській системі. Разом з тим, зменшується можливість контролю цих умов успіху, бо експортна і кредитна залежність локального виробництва вислизає від державного управління, при цьому влада втручається в бізнес-стратегії з метою корекції або пом'якшення їх наслідків.

У відносинах між правом і економікою структурне сполучення здійснюється через власність і договори. Для економічної системи вони утворюють її власний код і передумову для власних операцій системи. «Структурне сполучення, – підкреслює Н. Луман, – дає високий ступінь взаємної іритації систем. Тільки правове вирішення і кондиціонування власності на договірній основі сприятиме потужній експансії економіки за допомогою включення в неї абсолютно один одному незнайомих, не належних до одного й того ж життєвого співтовариства партнерів... Структурне сполучення визначає напрямок structural drift обох систем, хоча (і в силу того, що) у них відсутні спільні елементи. І результатом є зростаюча іритація права з

боку економіки, що знаходить відображення в збільшенні числа цивільних процесів разом з економічним зростанням» [90; с. 142].

Структурна узгодженість, сумісність з навколишнім світом необхідна для того, щоб існувала функціональна, а не сегментарна «імперська», «авторитарна» складність. Нові відносини припускають нові узгодженості і нову комплексність, зумовлені все більшим числом факторів для пристосування до навколишнього середовища. Узгодженість визначає діапазон можливостей щодо автономних соціальних систем, операцій, а узгодженість економіки і політики є гнучкою, коли політика і економіка мають свої коди еволюції, а не жорстко підкоряються вимогам. Взаємозв'язок реалізується через податкову політику, правове регулювання, де бізнес є посередницькою структурою.

Значущість дослідження структурної узгодженості бізнесу, як інституту громадянського суспільства і державної влади видається особливо очевидною у зв'язку з проблемами становлення нових для України громадських інститутів, рухів і організацій та потребою в теоретичному осмисленні причин малої ефективності запозичених інституційних форм у забезпеченні соціальної інтеграції політичного цілепокладання модернізаційних завдань ефективною конкурентноздатності.

Незважаючи на присутність у вітчизняній філософії, політології, соціології та економіці відсилань до таких понять, як «легітимність приватної власності», «легітимація соціальної включеності бізнесу», «суспільний договір», «соціальний контракт між владою і бізнесом», «згода політичних та економічних еліт», наявність їх у публічній політичній лексиці української громадськості не свідчить про істотне зростання ефективності нових інституційних правил у відносинах громадянського суспільства, бізнесу і влади. Офіційні ліберальні інституційні зміни протягом останніх десятиліть в Україні супроводжувались зростанням кількості та суттєвим ускладненням корупційних схем, соціальною апатією, економічним спадом, що не вписувались у традиційні моделі інституціоналізації та цивільно-правової легітимації підприємництва [30].

Соціальна значущість дослідження структур узгодженості влади і бізнесу актуалізує пошук і використання нових дослідницьких підходів у інтерпретації самого феномена підприємництва. Очевидно, що в умовах епістемологічного плюралізму мова не може йти про конструювання деяких, універсальних моделей бізнес-реальності і, відповідно, соціальних функцій бізнесу. Потреба існує скоріше в розробці міждисциплінарних когнітивних моделей взаємосприяння бізнесу і влади. До того ж розробка міждисциплінарних когнітивних моделей політико-економічної реальності – це не тільки нагальна, але й цілком реальна дослідницька задача з урахуванням інтенсивності вивчення феномена підприємництва та його політичної інституціоналізації в останні десятиліття.

Водночас рішення цієї актуальної методологічної проблеми, часто виявляє не так міждисциплінарність або евристичну компліментарність, скільки відсутність соціально-філософських підстав під існуючими практиками наукової концептуалізації соціальних реалій відносин самого феномену бізнесу. Це проявляється у різноманітних, нерідко взаємовиключаючих, трактуваннях інноваційних функцій бізнесу як актора соціальної модернізації, його місця і ролі в політичному процесі, конфліктної взаємодії проявів економічної та політичної конкуренції. Причому, як фіксує Д. Дж. Бурстін, природний для наукової динаміки конфлікт інтерпретацій на перевірку часто виявляється не стільки свідомством творчого плюралізму, скільки симптомом відсутності смислових підстав дослідження – в чому полягають змістотворчі здатності бізнесу, якими є граничні підстави його свободи від влади через соціум тощо [21; с. 231].

Спираючись на дані дослідницькі установки, пропонуємо авторську спробу систематичної реконструкції можливих моделей співвідношення соціально-політичної та економічної конкуренції.

Перша модель – асиметрична конвергенція. Для неї характерно звуження державною владою політичної суб'єктності певних соціальних верств, які формують відповідні правила економічної конкуренції для меншості.

Інституціонуючи власну соціальну базу, влада включає її в простір добросовісної політичної конкуренції, конструює організаційний дизайн політичних структур, що встановлюють правила добросовісної економічної конкуренції для більшості.

Друга модель – симетрична дивергенція, при якій розбалансовані діючі умови реалізації принципу політичного плюралізму та економічні інтереси влади. Бізнес здійснює захоплення держави, використовуючи здорову політичну конкуренцію і приводячи до влади своїх представників для створення необхідних на даний момент умов економічної конкуренції (інституційно-економічна олігархія). Поле політичної конкуренції звужується до рівня, зручного та вигідного бізнесу. Політична суб'єктність бізнесу при зміні політичного режиму (курсу, лідера, клану) заважає державі і викликає невдоволення владної бюрократичної олігархії.

Третя модель – рівновіддалений бізнес від влади – коли бюрократична олігархія перерозподіляє власність економічних олігархів на свою користь, встановлюючи нові правила політичної конкуренції за відсутності нормальної конкуренції в бізнесі.

Виділені моделі, безумовно, коректніше було б описувати як «ідеальні типи» за М. Вебером, оскільки реальні соціальні та політичні простори завжди характеризуються співіснуванням «ненавмисних результатів навмисної дії» (в термінології Ф. А. фон Хайєка). У кінцевому рахунку, Й. Шумпетер переконливо довів, що суть будь-якого підприємництва, в тому числі і політичного, – не в адаптації до попиту, а в створенні попиту [166]. Отже, згідно нашої авторської концепції, конкурентний соціально-політичний простір може бути утворено тільки попитом з боку економічних інтересів влади, а реальна економічна конкуренція між бізнес-агентами стимулює створення інституційного середовища, що мінімізує попит на псевдоконкурентність в соціально-політичній сфері.

Як зазначає Ж. Паррі в своїх ретроспективних і прогностичних дослідженнях, в будь-якому суспільстві й в усі часи політика і право робили

великий вплив на розвиток економічних відносин та інститутів [215]. Цей зв'язок має двосторонній характер. Але особливо в умовах зміни суспільно-політичного ладу і революційних змін політико-правової сфери вплив системних трансформацій та соціально-політичних чинників на економічні процеси багаторазово зростає. Боротьба, що є наявною в такі періоди – зміна політичного курсу, політичної еліти, зміна політико-правової бази, змінює правила гри і в економічній сфері суспільства, формує нові регулятори економіки, нові механізми взаємодії громадянського суспільства, державної влади і бізнесу. Як зазначав В. Паретто, боротьба еліт за владу пов'язана з процесами зміни форм власності і зіткненнями кланів та угруповань з приводу перерозподілу власності. Будь-яка швидка зміна суспільно-політичного ладу викликає політичну нестабільність, пригнічує економічну активність бізнесу і деструктивно впливає на його продуктивність та господарські результати [106].

На відміну від еволюційного, поступального розвитку, радикальні реформи несуть в собі дисфункціональні елементи не тільки для політичної системи, але і для всіх інших підсистем суспільства. Нестабільність охоплює всю суспільну систему, зміни діють за «принципом доміно», викликаючи ланцюгову реакцію. За справедливим зауваженням К. С. Пігрова, будь-яка радикальна соціально-економічна реформа створює передумови для інтенсифікації перерозподіляючих процесів на шкоду виробничої діяльності, стимулює перерасподілильну активність, тобто діяльність, спрямовану на зміну пропорцій присвоєння виробленого продукту без поліпшення його якості або збільшення його обсягу [116; с. 29].

У таких умовах не завжди вдається налагодити нові стабілізаційні механізми. Або це стає справою надзвичайно складною. В результаті страждає інвестиційний клімат в перехідних суспільствах. Великі інвестори не бажають вкладати кошти туди, де немає політичної стабільності та існують високі ризики. Якщо нова влада доводить свою ефективність, створює прийнятні для бізнесу політико-правові умови, створює стійкі політичні інститути та відповідну соціально-політичну культуру, то тоді інвестори відчують

привабливість країни для серйозних фінансових та інших «вливань» в її економіку.

Для підтримки сприятливого інвестиційного клімату і підприємницького середовища велике значення має ефективний механізм правового регулювання, що дозволяє захистити права і інвестиції підприємців від свавілля чиновників і конкуруючих груп інтересів. При цьому в цивілізованому суспільстві судово-правовий механізм, який створюється для виконання законодавства, є проникнутим демократичним духом і повагою до гідності людини, що сприяє розвитку «процедурного права», впроваджує «демократичну філософію» в судово-правові та адміністративні механізми. Затвердження демократичних і соціально-правових цінностей у свідомості представників всієї правоохоронної системи і розвиток демократичних форм контролю (парламентських і громадських) покликаний стати основою судово-правової реформи, метою якої є формування сильної судової влади, самостійної і незалежної від законодавчої та виконавчої влади, що здійснюватиме ефективне судочинство в сучасному громадянському суспільстві.

Вище вже зазначалося, що на відміну від соціально-політичних і політико-правових факторів до соціальних факторів переважно в стратифікаційному і інституційному сенсі слова відносяться рівень розвитку соціальної структури і стратифікації, а також стан соціальної сфери і всього громадянського суспільства в цілому. Останні здатні або потужно стимулювати становлення і розвиток бізнесу в усіх його аспектах, або надавати гнітючий, а то й деструктивний вплив на підприємницьку сферу і результати її діяльності. Отже, ключовими факторами впливу на бізнес з боку соціальної сфери є її стратифікаційні складові та інститути громадянського суспільства. Серед останніх особливу значимість для цивілізованого становлення і прогресу підприємництва мають різноманітні форми та інституції корпоративної соціальної відповідальності бізнесу.

При всьому різноманітті підходів до визначення сутності соціальної сфери суспільства, вдалою видається думка Н. В. Осадчої, згідно якої – це цілісна і

мінлива сукупність соціальних елементів суспільства, визначена об'єктивною потребою в безперервному відтворенні суб'єктів соціального процесу, їх життя, простору реалізації соціальної функції суспільства, в якій знаходить сенс соціальна політика держави, реалізуються соціальні і громадянські права людини. «Ця сфера включає в себе ансамбль специфічних соціальних зв'язків і відносин, а також сукупність соціальних інститутів, елементів інфраструктури, що безпосередньо забезпечують життєдіяльність людини, її розвиток» [103; с. 194]. У відповідність з викладеною теоретико-методологічною позицією, в структурі соціальної сфери громадянського суспільства в першу чергу співіснують і активно взаємодіють самі соціальні суб'єкти та інші елементи соціального простору. За справедливим зауваженням А. А. Шептуна, в сукупності суб'єктів соціальної сфери основне місце займають «соціальні класи, шари і інші великі одиниці макросоціальної структури всього суспільства, а також одиниці мезосоціальної структури територіальних спільнот (міста, села і т. д.)» [163; с. 180].

У нашому випадку йдеться про основні класи, соціальні групи, шари і страти, що відрізняються один від одного по всьому комплексу соціально-стратифікаційних критеріїв у ієрархічному ранзі (розміри заробітної плати, пенсій, допомоги по безробіттю та тимчасовій непрацездатності та ін.). Що ж до конкретних критеріїв і показників, за якими оцінюється стратифікаційний стан і рівень розвитку соціальної структури суспільства, то вони враховують і оплату праці, і соціальне страхування та забезпечення, і загальні показники по доходах.

У сучасному суспільстві у відповідність зі світовими стандартами найсприятливішими для розвитку бізнесу є оптимальні пропорції у співвідношенні всіх перерахованих показників. Наприклад, не повинно бути великим співвідношення мінімальної заробітної плати до прожиткового мінімуму працюючих; співвідношення мінімальної заробітної плати до середньої за величиною; співвідношення в розмірах середньої заробітної плати між крайніми за доходами соціальними групами, галузями економіки, регіонами та всередині країни, включаючи співвідношення допомоги по хворобі

до заробітної плати. Також мінімальною повинна бути частка населення, що знаходиться за межею прожиткового мінімуму, показники поляризації доходів населення. Разом з тим, навпаки, якомога вищими повинні бути не тільки розміри допомоги з безробіття і величина прожиткового мінімуму, але і величина ВВП, що спрямовується на соціальні потреби у розрахунку на душу населення і заробітну плату, розміри пенсійних виплат, фінансування медичної допомоги, освіти, допомоги з безробіття, виплат по догляду за дітьми та ін.

Що стосується інституційних компонентів соціальної сфери суспільства, то до них відносяться не тільки установи соціального забезпечення, підтримки та захисту населення, освіти, охорони здоров'я, індустрії відпочинку, фізичної культури, пенсійний фонд та інші офіційні інститути, що знаходяться на переважно бюджетному забезпеченні. До цієї категорії належать такі недержавні установи, які надають населенню медичні, освітні та інші послуги на платній основі. Також правомірно відносити до таких інститутів соціальної сфери численні некомерційні волонтерські організації та асоціації громадянського суспільства, що діють добровільно і на ініціативних засадах.

У нашому випадку сказане стосується особливо інститутів корпоративної соціальної відповідальності бізнесу, які в цивілізованому товаристві отримали дуже велике поширення, створюються і існують виключно на ініціативних і добровільних засадах на основі чинного правового законодавства. Їх позитивний вплив полягає в тому, що вони дають можливість підприємцям замість сплати податків та інших зборів у невідомі і часом анонімні фіскальні установи, які неможливо проконтролювати і простежити, витратити свої прибутки на соціальні потреби своїх найманих працівників, місцевих територій та інші соціальні проекти. У цьому випадку бізнес наочно уявляє собі, на яке громадське благо і конкретні соціальні потреби місцевих громад та інших соціальних суб'єктів витрачаються його доходи, завдяки чому отримує додаткові імпульси для свого подальшого цивілізованого розвитку. Щодо специфіки корпоративної соціальної відповідальності бізнесу, його структури,

моделей, соціальних функцій і основних інститутів в сучасному суспільстві буде сказано в останньому розділі дисертації.

Підводячи короткий підсумок проведеного аналізу соціальних чинників становлення і розвитку бізнесу в сучасному суспільстві, доречно сформулювати такі висновки.

По-перше, в сукупності соціальних факторів, які примножують ззовні і зсередини процеси цивілізованого становлення та розвитку бізнесу виділяються головним чином системні фактори, що мають на нього комплексний вплив. Їх доповнюють сферні і структурні фактори.

По-друге, серед сферних чільну роль відіграють соціально-політичні чинники, в рамках яких відносно самостійний вплив на генезу бізнесу мають політичні, політико-правові та власне соціальні чинники.

По-третє, в комплексі власне соціальних чинників становлення і розвитку бізнесу в сучасному громадянському суспільстві основну роль відіграють інституційні чинники корпоративної соціальної відповідальності, які створюються і існують виключно на ініціативних і добровільних засадах і на основі чинного правового законодавства. Вони ніби із середовища самого підприємництва множать і стимулюють позитивну еволюцію бізнесу в напрямку соціального ринкового господарства.

Всі перераховані фактори склалися і набирали силу поступово і паралельно з генезисом самого підприємницького співтовариства і бізнесу в цілому. Їх складна історична еволюція почалася в 1980-і роки в умовах перебудови радянського суспільства, продовжилася і отримала інституційне вкорінення за часів Незалежності, розвивалась в 2000-і роки і остаточно зафіксувалась в суспільному просторі України за сучасних умов.

Висновки до другого розділу

Матеріальним базисом постіндустріального суспільства є засноване на інформаційно-технологічному способі виробництва соціальне ринкове господарство, надбудовою над яким є розвинене громадянське суспільство і соціальна демократична правова держава. У цьому суспільстві забезпечується верховенство права, діють переважно правові закони і надійно захищені всі основні права і свободи людини, включаючи право власності та вільного підприємництва. Іманентне прагнення державної влади до домінування і встановлення правил для бізнесу або вимог політичної лояльності та соціальної відповідальності, підпорядкованості у виробленні стратегії без формалізації правил – завжди наштовхувалися на бажання бізнесу захистити від домагань влади хоча б частину свого буття.

В рамках дослідження ключових аспектів взаємодії громадянського суспільства, бізнесу та інститутів державної влади «мережевий підхід» породжує новий тип управління – «само-керівництво» (governance), загальна характеристика якого знайшла вираження у формулі «управління без уряду» («governing without government» або «governance without government»). Адже мережі, а особливо соціальні мережі, являють собою таку структуру управління публічними справами, яка пов'язує одним соціальним полем державу і громадянське суспільство. Крім того мережі не передбачають ієрархію, де будь-яка організація має перевагу з точки зору її владної позиції. Всі учасники мережі рівні з точки зору можливості формування спільного рішення з цікавих питань, між ними складаються не вертикальні, а горизонтальні відносини і їх об'єднує спільний кооперативний інтерес.

Дві основні моделі взаємодії бізнесу і держави: плюралістична і неокорпоративістська. Для плюралістичної моделі характерна діяльність держави в інтересах всього підприємницького класу, а неокорпоратизм припускає для органів влади можливість посилювати і підтримувати окремі бізнес-структури, роблячи їх уповноваженими представниками своїх інтересів. Проте не залежно від відношення до основних фінансово-економічних груп,

влада має діяти в інтересах системи в цілому, забезпечуючи її стабільність і можливість перебувати у відносній рівновазі.

Що стосується інституційних компонентів соціальної сфери суспільства, то до них відносяться не тільки установи соціального забезпечення, підтримки та захисту населення, освіти, охорони здоров'я, індустрії відпочинку, фізичної культури, пенсійний фонд та інші офіційні інститути, що знаходяться на переважно бюджетному забезпеченні. До цієї категорії належать такі недержавні установи, які надають населенню медичні, освітні та інші послуги на платній основі. Також правомірно відносити до таких інститутів соціальної сфери численні некомерційні волонтерські організації та асоціації громадянського суспільства, що діють добровільно і на ініціативних засадах.

Лобізм як нормальна практика тут постає в якості специфічної форми інформаційно-сміслового ідеологічного впливу на політико-правові та інші суб'єкти і інститути сучасного суспільства, які приймають рішення в інтересах відповідних економічних акторів. Лобізмом є формалізований законодавчо закріплений тиск на владу, але разом з тим лобізм як система просування різних економічних інтересів може сприяти як врегулюванню протиріч, так і посиленню соціальної напруги. Активна діяльність лобіюючих структур, змагання і компроміси між ними – характерна риса плюралістичної демократії та розвинутого в країні активного громадянського суспільства.

Основні положення розділу висвітлені в наступних публікаціях автора:

1. Єфіменко С. А. Основні фактори взаємозв'язку інститутів бізнесу та влади у громадському суспільстві / С. А. Єфіменко // *Культура народів Причорномор'я*, 2014. – № 266. – С. 67-71.

2. Єфіменко С. А. Бізнес як соціальний інститут у системі демократичного суспільства / С. А. Єфіменко // *Матеріали Міжнародної науково – практичної конференції «Сучасні проблеми військової і соціальної психології і соціальної роботи»*, 4 – 5 жовтня 2013р. (Військова академія м. Одеса). – С. 122-124.

3. Єфіменко С. А. Раціональні основи формування взаємозв'язку інститутів бізнесу та влади / С. А. Єфіменко // *Перспективи*, 2012. – №4(54). – С. 23-27.

РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУТ БІЗНЕСУ В СИСТЕМІ СТРУКТУРУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНСЬКОЇ ДІЙНОСТІ

3.1. Ключові аспекти генези українського бізнесу: сутність та механізми

Як вже зазначалося вище, найбільш помітний вплив на становлення бізнесу в Україні мають власне соціально-політичні та політико-правові чинники. До перших відносяться такі чинники, як тип державно-політичної системи, характер політичного режиму, політична стабільність, політична довіра, політичні уподобання громадян, розвиненість і демократизм партійної системи та електорального законодавства, включаючи практику проведення виборів усіх рівнів, режим взаємодії офіційної влади з політичною опозицією і громадською думкою в цілому, управлінська діяльність інститутів державної та регіональної влади та ін. Звернемося в цьому зв'язку до такої характеристики українського суспільства, як патримоніалізм.

Вперше комплексне розкриття поняття патримоніалізму в широкій порівняльно-історичній перспективі було здійснено Максом Вебером у роботі «Господарство і суспільство», де він докладно аналізує різні варіанти патримоніалізму і протиставляє його чистий тип, з одного боку, феодалізму, а з іншого – бюрократичному (раціонально-легальному) правлінню [230]. За визначенням М. Вебера, у своєму чистому типі патримоніальне панування, особливо в становій формі, розділяє всі управлінські повноваження з відповідними економічними правами, в якості приватно апропрійованих економічних можливостей. У своїй первісній формі патримоніалізм розвивається з управління господарством правителя/вождя, точніше, з відділення слуг/клієнтів від домашнього господарства пана і надання їм земельних володінь, та жалювань. Власність не є наслідком існування держави, а навпаки, держава і влада виникають як реалізація приватновласницьких прав. Функції держави (насамперед щодо відправлення правосуддя, збору податків і забезпечення безпеки) виростають з управління приватними володіннями

правителя, тобто з його власного господарства та персонального управлінського апарату.

М. Вебер виділяє і підкреслює насамперед політичний вимір патримоніального панування. Особливе значення при цьому М. Вебер надає приватному присвоєнню судово-юридичних та військових функцій держави, що часто стає правовою основою для станово-привілейованого становища привласнивших ці функції осіб на противагу присвоєнню чисто економічних можливостей у вигляді доменіальних, податкових та будь-яких інших побічних джерел доходів [230; с. 85]. М. Вебер вважав, що патримоніальний спосіб здійснення влади може мати місце всередині самих різних економічних і політичних систем. На його думку, в тій мірі, в якій судові повноваження та інші права політичного походження розглядалися в якості приватних повноважень, термінологічно вірно говорити і про «патримоніальне панування».

Патримоніальним інститутам, – зазначає М. Вебер, – перш за все бракує бюрократичного поділу приватної та публічної сфер. Політичне управління розглядається правителем в якості виключно персонального господарства (підприємства), а політичні повноваження існують як частина його особистої власності, яка може приносити дохід у вигляді податків і данини. Хоча ступінь патримоніалізації в різних типах суспільств і систем може змінюватись, в будь-якому випадку, пише М. Вебер: «для нашої термінології факт принципового трактування владних повноважень та пов'язаних з ними будь-якого роду можливостей як певного різновиду приватних прав має бути основоположним» [230; с. 86]. Таким чином, специфічною особливістю патримоніалізму є передусім апропріація (привласнення) сфери управління офіційними носіями політичної влади, а також нерозчленованість публічно-політичної і приватної сфер соціуму, в результаті чого держава управляється як «приватне володіння» правлячих груп, які на основі системи влади-власності приватизують різні суспільні функції і державні інститути.

Р. Бендикс зазначає, що «патримоніальний правитель розглядає всю сферу політичного управління в якості своєї особистої справи, таким же чином він використовує своє володіння політичною владою в якості корисного доповнення до своєї приватної власності» [177]. У роботах С. Роккана пропонується скористатися можливостями веберівської концепції патримоніалізму, яка зберігає свій евристичний потенціал і для умов пост-традиційного суспільства. На думку автора, слід розрізняти дві форми патримоніалізму: по-перше, традиційні патримоніальні режими, які базуються на традиційній легітимності та спадковості влади, по-друге, сучасні форми патримоніалізму, що припускають «персональне правління на основі лояльності, яка не вимагає віри в унікальні особистісні якості правителя, а внутрішньо пов'язана з матеріальними стимулами і винагородами» [221]. Якщо традиційний патримоніалізм все більшою мірою стає «вимираючим» режимним видом, то інституційна матриця постколоніальних держав сприяє «детрадиціоналізації» персонального правління, яке набагато частіше набуває вигляду саме не харизматичного, а патримоніального панування, що реалізує матеріальні інтереси.

Патримоніальні режими відрізняються від харизматичного правління тим, що патримоніальному правителю не потрібна ні особиста харизматична привабливість, ні висунення високих цілей; вони відрізняються від легально-раціональної бюрократії тим, що заняття позицій у держапараті здійснюється поза принципів конституційно регульованого законодавства або кар'єрного просування у відповідності з професійною підготовкою та ефективністю діяльності.

Методологічно важливим є зауваження С. Роккана про те, що персональну владу патримоніального типу не слід ототожнювати або змішувати з авторитаризмом, хоча багато авторитарних режимів мають безліч рис як сучасного, так і традиційного патримоніалізму, і ці риси можуть бути більш важливими, ніж наявні у них елементи харизми або легально-раціональних бюрократичних практик. «Проте типологічно, – зазначає дослідник, –

ототожнення патримоніального і авторитарного є неправильним. Останнє поняття може бути корисним для встановлення континууму від плюралістичної демократії до тоталітаризму; перша ж категорія належить, перш за все, до типології переконань і організаційних практик, які можуть бути знайдені в будь-якій точці даного континууму» [221; с. 23].

На відміну від С. Роккана, Ш. Ейзенштадт пов'язує патримоніалізм не тільки і не стільки з персональним правлінням і різними формами особистої влади, скільки – і найбільше, – з домінуючим патерном взаємин між владним центром і периферією системи, тобто з певною структурою взаємин у рамках всієї соціальної системи та способами їх відтворення. Як пише Ш. Ейзенштадт, «найбільш суттєві особливості неопатримоніального товариства мали підставою структуру центрів і відносини між центром і периферією. У більшості випадків центр в зростаючій мірі монополізував владу і політичні ресурси; великим групам населення залишалось небагато можливостей для самостійного доступу до таких ресурсів і позицій по контролю над останніми. Подібна монополізація лише в мінімальному ступені супроводжувалася спробами центру змінити структуру периферії (передусім відносини між центром і периферією) або створити соціальні інститути, які були б засновані на новому співвідношенні основоположних норм і нових структурних принципах [167].

Виникнення неопатримоніалізму обумовлено тим, що становлення політичних інститутів сучасних держав відбувається в рамках специфічного режимного «синтезу» традиційного і сучасного. Цей синтез аж ніяк не є якимось «перехідним» станом, а, навпаки, володіє істотною стійкістю і власною логікою розвитку, що приводить до модифікації і зміни «сенсу» функціонування формальних політичних інститутів сучасного типу – парламенту, партій, бюрократичної і судово-юридичної сфери. Виникнення неопатримоніального режиму значною мірою пояснюється провалами політики модернізації та будівництва сучасної держави: «кристалізація кількох політичних синдромів: монополізація центральної влади та політичних ресурсів

з боку центру; мінімізація незалежного доступу ширших груп до ресурсів і позиційного контролю за ними і в той же час – вкрай повільний процес створення центром або суспільством нових, більш диференційованих типів соціальної організації та інститутів» [167; с. 56].

Таким чином, в патримоніальній системі:

- центр концентрує політичні, економічні та символічні ресурси влади, одночасно закриваючи доступ всім іншим групам і верствам суспільства до цих ресурсів і позицій контролю за ними;

- держава управляється як приватне володіння (патримоніум) правлячих груп – носіїв державної влади, які приватизують різні суспільні функції й інститути, роблячи їх джерелом власних приватних доходів;

- кланові, регіональні та сімейно-родинні зв'язки не зникають, а прогресують у політичних і економічних відносинах, визначаючи способи і принципи їх функціонування.

Найважливішим принципом функціонування неопатримоніальної системи є клієнтизм, або патронажні відносини особистої залежності, що виростають із асиметричного взаємообміну послугами і статусними позиціями між сторонами, кожна з яких володіє нерівними ресурсами. Патрон захищає своїх клієнтів, натомість останні роблять йому всілякі послуги. Економічні та владні ресурси першого обмінюються на (політичну і електоральну) лояльність других. Інакше кажучи, в умовах нерозвиненості офіційних каналів взаємодії раціонально-легального типу функція трансляції різних партикулярних інтересів здійснюється через механізм патронажно-клієнтарних відносин, що асиметрично перерозподіляють блага відповідно статусу і позиції кожного учасника такої взаємодії.

Ми визначаємо неопатримоніалізм як форму суспільно-економічної організації, в якій відносини патримоніального типу пронизують всю політико-адміністративну систему, що формально будується на раціонально-легальних принципах. Офіційні особи займають позиції в бюрократичних організаціях, маючи формально встановлені повноваження, проте здійснення цих

повноважень відбувається, наскільки це можливо, не у вигляді державної служби, а швидше як реалізація прав приватної власності. Загальні взаємини будуються при цьому за патримоніальною моделлю «господаря і васала», а не як раціонально-легальні відносини між начальником і підлеглим, поведінка ж при цьому скоріше орієнтована на демонстрацію персонального статусу чиновника, а не виконання суспільних функцій.

М. Вебер виділяв султанізм як крайню форму патримоніалізму, яка ґрунтується на «вільному від традиційних обмежень свавілля» правителя. У цій формі патримоніалізму «екстремально розширюється сфера прояву відкритого свавілля і милості» з боку правителя, а у своїй дії «чистий султанізм спирається передусім на можливості фіскального свавілля» [27].

З огляду на окреслені вище аспекти, на нашу думку, теорія неопатримоніалізму, дозволяє найбільш точно визначити сутність генезису українського бізнесу та інтегрувати в рамках єдиного підходу весь комплекс рис і особливостей, що протягом останніх десятиліть склали його історичну специфіку. Сутнісними властивостями взаємодії між державною владою і великим бізнесом на території України протягом 1990-2000-х рр. є їх яскраво виражений олігархічний характер. Соціально-політичні перетворення, що сприяли певній демократизації цієї взаємодії відбувалися достатньо повільно і ситуативно, що призвело до «Революції Гідності 2013-14 рр.», яка стала своєрідною точкою кипіння та фактично «зняла піну» з марева бізнес/політичних відносин, оголивши прогресивне економічне зубожіння широких верств населення і глибоку соціально-економічну кризу, що могла призвести країну до економічного дефолту.

Аналізуючи динаміку розвитку бізнес/політичних відносин на території України в означений період, до політичних факторів генезису бізнесу слід віднести по-перше, формування класу ренто-орієнтованих політичних підприємців, які для досягнення своїх економічних цілей використовують політичні можливості злиття влади і власності; по-друге, використання державно-адміністративних ресурсів, в першу чергу силової і фіскальної

функції держави, які застосовуються головним чином для придушення політичного опору та усунення економічних конкурентів; по-третє, ключову роль клієнтарно-патронажних відносин і зв'язків у структуруванні політико-економічного процесу, а також простору реальної політичної боротьби.

Ключову роль у становленні та функціонуванні пострадянського підприємництва на території України грали не раціонально-легальні відносини в рамках офіційних систем взаємодії, а клієнтарно-патронажні зв'язки, які регулювали доступ неопатримоніальних гравців до різного роду ресурсів на основі відносин особистої залежності, що виростили з асиметричної конвертації та обміну капіталів. Відповідно, формування економічного капіталу відбувалося не через привласнення засобів виробництва, а перш за все через привласнення адміністративних засобів управління. В умовах незакінченої раціонально-бюрократичної трансформації та неповного поділу політики і економіки найбільш вигідною і «дешевою» стратегією ренто-орієнтованих груп українського бізнес-співтовариства було входження до клієнтського ланцюжка обміну ресурсів і капіталу.

До політико-правових чинників мають відношення політико-правові регулятори, нормативні механізми та правозахисна практика регулювання інвестицій і підприємницької діяльності, нормативно-правове забезпечення бізнесу та якість юридично-правової діяльності, пов'язаної з виконанням законодавства, рівень політико-правового захисту бізнесу від адміністративного свавілля чиновників та правоохоронних органів, стан роботи з протидії корумпованості адміністративно-бюрократичного апарату та податкового пресингу та інші заходи.

Отже, вся сучасна світова політична практика демонструє, що найоптимальніші умови для функціонування і розвитку цивілізованого бізнесу створює демократична правова держава [68, 161, 203]. Поряд з політичним режимом істотним чинником генезису бізнесу у сучасній Україні є політична стабільність. Почати розгляд цього фактора, що впливає на взаємодію бізнесу і влади, доцільно з розгляду рівня ефективності політичного управління. Останнє

виражається в дієвості основних політичних інститутів та мінімізації пов'язаних з цим транзакційних витрат. Адже саме в соціальних інститутах закріплюються норми поведінки, завдяки яким суспільство стає стійким по відношенню до внутрішніх і зовнішніх впливів. Як демократична, так і «недемократична» влада мають потребу в цих інститутах для розробки та застосування тієї чи іншої політичної лінії, а також для контролю за виконанням своїх політичних рішень.

Імпорт соціальних інститутів, що стався в 1990-і роки в процесі радикальної трансформації української політичної системи, і запозичення західних за походженням формальних правил, не міг відразу встановити демократію в українському суспільстві. Слід зауважити, що спроби інституційного «імпорту» можуть призвести до двояких результатів. В одних випадках імпортовані інститути приживаються до нового соціального середовища; в інших – відторгаються. Тоді політичні актори грають за правилами, які не мають нічого спільного з формальними процедурами, зафіксованими в законах, що перетворюються лише в «фасад» або «ширму». Набагато частіше виникає третій варіант, коли формальні інститути реінтерпретуються політичними акторами і «вбудовуються» у вже сформовані неформальні структури, породжуючи певний «інституційний гібрид». У пострадянській Україні демонтаж комуністичного правління різко збільшив масштаби та швидкість ослаблення адміністративного потенціалу держави. Відбувалося заміщення держави різними неформальними інститутами, що підсилювали адміністративне свавілля на шкоду верховенства права.

Як відомо, неформальні групові структури існують у всіх політичних системах, нерідко виступаючи продовженням, розвитком і модифікацією формальних правил, які просто не в змозі охопити все різноманіття політичних інтеракцій. У цьому випадку люди для підтримки свого статусу, своїх життєвих стандартів змушені виробляти спеціальні адаптаційні механізми, в рамках яких неформальні інститути можуть грати і позитивну роль у процесі стабілізації системи. В умовах занепаду адміністративного потенціалу держави неформальні інститути виконують функцію мінімізації транзакційних витрат. Їх

використання дозволяє нейтралізувати різке зростання невизначеності і адаптуватися до мінливого інституційного середовища.

Таким чином, в умовах трансформаційного суспільства пострадянської України «спадщина минулого» виступала не стільки перешкодою на шляху утвердження верховенства права, скільки ресурсом, що оберігав політико-економічну систему від повного краху в ситуації, коли держава виявлялась нездатною забезпечити ефективне функціонування формальних інститутів. Що стосується чинника політичної довіри до влади, то під ним розуміється очікування певних позитивних або, як мінімум, не деструктивних дій з боку політичних акторів. Вони складається з постійної оцінки їх дій в економічній і політичній сферах. На цю оцінку і на довіру в цілому впливають засоби масової інформації, політичний та інші комунікативні інститути. Також безпосередній вплив на загальну політичну довіру має міжособистісна довіра, тобто думка і оцінка референтної групи, сім'ї та ін. Тому, за справедливим твердженням А. М. Лібмана, інституційна довіра громадянського суспільства є «наслідком, а не причиною ефективності діючих політичних інститутів» [83]. Це спростовує звичну для сфери політики тезу про довіру (або недовіру громадянського суспільства) як фактор успіху діяльності політичних інститутів. Ефективно діючі політичні інститути генерують довіру. Як наслідок відсутності успіху в їх діяльності породжується скептицизм і недовіра у громадянському суспільстві.

Наступний соціально-політичний чинник пов'язаний з демократизмом електорального законодавства і виборчої системи, розвиненість якої здатна забезпечити представництво бізнесу в політичній системі суспільства. Цей фактор тісно пов'язаний з попереднім – партійною системою. Залежність між виборчою та партійною системами докладно описана в соціальній філософії і відображена у відомій закономірності, обґрунтованій М. Дюверже. Він розкрив наслідки введення тієї чи іншої виборчої системи. За допомогою виборів у демократичному суспільстві формуються ключові органи представницької влади. Їх легітимність, рівень відкритості, стійкості і «клановості» безпосередньо залежать від виборчої системи та свободи виборів. Вибори, що

не відповідають демократичним принципам, призводять до створення несправедливих і неефективних органів влади, до якої не буде довіри ні з боку власних інвесторів і бізнесу всередині країни, ні з боку іноземних інвесторів [49].

У контексті української реальності окремого розгляду заслуговує такий політичний чинник взаємодії державної влади, громадянського суспільства та бізнесу, як режим взаємодії з політичною опозицією і громадською думкою в цілому. У цивілізованому суспільстві опозиція є політичним інститутом, без якого неможливе становлення і розвиток реальної демократії. Адже демократія передбачає не тільки підпорядкування меншості більшості, а й обов'язковий облік інтересів меншості панівною більшістю. Демократичним можна вважати тільки такий політичний режим, за якого народ є єдиним джерелом влади, що передбачає поділ влади, змінюваність і виборність правлячої еліти, верховенство права, можливість партії, що перемогла (коаліції, блоку) на виборах в умовах багатопартійної системи формувати уряд. Крім того, такий політичний режим передбачає визнання існування легальної опозиції і її можливостей контролювати владу не тільки в ролі інститутів громадянського суспільства, але і в якості парламентських фракцій, відстежувати виконання чинного законодавства, розподіл бюджету, дотримання прав і свобод людини.

Значення інституту легальної опозиції пов'язано з його об'єктивною роллю в суспільстві, диференційованому на різностатусні соціальні групи з урахуванням їх матеріального положення, участі у розподілі ресурсів, включеності в структури влади, орієнтацій стосовно ставлення до політичного режиму і т.д. Соціальна неоднорідність і багатоманітність суспільства відбивається відповідним чином і в соціальному характері опозиції, її структурі, можливості впливу на соціальні процеси, політичну поведінку населення і діяльність влади. Граючи певну суспільно-політичну роль як виразник думки різних верств і груп населення, національних і соціальних меншин, з якими в демократичному суспільстві повинна рахуватися офіційна влада, опозиція за допомогою критики, боротьби, організації різних суспільно-політичних акцій

виконує функцію «порушника» спокою і стимулятора політичних змін. Вона ініціює затвердження у суспільстві норм, що сприяють пом'якшенню соціальної напруженості. Саме з цієї причини гострої критики з боку західних фінансових структур піддаються авторитарні й тоталітарні режими, що забороняють опозицію або не бажають з нею співпрацювати.

Через громадянське суспільство опозиція вбудована в політичну систему, легалізована, бере участь у боротьбі за владу на конституційних підставах, служить фактором її стабілізації і розвитку. Присутність опозиції обмежує можливості зловживання владою, порушення громадянських і політичних свобод населення, служить обмежувачем, що перешкоджає різким коливанням урядової політики вліво і вправо від політичного центру і, отже, гарантує певну політичну стабільність, необхідну для здорового функціонування бізнесу. Політична інтеграція опозиції знижує інтенсивність міжпартійного суперництва і зводить до мінімуму ймовірність різких перепадів в політичному курсі країни при зміні адміністрацій, переходу влади від однієї партії до іншої. Діалог правлячої і опозиційних партій є обов'язковою і конструктивною передумовою для створення сприятливого інвестиційного клімату та розвитку бізнесу в країні.

В даний час в українському суспільстві вже можна говорити про існування авторитетної системної (парламентської) опозиції, що бере участь у конструктивному діалозі з владою. Проте є певна проблема в тому, що політична стабільність розуміється офіційною владою виключно як збереження і посилення власного впливу і тому не має підтримки будь-який опозиційний рух, що підриває її авторитет. Ще до недавнього часу для обмеження опозиційних сил широко використовувалися маніпуляційні технології, центральне ЗМІ (насамперед, телебачення), різні неформальні практики, включаючи заборону з формальних причин діяльності опозиційних організацій.

Переходячи до правових факторів взаємодії бізнесу і державної влади, слід зазначити, що в сучасній Україні все ще залишає бажати багато кращого не тільки законодавче забезпечення підприємницької діяльності, але і особливо –

рівень політико-правового захисту бізнесу від адміністративного свавілля чиновників і правозахисних органів, стан роботи з протидії корумпованості адміністративно-бюрократичного апарату та податкового пресингу.

У пострадянській Україні корупція і свавілля чиновницького апарату держави, придушення формального права неформальними практиками, забезпечували особистий інтерес бюрократії як соціального шару, виникали там і тоді, де і коли скасовувалася відкритість і прозорість їх діяльності, зникала свобода ЗМІ і не спрацьовувала система «стримувань і противаг». У результаті чиновники вищої ланки піднімали свій заробіток до рівня зарплати в розвинених країнах, а дохід пересічного громадянина в кілька тисяч гривень проголошувався нормальним явищем. При такій ситуації до управління державою прагнули люди, для яких влада – це можливість доступу до матеріальних ресурсів, а матеріальні ресурси – це і є влада. Здійснена в період приватизації передача державної власності через механізми призначення нових власників призвела до фактичного спільного володіння та розпорядження матеріальними активами чиновниками та бізнесменами, а грошові потоки, що означені у сучасному суспільстві як «хабарі» є однією з форм виплати квазі-дивідентів від даного спільного розпорядження.

З іншого боку, політико-правова система в сучасній Україні поки ще не є належною мірою ефективною і стійкою. Нові правові норми або підзаконні акти часто набирають чинності без належної соціальної та юридичної експертизи. Нерідко навіть фахівці не можуть своєчасно отримувати інформацію про поточний зміни законодавства. Вступаючи в дію з моменту опублікування, нові норми не дозволяють суб'єктам господарської діяльності своєчасно перебудуватися відповідно до зміни правових законів. Особливо сказане стосується підзаконних актів – вказівок, розпоряджень, інструкцій, положень, наказів, листів, які часом суперечать один одному. Звідси ні бізнес, ні інвестори не можуть бути впевнені в правильності своїх рішень. Багатьма законами в недостатній мірі враховуються економічні інтереси підприємців. Замість всеосяжного регулювання господарської діяльності вони підтримують інтереси

тільки окремих економічних груп. Як відомо, формуванню сприятливого підприємницького клімату в чималому ступені сприяє ефективний механізм правового регулювання, який захищає права і інвестиції підприємців, та надає можливості через сильну і самостійну судову систему, незалежну від виконавчої влади, і ефективне судочинство, захищати інтереси малого, середнього та великого бізнесу.

На жаль, в даний час в Україні спостерігаються суперечливі тенденції і у розвитку судово-правової системи. З одного боку, у порівнянні з попереднім десятиріччям, намітився деякий позитивний зсув у розвитку механізмів правозахисної юридичної практики. А з іншого, все більше судова влада потрапляє в залежність від адміністративного ресурсу. Все це відбувається на тлі підвищення рівня правосвідомості громадян, прагнення громадськості до дотримання основних прав і свобод і до цивілізованих способів взаємодії соціальних суб'єктів права [30]. Нестійкість нормативно-правової бази, особливо в частині забезпечення гарантій економічної діяльності та бізнесу протягом останніх десятиліть в Україні призводило до розширення тіньового сектора економіки, зміцнення позицій організованої злочинності, поширення масштабів корупції. Покарання за корупцію та інші економічні злочини в Україні недостатньо суворі, а тиск на правоохоронні органи з боку влади часто заважає їх ефективній діяльності.

Все ще певною перешкодою в практиці функціонування бізнесу є податкове та митне законодавство, а також незадовільна діяльність механізму правового регулювання у юридичній практиці. У першому ряду тут застосовують невиправдано високі санкції щодо платників податків за прострочення сплати податків, а також все ще зберігається неможливість вирахування з виробничих витрат коштів, що йдуть, наприклад, на фінансування реклами. У цьому ж ряду знаходяться обмеження можливостей перенесення збитків минулих років на майбутній період. До того ж перенесення збитків здійснюється не більше ніж на 50 % позитивного доходу, що не дозволяє враховувати витрати перших років інвестування.

Розглянуті вище соціально-політичні та правові чинники мають вельми суперечливий вплив на формування і функціонування сучасного українського бізнесу. Особливо це відноситься до процесів інституціалізації взаємодії державної влади і бізнесу як інституту громадянського суспільства в сучасній Україні. Сам цей процес можна розглядати і як встановлення контролю з боку політиків над бізнесом, і як вплив бізнесу на розробку і реалізацію державної соціально-економічної політики. При цьому якщо поведінка держави, незалежно від цілей політики (підвищення ефективності бізнесу або отримання прибутку окремими чиновниками) означає примус останньої до їх виконання, то бізнес не володіє такими можливостями.

Як відомо, бізнес розглядає державу не стільки як джерело додаткової конкурентної переваги, скільки як політичну основу при прийнятті необхідних для підприємців економічних рішень. Підприємницьке співтовариство підтримує інститути влади навіть у тому випадку, якщо їх дії не збігаються з його інтересами, коригуючи або навіть відмовляючись від проєктів, не дочекавшись належної політичної оцінки і підтримки. Певна частина українського бізнесу, що виграла від приватизації, зацікавлена в збереженні існуючого порядку неефективного державного та регіонального управління, втрати від якого компенсуються можливостями здійснювати політичний вплив.

Відсутність суперництва з владою у сфері вироблення та пропозиції суспільству стратегічних рішень заохочується владою створенням тактичних преференцій, лояльним ставленням до лобіювання корпоративних інтересів при обговоренні тактичних рішень в органах влади. Така модель, за термінологією В. М. Полтеровича, є «інституційною пасткою», в якій максимізація корисності досягається не раціоналізацією управління власністю, а використанням влади як основного чинника конкурентоспроможності [120]. У розглянутому випадку інституціалізація бізнесу визначається вже не стільки рівнем його соціальної благодійності, скільки ступенем інтегрованості громадянського суспільства в ринкову економіку і демократичністю політичної сфери в цілому. Тобто

особливостями нинішнього етапу інституційної трансформації українського бізнесу є:

- артикуляція державного впливу практично в усіх галузях економіки;
- своєрідний гібрид ринково-орієнтованого механізму з організаційно-правовими формами державного статусу ряду корпорацій;
- жорстко обмежені рамки політичного впливу бізнесу;
- орієнтація моделі державної служби та спроб впровадження її стандартів на демонстративну віддаленість від бізнесу ;
- введення державою неформальних обмежень на нераціональне використання ресурсів та бізнес-активів, незалежно від джерел їх походження, що може означати початок трансформації інституту приватного підприємництва в інститут ефективного господарювання.

Підводячи короткий підсумок розгляду особливостей історичного генезису українського капіталу і бізнесу та вплив влади і різних політичних і правових чинників за останні два десятиліття, доречно зробити наступні узагальнення.

По-перше, перший етап – зародження або своєрідного перевідкриття підприємництва, заснованого на плюралізмі форм власності, конкуренції та економічної свободи, розпочався на території України наприкінці 1980- х років в умовах Перебудови.

По-друге, після демонтажу радянського соціалізму і розпаду союзної держави розпочався другий етап – власне становлення бізнесу під впливом цілої низки соціально-політичних чинників. Серед них чільну роль у становленні приватної власності та ринкової інфраструктури зіграла стратегія реформ, що здійснювалася владою за допомогою приватизації державних підприємств.

По-третє, після зміни влади на початку 2004 -го року відкрився нинішній етап – формування інституційних основ цивілізованого бізнесу в сучасній Україні. Роль соціально-політичних множників цього процесу зіграли численні суто політичні та правові чинники. Серед них найвагоміший вплив на формування та інституціалізацію українського бізнесу мали такі фактори як: політична стабільність, політична довіра, політичні уподобання громадян,

розвиненість і демократизм партійної системи та електорального законодавства, включаючи практику проведення виборів усіх рівнів, режим взаємодії офіційної влади з політичною опозицією і громадською думкою в цілому, управлінська діяльність інститутів державної та регіональної влади, нормативно-правове забезпечення підприємницької діяльності.

По-четверте, явно недостатньо або скоріше негативно на генезис українського бізнесу впливав патримоніальний тип державно-політичного ладу, напів-авторитарний характер політичного режиму, що вкорінювався в сучасних умовах і невисока якість правозастосовної діяльності. Також є явно недостатнім рівень політико-правового захисту бізнесу від адміністративного свавілля чиновників і правоохоронних органів та стан роботи з протидії корумпованості адміністративно-бюрократичного апарату.

По-п'яте, довгий час український бізнес був орієнтований не на розробку ринково-конкурентних стратегій, а на боротьбу за доступ до державних ресурсів і використання особистих зв'язків у владних структурах для контролю за конкуренцією. Кожен з перерахованих факторів має різну силу впливу на економіку і функціонування українського бізнесу. Але в сукупності вони надають значний вплив на становлення бізнесу в сучасній Україні.

3.2. Становлення соціальних практик партнерської взаємодії бізнесу та влади у контексті формування цивілізованого підприємництва у сучасній Україні

Бізнес як складова частина суспільства нерозривно з ним пов'язаний. Його характер і моделі органічно впливають із характеру суспільного ладу. У класово-антагоністичному суспільстві бізнес в більшості випадків є приватнокапіталістичним, налаштованим на експлуатацію найманої праці і придушення опозиційного руху. Сказане, нажаль, безпосередньо відноситься до сучасного українського суспільства та моделі бізнесу, яка формується у ньому протягом останніх десятиліть. Ця модель за багатьма ознаками і показниками відрізняється від моделей, що складаються в більшості провідних держав світу. Серед таких показників спеціальної уваги заслуговує значне соціально-економічне розшарування за рівнем життя і доходів населення, яке особливу рельєфність набуває в регіонально-економічному відношенні.

Окрім того, актуальність філософського аналізу бізнесу обумовлена ціннісно-світоглядними можливостями філософії в подоланні підприємцем квазіціннісних сурогатів буття; що підвищить планку соціальної відповідальності підприємців перед суспільством, репрезентативністю прикладного використання філософського інструментарію, за допомогою якого можна оптимізувати ефективність управління бізнес-структурами. У цьому ракурсі підприємницька діяльність являє собою не тільки вид економічної діяльності, але і спосіб буття людини, її ставлення до світу, висловлене через систему цілеспрямованих способів адаптації до буттєвих ситуацій. Цим пояснюється поява в аналізі підприємницької діяльності яскраво вираженої етико-філософської складової.

Етико-філософський аспект підприємницької діяльності на соціально-онтологічному рівні розуміється нами як співвідношення належного і суцього; на інституціональному рівні – як співвідношення влади, панування і справедливості; на антропологічному рівні – як сенс життя (багатство, успіх або презирство утилітаризму і прагматизму). Осмислення економічного буття з

позиції соціальної філософії призводить до необхідності виділення проблеми цілепокладання (що є метою і результатом бізнесу, які фактори визначають його мету, яким способом досягається результат) і проблеми вигляду підприємця в суспільстві, що призвело до чіткого розподілу раціональності за метою діяльності функціонера-управлінця, власника і інноваційної раціональності підприємця як позитивного інноватора, «авантюрного архітектора» екзистенціальних проривів.

У розглянутому контексті значний інтерес становлять міркування Й. Шумпетера що: «Мотиви підприємницької діяльності чужі економічному ratio і його законам, пов'язані з волею до перемоги, бажанням боротьби і прагненням до успіху, моментами радості творчості, коли мова йде не стільки про власність, скільки про ті своєрідні, витончені і незалежні від думки інших людей способи, за допомогою яких в капіталістичному суспільстві вимірюється успіх або здобувається перемога, реалізується і виправдовує себе в житті справа, що доставляє їй творцеві радість. Ці способи виключно важко замінити яким-небудь іншим соціальним інструментом» [166; с. 166].

У конструкції Й. Шумпетера, поряд з ідеальним (ціннісним) рівнем мотивації бізнесу, пов'язаним з більш глибокими і стійкими уподобаннями, існує її практичний рівень, який виражається у вимогах, запропонованих людьми в конкретній ситуації. Мотивація як внутрішнє спонукання людини не тотожна її мотивації – як судженню – вербальному поясненню власних вчинків. Людина може не усвідомлювати свої спонукання або бути нещирою. Крім цього, вона схильна до психологічного самовиправдання і подальшої раціоналізації вчинених дій, до захисту власної позиції і прагнення здійснити більш сприятливе враження.

Шумпетерівський підприємець як найбільш популярний «ідеальний тип» являє собою людину, що знаходиться в безперервному русі. Він не тільки не є власником даного підприємства, а й, як правило, не пов'язаний з ним якимись іншими більш-менш постійними узами. У разі успіху він залишає своє підприємство і починає розгортати нові проекти. Прихильність до конкретного

підприємства навіть шкідлива для реалізації підприємницької функції. Підприємець повинен бути вільний, і в цьому сенсі він є повною протилежністю менеджерів сучасної корпорації. Серед особистих якостей йому необхідні: інтуїція і чуття, потрібні для виявлення нових нестандартних шляхів; енергія і воля для того, щоб відмовитися від усталених порядків, долати сильну інерцію економічних і соціальних процесів. «Економічна сторона справи, – підкреслює Й. Шумпетер, – сама по собі для підприємця абсолютно байдужа. Величина прибутку тут всього-навсього показник успіху – часто тільки тому, що іншого немає, і – символ перемоги. Економічна діяльність розглядається як вид спорту: свого роду фінансова гонка або, скоріше, боксерський поєдинок» [166; с. 167].

М. Вебер і В. Зомбарт розкривали генезу підприємницького духу як складової духу капіталістичного. При цьому «дух» розглядається не як суто філософське поняття або суто психологічна риса, але як соціально-економічне явище. Дух – це сукупність стійких психічних рис, властивих господарюючому суб'єкту в даному співтоваристві на певній стадії його розвитку, це, словами М. Вебера, «... історичний індивідуум, – капіталістична людина несе в собі дух підприємництва і дух міщанства. Підприємницький дух – це синтез жадоби до грошей, пристрасті до пригод, винахідливості і багато чого іншого; міщанський дух складається зі схильності до економії та обачності, з розсудливості і господарності» [7; С. 112].

Практицизм і раціональність є цінностями, що визначають якість підприємницької діяльності. За визначенням М. Вебера, в соціально-культурологічній системі раціональність є центральною категорією, вона являє собою зростаючу логічну і телеологічну узгодженість діяльності, тобто орієнтацію на чітке усвідомлення цілей, оцінку можливостей, пошук оптимальних шляхів їх реалізації та вилучення максимального результату при мінімальних вкладеннях коштів і зусиль. Практицизм і раціональність є необхідними атрибутами будь-якої господарської діяльності і тому притаманні

будь-якій господарській культурі, але в різних суспільствах займає різне місце в ієрархії цінностей.

Підприємець, за В. Зомбартом, повинен бути триєдиним соціальним суб'єктом, володіючи якостями завойовника, організатора і торговця які розкриваються: в ідейному багатстві і духовній свободі, у здатності запропонувати нову ідею; в духовній енергії і волі до дії, до обов'язкового втілення ідеї в життя; в здатності до втілення ідеї в конкретний реально здійснений план; в духовній силі, завзятості, здатності ризикувати і жертвувати всім заради досягнення поставленої мети.

Міщанинові ж притаманні інші якості: хазяйновитість, пов'язана з раціональним веденням справ, розумною економією і ощадливістю; ділова мораль, що є основою комерційної солідності і благонадійності, вірність договорам і строге ведення звітності. Невблаганна жадоба грошей – цього універсального втілення забезпеченості, і респектабельності – характерна для зомбартівського міщанина [64; с. 49-50]. Економічний розрахунок і ощадливість; наполеглива праця і накопичення капіталу, безпека і стійке зростання особистих активів – з цього складаються раціональні основи його поведінки. Ціннісне ж ядро міщанства в першу чергу виражається в служінні інтересам своєї родини. Причому ідеали сімейних, патримоніальних відносин переносяться і в бізнес, що сприймається як глибоко особиста або сімейна справа, часто невіддільна від інших сторін життя. Прагнення до формальної незалежності, індивідуалізм, що межує, з замкнутістю у своєму локальному мікросоціумі, довершують характеристику міщанина [64].

За М. Вебером, носієм іншого духу є бюрократ, для якого робота заради прибутку фірми – це спосіб особистого кар'єрного просування вгору по сходах ієрархічних організацій. Служіння корпорації, лояльність і відданість їй, підтримання сприятливого про себе враження – ось чим пройнята вся ментальність і діяльність бюрократа. Конститууюча риса підприємця, що відокремлює його від міщанина і бюрократа, полягає в його націленості на інновацію. Таким чином, для М. Вебера новий капіталістичний дух формується

з розвитком підприємництва та бюрократичної організації. Для В. Зомбарта він виявляється переплетенням підприємницького та міщанського духу.

Ми пропонуємо оригінальний підхід, згідно якого ці позиції взаємно доповнюють одна одну. «Підприємець», «міщанин» і «бюрократ» виявляються трьома історично зумовленими ідеальними типами, трьома складовими капіталістичного духу, що по-різному представляють господарського організатора індустріального і частково, постіндустріального періоду.

Аналіз наведених вище методологічних конструктів М. Вебера і В. Зомбарта дозволяє зробити висновок про те, що, вступаючи в економічні відносини, люди орієнтуються на дії інших людей. Вони плекають надії, сформовані їх культурою, їх історією, їх політичним та соціальним інституціональним середовищем, історичним часом, в якому вони живуть. Звичай і конвенції, що структурують підприємницьку діяльність в рамках даної політико-економічної системи, не є чимось усталеним. Вони шукають і знаходять ідеологічні та політичні пояснення і виправдання свого існування, хоча б у вигляді простих посилань на те, що «така наша культура» або «за традицією це робиться так». Подібні обґрунтування можуть навіть культивуватися і отримувати владну підтримку, формальними або неформальними процедурами регулюватися державною владою.

Дискусія про перспективи формування в Україні оптимальної моделі бізнесу поки ще не завершена. Ще зберігаються різні думки про змістовне наповнення таких складових економічної діяльності, як продуктивна праця і фінансові операції, про основні моральні принципи господарювання – «етику достатності» або «етику прибутковості», про моральні спонукальні основи мотивації в бізнесі, кордони взаємодії ринку та економічних монополій у сучасній Україні тощо. Тези французьких економістів – фізіократів «laissez faire, laissez passer – пропустіть вперед, не заважайте діяти» і «laissez – nous – faire – дайте нам зробити самим», покладені в основу сучасної соціології підприємництва, розглядаються деякими авторами як основний принцип

диференціації у векторах духовного і політичного розвитку України і Європи [53].

Більше того, незважаючи на початкову ідеологічну і політичну нейтральність самих слів «бізнес» і «бізнесмен», нажаль, в українській соціально-політичній культурі їм достатньо часто надається завідомо негативний зміст, що асоціюється або з «нечесністю» і «обманом», або з яскраво вираженою індивідуалізованою орієнтацією на діловий успіх як основний, іманентний критерій сенсу життя. «Наші господарюючі суб'єкти, нажаль, відірвалися від народної маси і опинилися в етично чистому просторі, поза загальних соціокультурних цілей і смислів. Суспільство стосовно них розколоте на прокурорів і жебраків, влада ділиться на вовків і гієн» [158; с. 299].

У зв'язку з тим, що в українському суспільстві не сприйняті багато принципів Римського приватного права, в тому числі принцип безумовного захисту приватної власності, має місце дистанціювання приватного інтересу від суспільного. І це відповідає не тільки українській традиції, а й підкріплюється деякими соціально-правовими законами. Більше того. За справедливим зауваженням А. І. Стребкова, в сучасній Україні поки ще не сформований повною мірою сам інститут приватної власності. Тому існуюча практика розпорядження засобами виробництва і ресурсами країни є не більш ніж механізмом «маніпулювання власністю в приватних інтересах, причому безвідносно до кінцевих результатів функціонування самої власності» [136].

В українській правовій практиці не укорінився в повній мірі принцип пріоритетного економічного і соціального розвитку людини і суспільства над приватним інтересом максимізації отримання прибутку. Звідси – взаємне наростаюче відсторонення громадянського суспільства, влади та бізнесу, відсутність консолідованості та нечітка структурованість, яка пояснюється не тільки слабкою артикуляцією інтересів суспільства, але і нерозвиненістю відповідних інститутів, у тому числі бізнесу. З іншого боку, саме суспільство

досі не змогло встановити відповідні норми і правила для бізнесу, адекватні новим умовам економічного, політичного і соціального прогресу.

Як наслідок – модель українського бізнесу до цих пір в повній мірі не оформилася. Нинішня Україна не вписується ні в плюралістичну модель, в якій багатоманітні виразники організованих приватних інтересів прагнуть перевершити один одного у впливі на державу, ні в корпоратистську модель, де приватні інтереси залучені у відносно усталені інституційні відносини з державою.

Не ставлячи під сумнів право на існування наведеної точки зору, можна припустити, що українська модель бізнесу все ж таки більше тяжіє до корпоратистської (неокорпоратистської) моделі. На користь цього говорить той факт, що держава в даний час виступає в Україні в якості найважливішого конституюючого елемента відносин між групами економічних інтересів і політикою. Саме держава, а не тільки уряд, відіграє активну роль, що виражається не стільки в «арбітражі», скільки в цілком конкретному «дирижизмі», реальному управлінні корпораціями (особливо – державними), які підпорядковані їй і залежать від неї.

Якщо, наприклад, при соцієнтальному корпоратизмі вони добровільно співпрацюють з державою і між собою в силу усвідомлення взаємної залежності, то в умовах реального «дирижизму» такі вольності не допускаються. Тому не можна не визнати правоту точки зору, згідно з якою відмінною рисою української моделі є тісне сплетіння державних і економічних інтересів, де принципи приватної власності та верховенства закону не мають під собою глибоких традиційних підстав, проте активно формуються, а між політичною владою і великими грошима, державою і бізнесом складаються відносини, відмічені високим ступенем взаємозалежності.

Корпоратизм в його авторитарному обличчі в сучасній Україні представлений в певній сукупності санкціонованих владою офіційних інститутів представництва інтересів бізнесу, які організовані в особливі, ієрархічно впорядковані і функціонально структуровані організації. Однак,

більш виразно про специфіку української моделі бізнесу можна буде сказати нижче, після висвітлення основних принципів і форм взаємодії державної влади та бізнесу, як інституту громадянського суспільства в сучасному українському соціумі, на висвітленні яких доречно тепер зупинитися.

Отже, на думку ряду вчених (Г. Б. Василевский, І. В. Єфимчук, Н. В. Осадча) взаємини бізнесу і держави в розвинених демократичних країнах здійснюється в різних практичних формах [25, 57, 103]. До основоположних практик такого роду можна віднести наступні:

1. Держава як законодавець визначає нормативно-правові рамки, в яких здійснюється ділова бізнес-активність. Незважаючи на те, що багато говориться про «вільний ринок», насправді держава накладає обмеження на ринкові відносини. Жодне суспільство не залишає на відкуп ринку всю економіку, хоча кількість і масштаб обмежень суттєво відрізняються залежно від країни і сформованої національної моделі бізнесу.

2. Держава як замовник виступає в ролі найбільш великого споживача вироблених товарів і послуг, про що свідчить контрольований нею відсоток ВВП. Вона захищає інтереси своїх компаній за кордоном, щоб їх власність не була експропрійована без компенсації, їх бізнес не був націоналізований, а банківські кредити поверталися. У сприятливих умовах компанії покладаються на захист їхніх інтересів урядом під час торгових переговорів.

3. Держава як ключовий ринковий гравець забезпечує розумні економічні умови господарської діяльності бізнесу, не допускаючи підвищення рівня інфляції, дефолтів, фінансових криз і безробіття. А бізнес в даному випадку виступає в якості важливого постачальника матеріально-фінансових ресурсів державі, серед яких основними є податкові надходження. Разом з тим бізнес у відповідь на таку турботу з боку держави несе корпоративну соціальну відповідальність перед суспільством і владою. Остання, за твердженням М. Фрідмена, в самому загальному вигляді являє собою «використання своїх ресурсів для здійснення діяльності, спрямованої на збільшення своїх прибутків до тих пір, поки вона (корпорація) залишається в рамках правил гри, тобто бере

участь у відкритій вільній конкуренції без обману і шахрайства в інтересах загального блага» [192].

Перераховані практики поступово вкорінюються (особливо після подій 2013-14 рр.) і встановлюють основоположні правила взаємин державної влади і бізнесу як інституту громадянського суспільства в сучасній Україні. Хоча, як це було показано раніше, не все і не завжди в цьому відношенні поки що складається гладко. Що ж стосується ролі держави щодо взаємодії державної влади та бізнесу на сучасному етапі політичного розвитку України, то вона виражається в наступних моментах:

- держава реально виступає фактором стійкості фінансово-кредитної та економічної систем, але поки ще не є абсолютним гарантом ефективності динамічного розвитку бізнесу;

- влада своїми діями намагається долати різні «провали і вади ринку», однак, для ефективного використання владного потенціалу, спрямованого на підвищення рівня та якості управління власністю, необхідно також налагоджувати відповідне функціонування і якість діяльності соціально-правових інститутів державної та регіональної влади;

- державна влада в сучасній Україні виступає найважливішим чинником підвищення ринкової вартості бізнесу, заміщаючи ринковий механізм самоорганізації політичним впливом на виробничу ефективність. Причому, влада не завжди забезпечує необхідний баланс взаємовідносин між усіма суб'єктами ринку, стимулюючи одних і ускладнюючи життя іншим. При цьому найчастіше надмірне егоїстичне використання протекціонізму влади окремими бізнес-структурами призводить в цілому ряді випадків до зменшення ефективності виробництва і відхилення ключових економічних показників від ринково-оптимальних, а також до зростання транзакційних витрат на оплату «політичних послуг»;

- державна влада в сучасних умовах створила «придворний ансамбль» привілейованих фірм і корпорацій, що негативно відбивається на суспільстві в цілому, бо зростання зарплат в одному секторі призводить до ефекту доміно і

вимог підвищити доходи працівників в інших галузях без відповідного збільшення продуктивності праці. При цьому, чим більше розширюється політичний простір в бізнесі і вище стає рівень прийняття політичних рішень про варіанти і напрями інвестицій капіталу та напрями розвитку бізнесу, тим вища ціна управлінських помилок і дорожче наслідки рішень, заснованих на обмеженості інформації;

- державна влада дозволяє політично близькому бізнесу покращувати своє становище за рахунок бізнесу «рівновіддаленого», що негативно впливає на сам «вільний дух капіталізму», загострює в суспільстві проблему справедливого розподілу і провокує опозиційні настрої в підприємницькому середовищі.

Говорячи про роль держави у становленні сучасної моделі українського бізнесу, можна виділити дві тенденції в її політичному впливі на цей процес. У першу чергу мова йде про вплив на модель бізнесу через передачу в ході проведення закритих тендерів та аукціонів великих виробничих активів декільком лояльним групам. Другою тенденцією, що розгорнулася в новому столітті, є збереження і розширення державної монополії в ключових секторах економіки, включаючи енергетичний та транспортний сектор, інфраструктурні монополії та інші інтегровані структури, підконтрольні державі. Тут, як вже говорилося вище, особлива роль відводиться державним корпораціям [203].

Слід зазначити, що перша з названих тенденцій найактивніше проявилася в 1990-і роки в умовах слабкості держави, обумовлених особливостями пострадянського періоду розвитку України, серед яких була і деградація дієздатності старої еліти, і морально-ідеологічна криза останньої, і відсутність контреліти, здатної протистояти тенденції руйнування державних інститутів. У цей період частина старої еліти в умовах руйнування державних інститутів вживала заходів до конвертації колишніх номенклатурних привілеїв в стійкі механізми обслуговування своїх групових інтересів при практичній пасивності ринкового радикально-ліберального крила соціальних діячів. Така конвертація обумовлювала зниження потреби в формуванні передумов для переходу до органічного, еволюційного, економіко-центричного типу розвитку. Подібна

особливість розпаду адміністративної системи створювала специфічний політичний дизайн становлення українського бізнесу, що полягав в істотно більшому обсязі трансформаційної ренти, гострій боротьбі за її захоплення і значній ролі державного центру.

Разом з тим, необхідно відзначити, що державна влада паралельно вирішувала завдання щодо надання доступу іноземним інвесторам до ключових українських виробничих активів та сприяння формуванню національного капіталу здатного до принципової конкуренції на світовому ринку. Всі перераховані обставини також наклали свій відбиток на формування сучасної моделі українського бізнесу.

У цьому зв'язку певний інтерес викликає позитивний аспект структурування та самоорганізації великого приватного бізнесу в Україні. Певним евристичним потенціалом в аналізі даних процесів володіють методологічні підходи, запропоновані А. Ослунд і Г. Явлінським [107, 171]. При цьому в силу вкоріненого в соціально-філософській та соціологічній літературі «антиолігархічного» дискурсу в дослідженні бізнесу, доречно випередити опис та структурування позитивних рис великого українського бізнесу одним спостереженням. Відомо, що найбільш пасіонарними критиками олігархічного етапу розвитку українського бізнесу є політики, що професійно відбулися саме у сфері корпоративних політичних і управлінських технологій.

У світлі вищевикладеного можна підкреслити, що антиолігархічна ідеологія має досить високий мобілізаційно-електоральний потенціал з яскраво вираженим тяжінням у бік позиціонування політико-економічних кланів в якості певного елітного угруповання, здатного забезпечити збереження українського суверенітету в умовах глобалізації. Разом з тим ця ідеологія об'єктивно все більше втрачає онтологічну достовірність, що пояснюється наступним:

- нерозвиненою судовою системою, яка в умовах розвитку великого виробництва на тлі жорсткості умов ведення бізнесу все більше еволюціонує в бік зростання довіри до судового захисту «бізнесу від бізнесу» та до

контрагентів, що виникають на тлі падіння можливостей політично не ангажованих бізнес-структур відстоювати в суді свої інтереси у суперечках з державою;

- використанням великими підприємцями важелів безпосереднього впливу на державну владу з метою створення свого бізнес режиму найбільшого сприяння, яка все більш нейтралізується самою владою за допомогою використання витончених технологій «захоплення бізнесу». У даному випадку, на думку А. А. Яковлева, влада, навіть шляхом інтеграції з криміналом повертає собі інструменти захисту власності і встановлює «правила гри» і завжди виявляється сильнішою, ніж бізнес;

- неймовірним розміром особистих статків кількох десятків бізнесменів в Україні, що є своєрідною платою за їхні послуги по збереженню та структурному перетворенню ряду ключових галузей економіки на тлі практичної ліквідації великих промислових підприємств на зорі формування незалежності в Україні.

- формуванням «приятельського» бізнесу як сукупності відносин і всередині бізнес-спільноти, і з зовнішнім владним полем, що виступає специфічною рисою пострадянського бізнесу в умовах слабкості та вразливості правової системи [173; с. 35]. При такому форматі відносин бізнесу з державною владою, за справедливим зауваженням П'єра Бурдьє, «кожна група агентів прагне підтримувати своє існування за допомогою постійної роботи по встановленню привілейованої мережі практичних зв'язків та їх постійної актуалізації для задоволення щоденних життєвих потреб» [20; с. 156].

Становлення подібної моделі українського бізнесу є чинником недержавного витіснення зі сфери великого підприємництва організованої злочинності і явного криміналу, пов'язаного з замахами на людське життя і свободу. Сам бізнес, використовуючи і направляючи державні ресурси, створюючи власні системи безпеки, суттєво зменшує кримінальну складову в захисті набутих прав власності.

Однак, і держава, і бізнес довгий час виявлялися не готовими до формування оптимального інституційного оточення, до створення демократичних процедур та політико-правових умов взаємного захисту. Тому в умовах невисокої ефективності офіційних інститутів влади, за справедливим зауваженням Р. І. Гайнутдінової, нині капіталізм являє собою таку реальність, в якій деякі індивідуальні гравці сильніші, ніж соціальні інститути. У таких умовах головним стримуючим чинником для одних сильних гравців можуть бути тільки інші сильні гравці [31]. Використання великим бізнесом державних ресурсів для ослаблення або економічного знищення своїх конкурентів включало в себе наступні заходи;

- компрометацію і криміналізацію правил, норм, встановлень економічного і політичного буття, що було спільною тенденцією постсоціалістичного розвитку, синдромом переходу від правового вакууму до створення простору нормативної регламентації приватної і суспільної практики при одночасному зниженні регулюючої ролі моральних постулатів;

- культивовану в громадській думці «народну ненависть» до бізнесу, особливо великого, що обумовлювало розкол і конфлікти в суспільстві, але не сприяло формуванню прийняттого морального образу бізнесу, здатного згладжувати виникаючі протиріччя і підтримувати суспільну єдність і злагоду. Влада, демонстративно відокремлюючи бізнес від публічної політики, піддавала сумніву правомірність підприємницької активності, сприяла неприйняттю більшістю населення фінансово-економічних успіхів активних представників бізнесу.

За справедливим зауваженням А. Ослунда, – «людей найбільше зачіпає те, що видно неозброєним оком. Коли мільярди витікають з державної скарбниці, це відбувається непомітно для суспільства. А от коли олігархи перестають красти і починають щось робити самі, тут-то вони виходять з тіні на загальний огляд. Заводи – не сховаєш» [107; с. 66]. Підсумком стала моральна не легітимність великого українського бізнесу, активи та ресурси якого сприймаються суспільством лише як знак соціального статусу, що виступає

ознакою неадекватного способу життя, призводить до трактування бізнесу як «діяльності з діяння грошей» будь-якими, в тому числі аморальними і неринковими засобами.

У цьому відношенні проблема «чи легітимний український бізнес?» звучить приблизно так: а чи легітимною була соціально-економічна система, в якій цей бізнес формувався? І що ж це за суспільство, в якому відмовляється у праві на легальне існування її основному соціально-економічному інституту? Тут, перефразовуючи відоме твердження сучасного філософа І. А. Ільїна про те, що «кожен народ заслуговує кращого уряду, ніж той, який він має, бо саме найкращий уряд зробить і життя народу – кращим», можна стверджувати, що недоліки бізнесу – це продовження недоліків влади, покликаної розвивати бізнес в цілях суспільного прогресу;

- негласний дозвіл з боку влади у відношенні і бізнесменів, і менеджерів, і чиновників, і найманих працівників «робити гроші» будь-якими засобами, дотримуючись демонстрації зовнішньої лояльності, відповідної очікуванням останньої. В умовах інституційної неповноцінності правил і норм взаємовідносин бізнесу, державної влади і суспільства, подібний концепт сприймається громадською думкою в якості кругової поруки [45].

Таким чином, «антиолігархічна» риторика, що походить від влади, за своїм змістом суто прагматична і утилітарна, бо парадоксальним чином сприяє подальшій концентрації капіталу та зростанню числа українських представників у списках найбагатших людей планети за рахунок придбання перспективних виробництв у тій частині бізнесу, яка ще «необтяжена» політичним ресурсом.

У концентрації капіталу в руках вузького кола наближених до влади осіб віддзеркалювалась принципова риса взаємодії бізнесу і влади в Україні, основний зміст якої полягає в технологічному моделюванні методами політичного конструювання онтологічного буття бізнесу. Останнє показує, що «керована демократія», «рівновіддалений бізнес» в умовах «державного капіталізму» дозволяє домагатися результатів лише в умовах нерозвиненості економічних інститутів, що, за твердженням А. Лібмана, у свою чергу не може

не робити негативного впливу на подальші перспективи політичної трансформації. І тільки якщо в державі буде забезпечена конкурентність соціально-економічних інститутів, баланс ефективних і неефективних, формальних і неформальних норм і правил, які будуть відповідати один одному, то досягнута політико-економічна рівновага сформує відповідні інституційні рамки економічної поведінки бізнесу і забезпечить оптимальний взаємовплив різних гравців господарської діяльності [83].

У цьому відношенні доречно нагадати думку М. Вілісова про те, що ринкові відносини повинні створюватися, підтримуватися і розвиватися в інтересах таких суб'єктів, як: бізнес, суспільство і держава [29]. Оскільки, на думку автора, становлення ринкової економіки в її сучасному вигляді в Україні відбувалося не в результаті еволюційних процесів, а встановлювалося зверху чинною владою, остільки наслідком подібних перетворень в країні стали несформованість чітких позицій щодо цілей, принципів та порядку ведення підприємницької діяльності, недовіра до бізнесу з боку суспільства, зневага з боку бізнесу до окремих найважливіших суспільних інтересів, неприйняття українським суспільством багатьох принципів Римського приватного права, включаючи повагу до приватної власності приватними особами, державою і суспільством. Для того щоб бізнес в Україні орієнтувався на максимальне використання переваг ринку, зниження його негативних витрат і стимулювання творчості, а не рентний тип підприємницької діяльності, необхідно створювати відповідні цивілізовані стандарти, нормативно-правові рамки і умови для такого розвитку, які нині здебільшого відсутні.

Думки вищеназваного автора співзвучні точці зору Г. А. Явлинського, що однією з суттєвих особливостей української моделі бізнесу є низька легітимність приватної власності в очах суспільства і влади, яка виступає головною перешкодою прискореного розвитку в країні повноцінної ринкової економіки, здатної подолати відставання від найбільш розвинених держав [171]. Причинами дефіциту легітимності приватної власності автор вважає:

- історичні традиції;

- «антиолігархічну» пропаганду;
- спотворену структуру приватної власності в Україні;
- соціально-політичну незрілість середнього шару власників;
- відсутність видимої економічної та соціальної ефективності використання великим приватним капіталом належних йому господарських активів;
- юридичну непрозорість структури власності, пов'язану зі специфічним характером приватизації 1990-х років.

Дослідник вважає, що реальний контроль юридичного власника над дійсно великими активами можливий тільки в тому випадку, якщо він в тій чи іншій формі в своєму розпорядженні детермінується правом адміністративного контролю. З цієї обставини впливає наступна особливість української моделі бізнесу, яка, за твердженням вченого, полягає в тому, що «реальні відносини з приводу володіння і розпорядження економічними активами, їх відчуження і т.д. регулюються не тільки і стільки формальними нормами права (неважливо, задоволеними чи ні), скільки силою і владою, в тому числі неофіційною і тіньовою» [171; с. 132]. До такого ж висновку приходять і інші вчені в галузі економічної політики. Так, В. Богайчук відзначає, що в сучасному суспільстві «немислима для ринкової економіки незахищеність права власності робить неприйнятно ризикованими будь-які інвестиції без адміністративного контролю над їх об'єктом» [13; с. 56].

Таким чином, силовий переділ власності, не дивлячись не всі розмови про те, що він пішов у минуле, залишається, за твердженням Г. А. Явлинського, основною рисою сучасної української економічної системи периферійного капіталізму. Його негативні наслідки дуже серйозні. Це, перш за все, невизначеність реальних прав власників економічних активів, що різко звужує горизонти господарського планування і, як наслідок, знижує інвестиційну активність українських компаній, що обумовлює їх орієнтацію на отримання максимального прибутку в короткі терміни; посилення акценту на управлінні фінансовими потоками на противагу довгостроковій стратегії зростання

капіталізації бізнесу; прагнення зберігати значну частину власності у формі високоліквідних, але малопродуктивних активів [171].

Другим наслідком є виведення значної частини фінансових активів за межі країни, насамперед у різні офшорні структури.

Третім наслідком виступає номінальне переведення активів в категорію власності іноземних інвесторів, що тягне за собою ускладнення юридичних та інституційних форм контролю над підприємствами.

Четвертий наслідок – це сприйняття приватної власності всередині країни як позбавленої гарантій недоторканності і обтяженої цілим рядом довільно встановлюваних владою умов і зобов'язань.

П'ятий наслідок полягає в тому, що значне число успішних українських підприємців прагнуть продати власність і відійти від публічної підприємницької діяльності в Україні, ледь домігшись певного рівня капіталізації свого бізнесу і побоюючись втратити його через неврегульованість питання про власність.

Щоб подолати перераховані переважно негативні наслідки економічної системи «периферійного капіталізму» в сучасній Україні необхідно провести таку реструктуризацію бізнесу, яка зробила б його зрозумілим в очах світових стратегічних інвесторів як за структурою власності, так і за якістю корпоративного управління. Таке зрушення в українському бізнесі поступово починає відбуватися. Результатом цього, зрештою, може стати зменшення аж до обнуління нелегітимного адміністративного ресурсу, його заміна в якості конкурентної переваги на інвестиційне фінансування, яке непорівнянне з чиновницькою дружбою за можливостями зростання, прибутковості, ефективності та соціальним статусом. Використання владного потенціалу для досягнення цілей у своєму бізнесі має піти в минуле.

Що стосується специфічної ролі політичної влади у становленні української моделі бізнесу, то вона головним чином виражається в наступному.

Державна влада на сучасному етапі політичного розвитку України, особливо після серії соціальних перетворень 2013-2014 рр., пов'язаних з

формуванням ідеологічно-оновленої владної вертикалі, виступає фактором стійкості фінансово-кредитної та економічної систем, але поки ще не повною мірою є гарантом ефективності розвитку бізнесу.

Політичні рішення влади в даний час дозволяють за рахунок бюджетних можливостей долати різні «провали, кризові явища і вади ринку», наприклад, в умовах фінансово-економічної кризи восени 2008 р., а також у сфері оборонної промисловості, машинобудування, авіабудування тощо. Але ефективне використання владного потенціалу, спрямоване на підвищення рівня та якості управління власністю, бізнесом і економікою в цілому, можливо за умови досягнення відповідної світовим демократичним стандартам якості державного устрою й функціонування політичних інститутів державної і регіональної влади та громадянського суспільства.

Політична влада в сучасній Україні є ключовим фактором підвищення ринкової вартості бізнесу. Однак, заміщаючи ринковий механізм конкуренції політичним впливом на виробничу ефективність, влада поки що не завжди забезпечує розумний баланс у відносинах між усіма суб'єктами ринку.

Надмірне захоплення егоїстичним використанням владного та адміністративного ресурсу окремими бізнес-структурами під час веде до зменшення ефективності виробництва і відхилення ключових економічних показників від ринково-оптимальних, а також зумовлює зростання транзакційних витрат на оплату «політичних послуг». А створення привілейованих бізнес-структур викликає певні деформації в економіці, спотворює інформацію про події у її реальних процесах. Адже, очевидно, що чим більше розширюється політичний простір в бізнесі і вище стає рівень прийняття політичних рішень про варіанти і напрями інвестицій капіталу, тим соліднішою виявляється ціна політико-управлінських помилок і пов'язаних з ними наслідків. Справа в тому, що влада, протегуючи політично близький собі бізнес, який покращує своє становище за рахунок бізнесу «рівновіддаленого», викликає в підприємницькому співтоваристві невдоволення і нарікання щодо справедливого розподілу.

Сучасна ситуація характеризується відсутністю однакових для держави та бізнесу правил гри, зафіксованих у нормативно-правовій формі, що обумовлює конвертацію бізнесом політичного впливу в солідні матеріальні активи та подальше розшарування суспільства.

В результаті вертикальні відносини держави з бізнесом, за яких вона відповідає за правила гри і контролює їх дотримання, на законних підставах забезпечуючи бізнес нормативно-правовою базою, доповнюються численними горизонтальними контактами, що характеризуються наявністю різноманітних неформальних зв'язків у формі приватних консультацій та мережею персональних відносин. У ході таких контактів великі підприємці регулярно спілкуються з вищими державними службовцями не тільки в офіційній, але і в неофіційній обстановці, приватно вирішуючи питання по великих проектах і угодах.

Подібна специфіка української моделі бізнесу, що супроводжується в умовах не сформованості офіційних політико-правових інституцій, характеризується підвищеною роллю впливу особистостей політиків і підприємців на розвиток ринкових структур, сприяє зростанню в громадській думці настроїв на користь невизнання легітимності знаходження власності у нинішніх її володарів. Разом з тим все це підігріває суспільні настрої на користь націоналізації і нерідко стимулює дії в цьому напрямку, особливо – щодо бізнесу, не опікуваного владними структурами. Причому, із закликами забрати у власність держави власність найбагатших олігархів, пов'язаних з сировинними, металургійними та іншими галузями, виступають не лише пересічні громадяни, а й популярні політики.

Для забезпечення цивілізованих взаємовідносин підприємців і влади, які базуються на праві, в Україні непорушною умовою повинно бути як подальше вдосконалення національної моделі бізнесу в якості інституту громадянського суспільства, так і створення та ефективна діяльність суспільно-політичних інститутів представництва його інтересів у взаємодії з владою. З нагоди слід згадати, що і нинішній президент України – Петро Порошенко – ввійшов в

політичний простір від початку саме як успішний бізнесмен, що спромігся налагодити ефективну систему управління значною сукупністю власних підприємств. Українці довірили управління державою саме тій людині, яка від початку вдало вирішувала питання управління власним бізнесом.

В якості позитивного аспекту слід зазначити, що в сучасній Україні стрімко розвивається і система легітимного представництва інтересів великого бізнесу. При цьому основним каналом взаємодії бізнесу і державної влади стало представництво його інтересів у формі лобізму у всіх його видах і проявах, а також функціонування системи консультацій, механізмів соціального партнерства та зв'язків з громадськістю. Стали складатися асоційовані групи інтересів, які виступали такими добровільними асоціаціями індивідів, які відрізняються від політичних партій. В якості членів громадянського суспільства, вони офіційно не брали участь у політичному житті країни, а лише впливали на уряд та інші політичні інститути, формально залишаючись за рамками політичної влади. Як основний метод своєї діяльності вони використовують консалтинг та формування бізнес-рекомендацій владі всіх рівнів, а також регулярне інформування громадськості та політичних лідерів про свої погляди та інтереси.

В умовах громадянського суспільства суттєвою особливістю корпоративістських відносин є те, що вони можуть встановлюватися не тільки за допомогою різного роду офіційних, узаконених структур та інститутів, а й через відносини неформального, міжособистісного характеру. Правда, в сучасній Україні пряме лобіювання на користь бізнесу з боку держслужбовців приймає, як правило, менш явні форми, ніж у середині 90-х років. Як зазначає Т. Фрай, наприкінці ХХ століття в Україні виникли великі корпорації, що й досі володіють лівовою часткою суспільних ресурсів, включаючи держкорпорації [193]. З цього ж моменту почався відлік часу могутніх фінансово-промислових груп. Багато хто з них, відстоюючи свої інтереси, розширюють власний вплив шляхом приєднання до тих чи інших політичних партій. Це відбувається шляхом їх фінансування, а також активної співпраці із згаданими партіями.

Велика частина групових інтересів не вимагає вертикальної побудови, тому що їх представляють суб'єкти орієнтовані переважно на горизонтальні зв'язки.

Торкаючись практики створення корпорацій, не можна не помітити, що в самому підприємницькому співтоваристві до них склалося неоднозначне ставлення, що не цілком збігається з офіційною точкою зору. Виникнення фінансово-промислових груп і корпорацій створили нову інституційну соціодинаміку українського підприємництва та сприяли формуванню нової корпоративної етики заснованої на принципах довіри та соціальної відповідальності.

3.3. Специфіка формування корпоративної соціальної відповідальності бізнесу у контексті сучасного громадянського суспільства

Екзистенціальне наповнення бізнесу – особиста відповідальність за вибір способів самореалізації в економічному просторі і пов'язані з цим соціальні ризики, що ведуть до необхідності демократичної реконструкції системи соціально-політичних інститутів і ціннісних схем обґрунтування соціально-політичної значущості бізнес-діяльності. Це особливо важливо в транзитивних соціально-історичних умовах і для українського соціуму, де традиція авторитарного зв'язку підприємництва і державної влади перешкоджає формуванню самосвідомості бізнесу і веде до симуляції його політичної активності, втрати на соціальному рівні мотивації до інноваційної діяльності, необхідної для реальної модернізації українського соціуму.

В контексті формування громадянського суспільства в сучасній Україні та розвитку бізнесу як активного соціально-значущого інституту громадянського суспільства найбільш актуальною постає проблема зміни світогляду бізнес-еліти та бізнесменів всіх рівнів у бік гуманізації та моралізації економічних відносин задля гармонійного забезпечення регулятивної та компенсаторної функцій в суспільстві та формування позитивного іміджу бізнесу та бізнес-структур у свідомості громадськості. Це спричинить покращення інвестиційного клімату та зніме соціальну напруженість, що останнім часом склалася на перетині між бізнесменами, державною владою і представниками громадянського суспільства.

Вагомою передумовою становлення цивілізованого бізнесу і чинником утвердження партнерських відносин з владою та громадськістю виступає підвищення рівня його корпоративної соціальної відповідальності, яка забезпечується стимулюванням соціально відповідальної діяльності окремих підприємців. Відзначимо одне з загальних визначень соціальної відповідальності бізнесу, згідно з яким вона являє собою використання ним своїх ресурсів і здійснення діяльності, спрямованої на збільшення своїх

прибутків, за умови відповідності цієї діяльності встановленим морально-етичним нормам та гуманістичним принципам [67].

У сучасній соціально-філософській та спеціальній літературі цікаві розробки з даної проблематики представлені в дослідженнях В. Ж. Богайчука, С. Е. Літовченко, Д. А. Розенкова, А. А. Фетісова та інших авторів [13, 86, 87, 124, 143]. У публікаціях названих вчених пропонуються авторські трактування корпоративної соціальної відповідальності, розкриваються такі її структурні компоненти, як соціальні суб'єкти (сторони), принципи організації та реалізації, основні функції та історичні моделі (рейнська і американська), а також способи впорядкування і регулювання (нормативно-регламентований і конвенціональний) корпоративної соціальної відповідальності.

Знайомство з розробками перерахованих авторів з питань корпоративної соціальної відповідальності не може не викликати враження про те, що в них не вистачає комплексності, що враховує всі основні аспекти та компоненти проблематики корпоративної соціальної відповідальності бізнесу в контексті сучасної соціальної реальності. На наш погляд, саме комплексний підхід дозволяє всебічно і повною мірою розкрити всі основні параметри і елементи змісту корпоративної соціальної відповідальності як складного системного утворення, і в першу чергу її специфіки.

Більшість авторів пов'язують соціальну відповідальність з обов'язком компаній здійснювати позитивний вплив на суспільство з метою збільшення суспільної користі і скорочення негативних наслідків від їх діяльності. Одне з поширених трактувань специфіки корпоративної соціальної відповідальності запропоноване «Всесвітньою радою зі сталого розвитку»: «корпоративна соціальна відповідальність – це впровадження бізнес-концепції сталого економічного розвитку в роботі зі своїми співробітниками, їх сім'ями, місцевим населенням, суспільством в цілому з метою поліпшення якості їх життя» [199]. У заданій якості корпоративна соціальна відповідальність передбачає залежність між розвитком компанії та поліпшенням якості життя суспільства в цілому і виступає як виконання певних очікувань суспільства стосовно

власників, менеджменту, виробничих структур в плані усвідомлення ними свого боргу перед людиною і суспільством за свої дії та їх соціальні наслідки.

Соціальна відповідальність означає добровільний внесок бізнесу у розвиток суспільства в соціальній, економічній та екологічній сферах, яка або безпосередньо пов'язана з основною діяльністю компаній і підприємств, або виходить за ці рамки. З наведеного розуміння випливає, що соціальна відповідальність бізнесу не зводиться до її формально-юридичного тлумачення, що полягає в своєчасній та повній сплаті всіх податків та соціальних виплат. Перевагою цієї позиції є вказівка на таку важливу якість, як добровільний внесок компаній у соціальний розвиток понад вимоги чинного законодавства, особливо у випадках, коли це не відповідає їх виробничому профілю.

Мова тут йде не стільки про своєчасну виплату справедливої заробітної плати найманому персоналу компаній, створення нових робочих місць, вдосконалення переліку пільг і форм медичного забезпечення для найманих працівників і пенсіонерів, розвиток власних центрів підвищення кваліфікації або професійної перепідготовки персоналу (розвиток соціальної інфраструктури), скільки про проведення активної благодійності на місцевому, регіональному та, по-можливості, державному рівнях. Останнє виражається у формулі, згідно якої боргом підприємців перед суспільством є «обов'язок ділитися».

Справді. Нескладно демонструвати так звану «технологічну» соціальну відповідальність фірмам, що виробляють медичну техніку або шкільне приладдя і здійснюють внесок у розвиток соціальної сфери своєю продукцією або послугами. За них це головним чином робить вироблена ними соціально значуща продукція. Набагато важче брати участь у цій справі підприємствам енергетичного профілю або військово-промислового комплексу, які покликані виявляти свою відповідальність допомогою або в реалізації великих соціальних проектів, або в здійсненні за своєю ініціативою програм благодійності та меценатства в своїх регіонах.

Тому, не боячись перебільшення, можна припустити, що в сучасному суспільстві вимогам соціального ринкового господарства відповідає саме та корпоративна соціальна відповідальність бізнесу, яка знаходить вираз у всіх його соціальних іпостасях. І в формально-юридичній сфері – своєчасна сплата податків; і в корпоративній – підтримання та розвиток власної соціальної сфери; і в технологічній – виробництво соціально значимої продукції і послуг; і в територіальній – участь у фінансуванні та здійсненні місцевих, регіональних та державних соціальних та екологічних проєктів; і, зрозуміло, в розподільно-благодійній областях – допомога нужденним громадянам, організаціям та установам соціокультурної та духовної сфери. Інакше кажучи, в залежності від свого виробничого профілю будь-яка компанія (фірма) може в порядку здійснення соціальної відповідальності проявити себе у всіх перерахованих аспектах.

За справедливим твердженням С. С. Євтюхова, в умовах громадянського суспільства корпоративна соціальна відповідальність має виявлятися в таких заходах, як: виробництво якісних товарів за розумною ціною; захист здоров'я та забезпечення безпеки співробітників; захист довкілля; внесок у розвиток економіки та боротьбу з бідністю, надання допомоги під час стихійних лих і катастроф; непричетність до будь-яких форм хабарництва та корупції; обов'язкову сплату бізнесом податків і дотримання ним прийнятих у суспільстві соціальних стандартів. Причому, законодавство соціально-правової держави, що рахується з вимогами громадянського суспільства має всіляко заохочувати такого роду діяльність за допомогою податкових послаблень, урядових замовлень та інших форм державного протекціонізму [51; с. 50].

Виявлена специфіка соціальної відповідальності створює теоретичні положення для переходу до висвітлення її структури, основними компонентами якої виступають її соціальні суб'єкти (сторони), принципи її організації та здійснення, основні функції та історичні моделі, а також технології та методи впорядкування і регулювання соціально-відповідальної діяльності підприємців.

Ключовими структурними елементами корпоративної соціальної відповідальності є суб'єкти соціально-відповідальної діяльності, до яких доречно відносити в першу чергу учасників бізнесу. На думку А. В. Одарченко, мова повинна йти про суб'єктів корпоративної соціальної відповідальності, як: по-перше, про відповідальних ділових партнерів, що будують свої відносини на основі дотримання стандартів професійної діяльності та фінансової відповідальності один перед одним, по-друге, про відповідальних роботодавців, діючих відповідно до норм трудового права, що піклуються про умови праці та соціальне благополуччя своїх працівників, по-третє, про відповідальних платників податків, що своєчасно сплачують усі встановлені податки; нарешті, про відповідальних законників, що ведуть свою підприємницьку діяльність відповідно до норм внутрішнього законодавства і міжнародного права [78].

Справедливості заради до числа суб'єктів корпоративної соціальної відповідальності правомірно також віднести зовнішні сторони (соціальні спільноти та інститути громадянського суспільства), що забезпечують умови для соціально-відповідальної діяльності підприємців. До них відносяться, по-перше, депутати та громадські активісти всіх рівнів, що формують нормативно-правові та морально-етичні рамки корпоративної соціальної відповідальності, по-друге, політичні та адміністративні керівники, що забезпечують ефективне виконання законів і регіональних правових актів з регулювання соціально-відповідальної діяльності бізнесу, по-третє, власники бізнесу (які не є роботодавцями та менеджментом підприємств), які не скупляться на відрахування власних коштів на соціальні потреби; в – четвертих, зарубіжні та внутрішні інвестори, що вкладають кошти в соціально відповідальний бізнес; нарешті, співробітники судових, правоохоронних та наглядово-контролюючих інстанцій, що відповідають за законне і безпечне ведення бізнесу, включаючи також працівників органів технічного контролю.

Складання зусиль всіх вищеназваних суб'єктів і сторін соціально-відповідальної діяльності бізнесу в єдиний ансамбль оптимізує корпоративну соціальну відповідальність, що перетворюється на своєрідний «соціально-

політичний сплав» і обертається позитивними соціально-економічними наслідками для всіх: громадянського суспільства, державної влади і самого бізнесу. Суспільство отримує все більше якісних і доступних за ціною товарів і послуг, включаючи високу зайнятість. Бізнес отримує стабільні прибутки і можливості для безперервного розвитку. А влада набуває стійкого соціального порядку і зміцнює соціально-політичну стабільність і передбачуваність.

Ключову роль у забезпеченні стабільного здійснення бізнесом корпоративної соціальної відповідальності виконують такі компоненти її структури, як принципи організації, функціонування та розвитку корпоративної соціальної відповідальності, які виступають основними нормативними встановленнями (правилами), дотримання яких забезпечує її оптимальне розгортання і досягнення високого соціального ефекту від реалізації її заходів. У спеціальній літературі до категорії принципів організації, функціонування та розвитку корпоративної соціальної відповідальності відносять різні категорії. Так, С. С. Евтюхов до таких принципів відносить визнання добровільного характеру корпоративної соціальної відповідальності; достовірність і прозорість методів; збалансований і комплексний підхід до діяльності, пов'язаної із соціальною відповідальністю, що включає економічні, соціальні та екологічні аспекти, а також інтереси споживачів; увагу до особливостей і потреб середнього та малого бізнесу; сумісність з існуючими міжнародними договорами та нормативами [51]. Доповнюючи наведені перелік, В. Ж. Богайчук відносить до принципів корпоративної соціальної відповідальності також безкорисливу благодійність та системність її організації [13].

На нашу думку, перелічені вище і всі інші принципи корпоративної соціальної відповідальності як основоположні правила організації та функціонування соціально-відповідальної діяльності бізнесу можна поділити на менеджериальні і соціетальні (соціальні у власному розумінні слова). До перших належать основоположні правила організації та функціонування підприємницького співтовариства в області корпоративної соціальної

відповідальності, відповідність стандартам наукового управління соціально-економічними процесами, що сприяє ефективності та дієвості заходів соціально-відповідальної діяльності бізнесу. До них належать принципи конвенціональності, оптимальності, конституційності, зворотного зв'язку, транспарентності і системності соціально відповідальної діяльності [58].

Серед перерахованих положень особливу роль грають виключно важливі для соціального управління принципи зворотного зв'язку і транспарентності соціально-відповідальної діяльності бізнесу. Перший з них наказує підприємцям проводити регулярний облік реальних наслідків від реалізації заходів корпоративної соціальної відповідальності і чуйно реагувати на негативні випадки, при яких здійснюються заходи, що не приносять намічених результатів. Прозорість соціальної відповідальності бізнесу передбачає його повну транспарентність не тільки для влади, але особливо – для інститутів громадянського суспільства та представників різних груп населення, на яких спрямована соціально-відповідальна діяльність бізнесу.

До соціетальних принципів організації та функціонування соціально-відповідальної діяльності бізнесу правомірно відносити такі ключові положення, виконання яких забезпечує актуалізацію позитивних соціальних наслідків для конкретних груп населення або суспільства в цілому. Йдеться про такі принципи, як: по-перше, пріоритет соціальних прав і свобод людини, по-друге, соціальну справедливість, по-третє, соціальну солідарність, по-четверте, соціальне партнерство, по-п'яте, соціальну компенсацію і соціальні гарантії; нарешті, принцип субсидіарності. Кожен з вищеназваних принципів передбачає необхідність виконання деяких правил і встановлень, дотримання яких робить корпоративну соціальну відповідальність більш ефективною, дієвою та цивілізованою. Особливо це відноситься до принципів соціальної справедливості, солідарності та партнерства.

Розуміння соціальної справедливості в контексті історичного ідеалу, ментальних установок і політико-правових норм передбачає здійснення соціально-відповідальної діяльності бізнесу історично і культурно прийнятної

для конкретних груп населення і суспільства в цілому на основі цінностей рівності і свободи. У нашому випадку йдеться про соціальну справедливість як універсальну міру рівності і свободи індивідів, що мінімізує розрив між обсягом соціальних очікувань громадян від корпоративної соціальної відповідальності і мірою соціальної відплати конкретним громадянам, групам населення та суспільству в цілому від соціально-відповідальної діяльності бізнесу.

Принцип соціальної солідарності в організації передбачає рівномірний розподіл прав і обов'язків основних суб'єктів – сторін, пов'язаних з корпоративною соціальною відповідальністю, а також взаємну і солідарну відповідальність влади, роботодавців і найманих працівників, включаючи також певні групи населення – одержувачів соціальних послуг, що спрямований на соціальну стабільність і гармонізацію відносин між ними. Це досягається за рахунок перерозподілу соціальних ресурсів від управління бізнесу до слабких його членів, що потребують соціальної підтримки та допомоги. Соціальний солідаризм з необхідністю пов'язує соціальних суб'єктів корпоративної соціальної відповідальності допомогою та взаємодопомогою через сукупність різних асоціацій, об'єднань та інших інститутів громадянського суспільства на переважно ініціативних і добровільних засадах. Нарешті, принцип соціального партнерства передбачає оптимальну взаємодію державної влади, підприємців та інститутів громадянського суспільства з приводу вирішення різноманітних соціальних проблем, конфліктів і протиріч між керівниками і підлеглими, роботодавцями та працівниками в здійсненні корпоративної соціальної відповідальності і досягненні конкретних соціальних цілей на базі рівноправності, обов'язкової рівної відповідальності і договірних відносин.

Ще одним структурним компонентом корпоративної соціальної відповідальності є функції сторін соціально-відповідальної діяльності, серед яких головні стандартизовані соціальні ролі виконує влада і саме бізнес-співтовариство. Що стосується функцій державних і регіональних органів влади, то, на думку Д. А. Розенкова, до них відносяться: охоронна,

стабілізує, спрямовує – як гаранта суспільної стабільності, а також мобілізує і організує – як носія політичних засобів мобілізації ресурсів в загальнонаціональному масштабі. Бізнесу вчений відводить роль творчого начала, що реалізується через інноваційну, модернізуючу, розвиваючу і філантропічну функції. А основними мотиваційними складовими участі бізнесу в корпоративній соціальній відповідальності виступають добродійність або безкорисливість, стратегічний інтерес компанії, що співпадає з цілями її розвитку, а також потреби місцевих спільнот [124].

Нарешті, серед структурних компонентів сучасної корпоративної соціальної відповідальності своє місце займають методи соціально-відповідальної діяльності бізнесу, які представляють собою конкретні способи здійснення цієї діяльності у взаємодії з такими сторонами даного процесу, як населення, громадянські організації, найманий персонал підприємств і їх профспілки як повноважні представники працівників, роботодавці (власники) і офіційна влада. Як зазначає Ф. Шмітгер, у сукупності сучасних методів частіше за інших застосовуються програмно-цільовий метод реалізації корпоративної соціальної відповідальності, який виражається в спеціальній розробці та реалізації конкретних цільових програм соціально-відповідальної діяльності конкретного суб'єкта підприємницької діяльності, щодо певних територій, громадян або соціальних груп [161]. Наприклад, будівництво спортивного об'єкту на відповідній муніципальній території. Або організація та фінансування студентських підвищених стипендій для найкращих студентів.

Іншим ефективним способом соціально-відповідальної діяльності бізнесу в умовах активного формування громадянського суспільства в сучасній Україні можна вважати метод соціального трипартизму, тобто генеральних угод між урядом, роботодавцями і профспілками як виразниками соціально-трудова інтересів найманих працівників, про умови оплати, охорону та стимулювання праці, а також з багатьох інших соціальних питань в масштабах держави. В Україні вже діє декілька подібних угод. Відмінною особливістю вищезазваних генеральних угод є також докладний виклад у спеціальних розділах основних

цілей узгодженої діяльності Уряду, профспілок і роботодавців з питань корпоративної соціальної відповідальності підприємців на своїх підприємствах і територіях їх розташування на регіональному рівні. Метод трипартизму доповнюється генеральними угодами між адміністрацією, роботодавцями та профспілками певних регіонів, областей, міст та містечок.

Нарешті, на рівні господарських одиниць «трипартизм» доповнюється методом «двупартизму», який втілюється в практиці укладання щорічних колективних договорів між адміністрацією (роботодавцями) підприємств, фірм, корпорацій та організацій усіх форм власності і трудовими колективами в особі профспілкових організацій. В таких договорах детально викладаються всі основні соціальні зобов'язання власників і роботодавців з питань охорони та оплати праці найманого персоналу, підтримки і розвитку соціальної інфраструктури підприємств тощо [193].

Оскільки, як показав наш аналіз, з точки зору системного підходу корпоративна соціальна відповідальність являє собою упорядковану сукупність соціальних суб'єктів інститутів соціально відповідальної діяльності бізнесу, принципів і методів цієї діяльності та інших компонентів, оскільки реальний склад перерахованих елементів, їх взаємоінтеграція і комбінація в кожному конкретному випадку має своєрідний характер.

Даною обставиною, а також національними особливостями здійснення соціальної відповідальності в сучасному західному суспільстві обумовлено виникнення і існування двох основних моделей корпоративної соціальної відповідальності: «Американської» і «Рейнської» (європейсько-континентальної). Перша модель, що базується на ліберальній моделі соціальної економіки, зорієнтована на вкладення коштів в місцеве співтовариство і в «людський капітал». Друга модель ґрунтується на цінностях консервативного типу соціального ринкового господарства і передбачає значне інституційне втручання держави у діяльність бізнесу з метою нормативно-правового стимулювання його соціальної відповідальності. У зв'язку з існуванням цих моделей здійснення корпоративної соціальної відповідальності,

розрізняються також підходи і способи впорядкування і регулювання соціально-відповідальної діяльності бізнесу.

У спеціальній літературі пропонується два підходи – регламентуючий і договірний, в рамках яких можливе формування ефективного впливу держави на соціально-відповідальну діяльність бізнесу. Перший з них припускає введення владою чітких законодавчих норм, що регламентують корпоративну соціальну відповідальність бізнесу в цілому і конкретні аспекти його участі у соціально відповідальній діяльності, включаючи реалізацію заходів з примусу до виконання цих норм. Другий підхід заснований на договірних засадах, пов'язаний з досягненням компромісу у здійсненні корпоративної соціальної відповідальності і виробленням гнучких, у тому числі неформальних, правил соціально відповідальної діяльності бізнесу в інтересах конкретних груп населення і суспільства в цілому. При цьому практика показала, що найкращих результатів у соціально-відповідальній діяльності бізнесу вдається домогтися за умови органічного доповнення цих підходів.

Звернення до досвіду здійснення соціальної відповідальності бізнесом дозволяє побачити, що в даний час причини, що викликали інтерес до даної проблематики в Україні і на Заході пов'язані з актуальними протиріччями, викликаними діяльністю великих корпорацій в нашій країні і за кордоном. У цьому відношенні соціальна відповідальність покликана пом'якшити наслідки такої діяльності бізнесу і одночасно підняти його соціальний престиж.

В Україні «соціальна відповідальність» розглядається владою переважно в якості своєрідних «відступних» за приватизацію, під час якої державна власність за безцінь була передана новим власникам. На думку І. С. Семененко, «ситуація з корпоративною соціальною відповідальністю і корпоративним громадянством в Україні істотно відрізняється від ситуації в країнах з розвиненою ринковою економікою та сталими суспільними інститутами, проте наявності не тільки тенденція, але і процес зближення з цими зразками» [52]. При цьому серед основних особливостей цього процесу, відзначає вчений, знаходиться не тільки затвердження особливого значення патронажних форм

корпоративної соціальної відповідальності, а й двосторонній характер взаємовідносин держави і компаній в здійсненні соціальної відповідальності бізнесу, що знижує роль інститутів громадянського суспільства. Сформовані владою «по вертикалі» відносини, перетворюють цю відповідальність в обов'язок, і всупереч базовим принципам корпоративної соціальної відповідальності, гальмують розвиток відносин між державою, бізнесом і громадянським суспільством по лінії нового соціального партнерства. Як наслідок, до цих пір в Україні так і не сформувався стійкий механізм взаємодії влади та бізнесу щодо стимулювання його соціально-відповідальної діяльності.

Більше того. Оскільки багато українських підприємців все ще живуть «між радянським минулим і ринковим справжнім», остільки, за справедливим твердженням Н. Лапіної, в країні так і не сформована не тільки власна модель корпоративної соціальної відповідальності бізнесу, а й базові умови для її оформлення та розвитку. Мова, на думку дослідниці, йде про те, що поки що в нашій країні не повною мірою гарантовані права власності і безпека ведення бізнесу, не створена незалежна судова система, не забезпечені прозорі законодавчі рамки для ведення соціальної діяльності та не сформовані державні пріоритети соціальної відповідальності [80].

Разом з тим, не дивлячись на динамізм української моделі корпоративної соціальної відповідальності, деякі основні форми соціальної відповідальності в країні вже практикуються. Серед вчених поки немає єдності думок про типологію основних форм соціальної відповідальності бізнесу в сучасній Україні. Так, автори дослідження «Корпоративна соціальна відповідальність» залежно від ступеня їх залучення в цю діяльність та участі в ній підприємців виділяють п'ять основних категорій компаній.

1. «Соціально-перевантажені», які отримали у спадок не підйомну соціальну інфраструктуру.

2. «Обачні», що розбагатіли за рахунок приватизації 1990-х років і неохоче, під тиском влади приймають на себе соціальні зобов'язання.

3. «Далекоглядні» – які об'єднують, як правило, транснаціональні компанії і великий бізнес, і в превентивному порядку здійснюють соціальні програми на місцевому чи регіональному рівнях.

4. «Популістські», що займаються соціальними програмами головним чином заради самореклами або в силу моди на меценатство і соціальну благодійність.

5. «Політично-орієнтовані», які здійснюють соціальні проекти в ім'я політичних дивідендів на державних або регіональних виборах.

Звичайно, запропонована класифікація має досить умовний характер. Можна було б в наведений перелік включити також, наприклад, категорію «несвідомих» підприємців з числа представників малого та середнього бізнесу, які ні в яких соціальних програмах не беруть участь і не помічені в жодній благодійній діяльності. Але, справедливості заради, слід сказати, що більшість з них манкірують соціальною відповідальністю не від хорошого життя. Вони настільки переобтяжені на місцях податковим тягарем та тиском контролюючих інстанцій, що просто не мають можливості займатись ще й соціальними програмами. Ледве виживаючи в цих умовах, такі фірми фізично не здатні брати участь в благодійних проектах. Це не вина їх, а їх біда.

Закономірно, що, за даними емпіричних досліджень, за останні десять років погляди населення в Україні щодо соціальної цінності бізнесу поступово змінюються в бік доброзичливого ставлення. У першу чергу поліпшується оцінка особистих якостей підприємців. Так, частка тих, хто звинувачує підприємливих людей в «байдужості до державних інтересів», впала з 43 до 36%, а тих, хто бачить рушійний мотив їх діяльності в «прагненні до легкої наживи», відповідно знизилася з 55 до 36%. При цьому доброзичливе ставлення населення поширюється головним чином на малий і середній бізнес, оскільки люди стикаються в своєму повсякденному житті набагато частіше з представниками саме такого бізнесу, чий достаток і багатство досягається завдяки виробництву соціально значущих товарів і послуг. Тому великим

числом людей визнається висока репутація і корисність для України представників середнього і малого бізнесу [56].

На ділі саме до малого бізнесу в сучасній Україні тривалий час зберігалось не саме позитивне ставлення з боку державної влади. На загальну думку багатьох фахівців, переважна частина прийнятих законів майже не враховує специфіку малого бізнесу. Сформована система податкового та бухгалтерського обліку, юридичного оформлення та ведення бізнесу не давала жодних шансів вести легальний бізнес у правовому полі України. В даний час ситуація починає поліпшуватися. Хоча діяльність українського бізнесу як суб'єкта соціальної відповідальності ще хаотична і непослідовна, відірвана від конкретних стратегій суспільного розвитку. «Основне питання філософії бізнесу» – про первинність добробуту соціуму і вторинність досягнення успіху конкретної бізнес-структури, що лежить в основі сучасного трактування соціальної відповідальності підприємництва, в Україні вирішено на користь інтересів підприємництва [30].

Наївно вважати, що більшість українських бізнесменів з доброї волі можуть потурбуватися проблемами соціального партнерства або своєї відповідальності перед суспільством і займуться благодійним задоволенням потреб нинішнього покоління і створенням суспільних благ, можливостей для задоволення потреб майбутніх поколінь. Навпаки, бізнес «раптово» виявив, що соціум пред'являє йому надважкі претензії, влада віддаляє його від політичного простору, а бізнес менеджмент став іменуватися «офісним планктоном». Хоча в усьому світі бізнес уже давно виконує соціально відповідальну діяльність, керуючись абсолютно адекватними стимулами.

Так, за даними досліджень, проведених у західних країнах компанією Grant Thornton International, основними мотивами соціально відповідальної діяльності підприємців є:

1. Залучення та утримання персоналу (65 %).
2. Ефективне управління витратами (63 %).
3. Створення позитивного іміджу (56 %).

4. Податкові послаблення (44 %).
5. Участь у благодійних акціях та проєктах (40 %).
6. Відносини з інвесторами (39 %).
7. Тиск владних структур (38 %).

Як видно з наведених матеріалів, тиск влади в розвинених країнах є одним з останніх мотивів для соціальної відповідальності бізнесу [199].

У сучасній Україні все інакше, бо на великий бізнес стала покладатися відповідальність за багато суспільно-значущих проблем, що змушує його в рамках оборонної стратегії висувати різні соціальні ініціативи, які є набором спонтанних заходів, що демонструють його політичну лояльність і намір практикувати соціальну відповідальність.

З точки зору позитивного внеску українського бізнесу в практичне здійснення соціальної відповідальності і становлення соціального ринкового господарства в громадянському суспільстві сучасної України найперспективнішими можна вважати категорії «далекоглядних» і частково «обачних» підприємців. Вони не тільки вважають неприродною корупційно-олігархічну модель українського ринку, а й самі в міру можливостей намагаються соціалізувати економіку. На сьогоднішній день багато великих українських компаній, які усвідомили корисність ефективної та системної соціальної політики, витрачають на соціальні цілі до 17% свого прибутку. За відповідної законодавчої підтримки їх ініціативи з боку влади, можна розраховувати на трансформацію сучасної економічної системи країни в соціальне ринкове господарство, побудова якого відповідатиме конституційним принципам Основного Закону України.

Таким чином, розгляд інституційної соціодинаміки і генезису української моделі бізнесу в напрямку формування власних форм і практик корпоративної соціальної відповідальності дозволяє зробити наступні висновки.

По-перше, розгортання корпоративної соціальної відповідальності супроводжується позитивними соціально-економічними наслідками для громадянського суспільства, влади і самого бізнесу. Суспільство отримує все

більше якісних і доступних за ціною товарів і послуг, включаючи високу зайнятість. Бізнес отримує стабільні прибутки і можливості для безперервного розвитку. А влада набуває стійкий соціальний порядок і зміцнює соціально-політичну стабільність і передбачуваність.

По-друге, з точки зору комплексного системного підходу корпоративна соціальна відповідальність являє собою упорядковану сукупність соціальних суб'єктів та інститутів соціально відповідальної діяльності бізнесу, принципів і методів цієї діяльності, а також конкретних моделей соціально відповідальної діяльності підприємців.

По-третє, звернення до вітчизняного досвіду приводить до висновку про те, що в Україні соціальна відповідальність підприємців нерідко розглядається не лише бізнесом, а й владою як своєрідне відшкодування за приватизацію, під час якої державна власність часто за безцінь передавалася приватним власникам, що робило сумнівною її правомірність в очах населення. А оскільки багато українських підприємців все ще живуть у ситуації соціально-етичної та нормативно-правової невизначеності, остільки так і не сформована не тільки національна модель корпоративної соціальної відповідальності бізнесу, але також не створені необхідні інституціональні передумови для неї і стійкий механізм взаємодії влади та бізнесу щодо стимулювання соціально відповідальної діяльності останнього.

Таким чином, вивчення інституційної соціодинамики генезису українського бізнесу приводить до висновку про те, що в якості соціально-політичного інституту громадянського суспільства бізнес в даний час покликаний більш активно здійснювати корпоративну соціальну відповідальність, на основі якої можливе досягнення консолідації населення, мінімізація суспільних ризиків і потрясінь, а також поліпшення матеріальних умов і добробуту людей і населення в цілому.

Водночас сама соціальна відповідальність бізнесу в сучасному українському суспільстві проявляється в різних аспектах. У формально-юридичному плані вона виражається у своєчасній сплаті всіх податків. У

корпоративному аспекті соціальна відповідальність бізнесу передбачає активне інвестування коштів у розвиток власної соціальної сфери, включаючи медичні, спортивно-оздоровчі та інші об'єкти. У технологічному відношенні мова йде про випуск соціально значущої продукції та послуг, а в територіальному вимірі – про участь у місцевих та регіональних соціальних проектах. Що стосується розподільно-благодійної області, то тут соціальна відповідальність бізнесу виражається в готовності «ділитися» своїми прибутками з громадянським суспільством і надавати допомогу опосередковано-волонтерським організаціям і безпосередньо-нужденним групам населення.

Сучасна практика показує, що серед сучасних ділових людей найбільш перспективними у процесі вдосконалення функціонування бізнесу як соціально-політичного інституту в сучасній Україні є «далекоглядні» і «обачні» підприємці, які у зв'язці з владою здатні забезпечити цивілізовані показники підвищення соціальної відповідальності бізнесу [106]. Умовою виконання українським бізнесом свого соціально-політичного призначення є прискорення переходу країни до соціального ринкового господарства з національною українською специфікою. І хоча на сьогоднішній момент в умовах триваючої соціально-політичної та економічної кризи здійснення підприємцями соціальної відповідальності залишає бажати кращого, проте здійснювана владою антикризова програма дає деякі підстави для оптимізму щодо скорого формування в майбутньому національної моделі соціального ринкового господарства.

Справа в тому, що програма передбачає не тільки масштабну реструктуризацію і диверсифікацію економіки, але і її соціалізацію з перспективою формування соціально-відповідальної бізнес сфери з українською специфікою. У сучасному українському суспільстві присутні необхідні ціннісні та комунікативні передумови для активації ролі бізнесу в здійсненні модернізації: індивідуалістичні та прагматичні установки і етика успіху; цінності колективізму і солідарності; етика служіння і традиційна здатність до мобілізації. Успіх перетворень залежить від формування нової

комунікативної системи, в якій рівень ідентичності включав би в себе творчий індивідуалізм і установку на солідарність і співпрацю, а роль держави як головного чинника створення соціально орієнтованої ринкової економіки поєднувалася б з політичною активністю бізнесу, етикою служіння громадянському суспільству і консенсусом розвитку усіх соціальних верств.

Висновки до третього розділу

На території сучасної України, в процесі стрімкої розбудови громадянського суспільства, неформальні аполітичні соціальні та бізнес-структури нерідко виступають продовженням, розвитком і модифікацією формальних правил, які просто не в змозі охопити все різноманіття соціально-політичних інтеракцій. У цьому випадку люди для підтримки свого соціального статусу, своїх життєвих стандартів змушені виробляти спеціальні адаптаційні механізми, в рамках яких неформальні інститути можуть грати і позитивну роль у процесі стабілізації системи. В умовах занепаду адміністративного потенціалу держави неформальні соціальні та бізнес-інститути виконують функцію мінімізації транзакційних витрат.

В українському суспільстві вже можна говорити про існування авторитетної системної (парламентської) опозиції, що бере участь у конструктивному діалозі з владою. Проте є певна проблема в тому, що політична стабільність розуміється офіційною владою виключно як збереження і посилення власного впливу і тому будь-який опозиційний рух, що підриває її авторитет не має підтримки з боку державної влади, а спирається головним чином на спроможності та потужності соціальних груп інтересів, що формуються в громадянському суспільстві.

З іншого боку, на загальнодержавному рівні, політико-правова система в сучасній Україні поки ще не є належною мірою ефективною і стійкою. Нові правові норми або підзаконні акти часто набирають чинності без належної соціальної та юридичної експертизи. Нерідко навіть фахівці не можуть своєчасно отримувати інформацію про поточний зміні законодавства. Вступаючи в дію з моменту опублікування, нові норми не дозволяють суб'єктам господарської діяльності своєчасно перебудуватися відповідно до зміни правових законів, що певним чином перешкоджає на стратегічному рівні планувати та організовувати бізнес-діяльність.

Розглянуті вище соціально-політичні та правові чинники мають суперечливий вплив на функціонування сучасного українського бізнесу.

Особливо це відноситься до процесів інституціалізації взаємодії державної влади і бізнесу як інституту громадянського суспільства. Сам цей процес можна розглядати і як встановлення контролю з боку політиків над бізнесом, і як вплив бізнесу на розробку і реалізацію державної соціально-економічної політики.

Як відомо, бізнес розглядає державу не стільки як джерело додаткової конкурентної переваги, скільки як політичну основу при прийнятті необхідних для підприємців економічних рішень. Підприємницьке співтовариство підтримує інститути влади навіть у тому випадку, якщо їх дії не збігаються з його інтересами, коригуючи або навіть відмовляючись від проєктів, не дочекавшись належної політичної оцінки і підтримки. Певна частина українського бізнесу зацікавлена в збереженні існуючого політичного порядку неефективного державного та регіонального управління, втрати від якого компенсуються можливостями здійснювати політичний вплив.

Хоча діяльність українського бізнесу як інституту громадянського суспільства і суб'єкта соціальної відповідальності ще хаотична і непослідовна, відірвана від конкретних стратегій суспільного розвитку. Основне питання соціально-філософських основ бізнесу – про первинність добробуту соціуму і вторинність досягнення успіху конкретної бізнес-структури, що лежить в основі сучасного трактування соціальної відповідальності підприємництва, в Україні вирішено на користь інтересів підприємництва. Оскільки, корпоративна соціальна відповідальність являє собою упорядковану сукупність соціальних суб'єктів інститутів соціально відповідальної діяльності бізнесу, принципів і методів цієї діяльності та інших компонентів, остільки реальний склад перерахованих елементів, їх комбінації в кожному конкретному випадку мають своєрідний характер.

Складання зусиль всіх вищеназваних суб'єктів і сторін соціально-відповідальної діяльності бізнесу в єдиний ансамбль оптимізує корпоративну соціальну відповідальність, що перетворюється на своєрідний соціально-політичний конструкт і обертається позитивними соціально-економічними

наслідками для всіх: громадянського суспільства, державної влади і самого бізнесу. Суспільство отримує все більше якісних і доступних за ціною товарів і послуг, включаючи високу зайнятість. Бізнес отримує стабільні прибутки і можливості для безперервного розвитку. А влада набуває стійкого соціального порядку і зміцнює соціально-політичну стабільність і передбачуваність.

Таким чином, вивчення інституційної соціодинамики генезису українського бізнесу приводить до висновку про те, що в якості соціально-політичного інституту громадянського суспільства бізнес в даний час покликаний більш активно здійснювати корпоративну соціальну відповідальність, на основі якої можливе досягнення соціально-політичної консолідації населення, мінімізація суспільних ризиків і потрясінь, а також поліпшення матеріальних умов і добробуту людей і населення України в цілому.

Основні положення розділу висвітлені в наступних публікаціях автора:

1. Єфіменко С. А. Соціально – антропологічні аспекти формування особистості в громадянському суспільстві сучасної України / С. А. Єфіменко // Перспективи, 2013. - №2(56). – С. 41-43

2. Єфіменко С. А. Специфічні аспекти соціальної взаємодії в економічній сфері сучасного суспільства / С. А. Єфіменко // Матеріали Всеукраїнської науково–практичної конференції «Евристичний потенціал мислення людини в інформаційному світі», 13 листопада 2013р. (м. Київ, Національна академія педагогічних наук України). – С.168-169.

3. Єфіменко С. А. Корупція в системі соціального управління / Сергей Анатольевич Ефименко // Матеріали V науково-практичної конференції «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави» 26.04.2013 Одеський університет внутрішніх справ, Одеса. – 2013. – С. 104-105.

4. Ефименко С. А. Корпоративная этика: вопросы теории и коммуникативные практики / Сергей Анатольевич Ефименко // Матеріали Міжвузівської науково – практичної конференції «Переговори в професійній

діяльності: теорія і практика», 14 листопада 2013р. (м. Київ, Національний авіаційний університет).

5. Yefimenko Sergey. Socio-philosophical analysis of the causes of inactivity in the context of Ukrainian economic ethics / Sergey Yefimenko // Идеи, 2013. – Брой 5(15). Година V. P. 42-49.

6. Єфіменко С. А. Формування партнерської взаємодії бізнесу та влади у контексті формування підприємництва в Україні / С. А. Єфіменко // Scientific Journal «ScienceRise». –2015. – №10 (15).– С. 52-55.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження отримані теоретичні результати, що становлять основу авторської концептуальної позиції, наукову новизну і характеризують внесок у прирощення соціально-філософського знання. В дисертації проведено соціально-філософський аналіз бізнесу як інституту сучасного громадянського суспільства. Вирішення конкретних завдань сприяло досягненню мети дослідження, зумовило можливість здобуті результати викласти у вигляді стислих висновків.

1. Згідно авторської концепції, бізнес розглянуто як фундаментальний соціально-політичний інститут громадянського суспільства, що актуалізується за допомогою соціальної взаємодії, заснованої на принципі усвідомлення особистої відповідальності за результати своєї діяльності, де успіх вимірюється не тільки матеріальними й управлінськими досягненнями, а й рівнем соціального престижу та соціальної активності. Підприємницька діяльність являє собою не тільки вид економічної діяльності, але і спосіб раціонального буття людини, її ставлення до світу та прагнення до його перетворення, висловлене через систему цілеспрямованого прямого або опосередкованого впливу на формування інтерсуб'єктивних соціальних процесів за допомогою специфічних методів, засобів та механізмів соціальної взаємодії.

2. Громадянське суспільство є найбільш ефективним контекстом розвитку бізнесу в умовах сучасної постіндустріальної дійсності. Тільки в межах динамічного громадянського суспільства бізнес як соціальний інститут набуває того ступеня свободи, що найбільш повною мірою дозволяє задовольнити економічні, соціокультурні та політичні потреби підприємців щодо реалізації бізнес-потенціалу в напрямку розвитку ефективних та взаємовигідних соціально-економічних відносин. Будучи однією з головних підсистем суспільства, бізнес розуміється як специфічний для кожного соціуму інституціональний комплекс. Одним з основних засадничих чинників генези бізнесу є система власності.

3. В структурі громадянського суспільства підприємницькі об'єднання представляють спілки бізнесменів, що контролюють переважну частину економічних ресурсів країни, які висловлюють їх потреби та інтереси. Експерти цих бізнес-спілок володіють найповнішою інформацією про те, що потрібно бізнесу для ефективного функціонування та розвитку. З огляду на це, представники спілок бізнесу мають залучатися до роботи в консультативних установах при органах державної влади, їх керівники повинні взаємодіяти з керівниками держави і рекрутуватися на посади в органи влади. В результаті спілки бізнесменів мають відігравати важливу роль у соціально-політичному процесі.

4. Висвітлення основних форм і моделей взаємовпливу бізнесу і державної влади створюють теоретичні передумови для розгляду ключових соціальних та політичних факторів їх взаємовпливу. Основними моделями взаємодії бізнесу і держави є плюралістична і неокорпоративістська моделі. Для плюралістичної моделі характерна діяльність держави в інтересах всього підприємницького класу, а неокорпоратизм припускає для органів влади можливість посилювати і підтримувати окремі бізнес-структури, роблячи їх уповноваженими представниками своїх інтересів. Проте не залежно від відношення до основних фінансово-економічних груп, влада має діяти в інтересах системи в цілому, забезпечуючи її стабільність і можливість перебувати у відносній рівновазі.

5. Ключовими складовими генези українського бізнесу є базові тенденції трансформації соціальної активності спільноти українських підприємців і взаємовідносини бізнесу і влади. У сукупності суспільних факторів, що впливають ззовні і зсередини на процеси цивілізованого становлення та розвитку бізнесу в Україні виділяються системні фактори, що мають на нього комплексний вплив. Вони доповнюються структурними факторами, з визначеною сукупністю соціально-політичних детермінант і стимулів, а також відносно самостійним впливом на генезис бізнесу політичних, політико-правових і соціальних чинників. При цьому в комплексі соціальних чинників

становлення і розвитку бізнесу в сучасному українському суспільстві основну роль відіграє корпоративна соціальна відповідальність, що стимулює громадянську еволюцію бізнесу в напрямку конструювання соціального ринкового господарства.

6. У сучасному українському суспільстві присутні необхідні ціннісні та комунікативні передумови для активації ролі бізнесу у здійсненні соціальної модернізації: індивідуалістичні та прагматичні установки і етика успіху; цінності колективізму і солідарності; етика служіння і традиційна здатність до мобілізації. Успіх перетворень залежить від формування нової комунікативної системи, в якій рівень ідентичності включав би в себе творчий індивідуалізм і установку на солідарність і співпрацю, а роль держави як головного чинника створення соціально орієнтованої ринкової економіки поєднувалася б з політичною опозиційністю бізнесу, етикою толерантності та відповідальності і консенсусом різних соціальних верств.

7. В умовах українського сьогодення виникла потреба у формуванні нової інституційної моделі взаємодії держави і бізнесу. У рамках цієї моделі на перший план виходить послідовна інтеграція бізнес-структур в інститути громадянського суспільства за допомогою державної політики формування соціального ринкового господарства. На основі вивчення соціальних практик партнерства бізнесу, громадянського суспільства і влади, націлених на формування соціально-політичних передумов інституціоналізації соціального ринкового господарства, показано, що в умовах трансформаційного процесу розвиток некомерційних підприємницьких асоціацій є найважливішою передумовою інституційної інтеграції бізнесу в структуру громадянського суспільства і набуття ним соціального капіталу для впливу на процес демократизації суспільства.

8. Корпоративна соціальна відповідальність бізнесу проявляється в різних аспектах. У формально-юридичному плані вона виражається у своєчасній сплаті всіх податків. У корпоративному аспекті соціальна відповідальність бізнесу передбачає активне інвестування коштів у розвиток

власної соціальної сфери, включаючи медичні, спортивно-оздоровчі та інші об'єкти. У технологічному відношенні йдеться про випуск соціально значущої продукції та послуг, а в територіальному вимірі – про участь у місцевих та регіональних соціальних проектах. Що стосується розподільно-благодійної сфери, то тут соціальна відповідальність бізнесу виражається в готовності надавати допомогу нужденним групам населення своїми ініціативними заходами.

9. Становлення соціально-орієнтованого бізнесу та суспільно-відповідального ринкового господарства в контексті правової держави і громадянського суспільства емансипує український бізнес і знімає його залежність від не правових інституцій та груп впливу, забезпечує консолідацію і стабільність громадянського суспільства, мінімізує соціальні ризики і потрясіння в майбутньому та сприяє престижу бізнесу як соціально-значущої складової сучасності. Бізнес як складне соціальне утворення сучасного суспільства являє собою не тільки суто економічний феномен, пов'язаний з виробничими відносинами з приводу власності, тобто з її збереженням, розпорядженням і примноженням за рахунок підприємницької діяльності – бізнес є також інституційним актором сучасної мережі соціальних відносин, який відстоює на рівноправній основі з іншими інститутами свої інтереси і несе корпоративну соціальну відповідальність перед суспільством.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автономов В. С. Модель человека в экономической науке / В. С. Автономов. – СПб. : Экономическая школа, 1998. – 229 с.
2. Алейников А. В. Налаживание конструктивного диалога между бизнесом, властью и обществом / А. В. Алейников // Научные труды Московского гуманитарного университета. – 2008. – Вып. 87. – С. 3-12.
3. Ананьин О. И. Концепции экономической трансформации постсоветского общества (некоторые методологические уроки) / О. И. Ананьин // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 6. – С. 5- 16.
4. Апресян Р. Г. Ценностные контрверзы. предпринимательства / Р. Г. Апресян // Общественные науки и современность. – 1993. – № 2. – С. 19-29.
5. Арндт Х. Истоки тоталитаризма : пер. с англ. / Х. Арндт. – М. : ЦентрКом, 1996. – 672 с.
6. Арндт Х. Vita activa, или О деятельной жизни / Пер. с нем. и англ. В. В. Бибикина. – СПб. : Алетейя, 2000. – 437 с.
7. Асемоглу Д. Дж. Институты как фундаментальная причина долгосрочного экономического роста / Д. Асемоглу, С. Джонсон, Дж. Робинсон // ЭКОВЕСТ. – 2006. – Вып. 5. – №1. – С. 4-43.
8. Ахиезер А. С. От диалога к диалогизации (в свете концепции В. Библера) / А. С. Ахиезер, М. А. Шуровский // Вопросы философии. – 2005. – №3. – С. 58–71.
9. Беккер Г. С. Экономический анализ и человеческое поведение / Г. С. Беккер // Thesis. – 1993. – Вып. 1. – С. 24-40.
10. Бем-Баверк Е. Основы теории ценности хозяйственных благ / Е. Бем-Баверк. – М. : Директмедиа Паблишинг, 2008 – 196 с.
11. Бердяев Н. А. Философия неравенства. Письма к недругам по социальной философии. Письмо двенадцатое. О хозяйстве. / Н. А. Бердяев. – М.: Има-Пресс, 1990. – 285 с.

12. Бережной И. В. Исследование экономической эволюции института власти – собственности / И. В. Бережной, В. В. Вольчик. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 239 с.
13. Богайчук В. Ж. Развитие корпоративной культуры в аспекте глобализации: монография / В. Ж. Богайчук. – М. : Юнити-Дана, 2014. – 135 с.
14. Борінштейн Є. Р. Філософські основи менеджмента соціокультурної діяльності / Є. Р. Борінштейн // Перспективи. – 2014. – № 4 (62) . – С. 6-12.
15. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV-XVIII вв. : в 3-х тт. / Ф. Бродель. – М. : Прогресс, 1986-1992. – Т. 1-3. – 1935 с.
16. Бруннер К. Представление о человеке и концепция социума: два подхода к пониманию общества / К. Бруннер // Thesis. – 1993. – Вып. 3. – С. 51-72.
17. Булгаков С. Н. Философия хозяйства / С. Н. Булгаков. – М. : ТЕРРА – Книжный клуб, 2008. – 352 с.
18. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые. – М. : SocioLogos, 1993. – 333 с.
19. Бурдые П. Практический смысл / П. Бурдые. – СПб. : Алетейя, 2001. – 562 с.
20. Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики / П. Бурдые. – СПб. : Алетейя, 2007. – 576 с.
21. Бурстин Д. Дж. Сообщества потребления / Д. Дж. Бурстин // Thesis. – 1993. – Вып 3. – С. 231-254.
22. Бьюкенен Дж. Конституция экономической политики / Дж. Бьюкенен // Вопросы экономики. – 1994. – № 6. – С. 104-113.
23. Бьюкенен Дж. Политическая экономия государства благосостояния / Дж. Бьюкенен // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 5. – С. 46-52.
24. Вайда М. Проблема «новой элиты» / М. Вайда // Путь. Международный философский журнал. – 1992. – № 1. – С. 254-258.

25. Василевский Г. Б. Предпринимательство и власть: проблемы взаимодействия / Г. Б. Василевский. – М. : Современная экономика и право, 2002. – 128 с.
26. Вебер М. История хозяйства. Город / М. Вебер. – М. : «Канон-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. – 576 с.
27. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
28. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен ; перевод с английского под ред. В. В. Мотылева. – М. : Прогресс, 1984. – 494 с.
29. Вилисов В. Я. Адаптивные модели принятия управленческих решений (на уровне предприятия) / В. Я Вилисов // Информационные технологии в социологии, экономике, образовании и бизнесе : Материалы XXXIII Международной конференции, Гурзуф, май 2006. – Открытое образование (приложение к журналу). – 2006. – С. 54-59.
30. Власть, бизнес и гражданское общество. Материалы дискуссий. – М. : Объединенное гуманитарное издательство, 2003. – 280 с.
31. Гайнутдинов Р. И. Бизнес и политика в современном обществе / Р. И. Гайнутдинов. – СПб. : РГПУ им.А.И. Герцена, 2005. – 207 с.
32. Гаман-Голутвина О.В. Бюрократия или олигархия? // Куда идёт Россия. Власть, Общество, Личность / Под общей ред. Т.И.Заславской. – М. : МВШСЭН, 2000. – С. 162-172.
33. Гегель Г. В. Ф. Философия истории / Г. В. Ф. Гегель // Сочинения : в 14 т. Т. VIII. – М., Л. : Гос. изд-во социально-экономической литературы, 1935. – 470 с.
34. Гедікова Н. П. Особливості сучасного процесу системної трансформації українського суспільства / Н. П. Гедікова // Перспективи. – 2014. – №1 (59). – С. 44-48.
35. Гельман В. Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике / В. Я. Гельман // Полис. Политические исследования. – 2003. – № 4. – С. 6-25.

36. Гессен С. И. Философия наказания / С. И. Гессен // Логос : международный ежегодник по философии культуры. – М. : Территория будущего, 2005. – С. 183-232.
37. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 632 с.
38. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М. : Академический Проект, 2005. – 528 с.
39. Гинс Г. К. Предприниматель. / Г. К. Гинс. – М. : Посев, 1992. – 324 с.
40. Глазьев С. Пути преодоления инвестиционного кризиса : российская экономика 1990-х гг. и инвестиции / С. Глазьев // Вопросы экономики. – 2000. – № 11. – С. 13-26.
41. Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс // Избранные произведения : в 2 т. Т. 2. – М. : Мысль, 1964. – С. 5-232.
42. Гражданское общество : Истоки и современность / Науч. ред. проф. И. И. Кальной, доц. И. Н. Лопушанский. 3-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 492 с.
43. Гринберг Р. Социальная экономика: Введение в новую аксиоматику / Р. Гринберг, А. Рубинштейн // Российский экономический журнал. – 1997. – № 1. – С. 77-89.
44. Данилова Л. В. Дискуссионные проблемы теории докапиталистических обществ / Л. В. Данилова // Проблемы истории докапиталистических обществ : сборник статей / Отв. ред. Л. В. Данилова – Кн. 1. – М. : Наука, 1968. – С. 27-66.
45. Дерипаска О. В. Профиль предпринимателя / Олег Владимирович Дерипаска. «Эксперт» № 37 (437) / 4 окт 2004
46. Дмитриева Е. А. Лоббирование корпоративных интересов в органах государственной власти России / Е. А. Дмитриева // Власть. – 2004. – № 4. – С. 65-70.

47. Добролюбська Ю. А. Принцип холізму в постнеокласичній філософії історії / Ю. А. Добролюбська // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2014. – №3. – С. 6-11.
48. Друкер П. Ф. Бизнес и инновации / П. Ф. Друкер. – М. : Вильямс, 2007. – 432с.
49. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. – М. : Акад. проект, 2000. – 558с.
50. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм; пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
51. Евтюхов С. С. Управление взаимодействием бизнеса и государства в современных экономических системах // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 8. – С. 50-69.
52. Економічна теорія. Політекономія. Навчальний посібник / В. М. Семененко, Д. І Коваленко, В. В. Бугас, О. В. Семененко / За заг. ред. В. М. Семененка та Д. І. Коваленка. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 360 с.
53. Економічний словник / За ред. : П. І. Багрія, С. І. Дорогунцова. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 560 с.
54. Ершова-Бабенко И. В. Рабочая гипотеза построения управленческой модели в условиях рыночной экономики. Психосинергетическая концепция. (На материале деятельности мед. ВУЗа) / И. В. Ершова-Бабенко, А. Ю. Колтунов // Соціальні технології : актуальні проблеми теорії та практики : міжвуз. зб. наук. праць. Вип.19 : Психосинергетика – на межі філософії, природознавства, медицини та гуманітарних наук. – Одеса, 2002. – С. 81–83.
55. Єфіменко С. А. Раціональні основи формування взаємозв'язку інститутів бізнесу та влади / С. А. Єфіменко // Перспективи. – 2012. – №4(54). – С. 23-27.
56. Єфіменко С. А. Бізнес як соціальний інститут: методологічний аналіз / С. А. Єфіменко // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2013. – № 1(30). – С. 53-57.

57. Єфіменко С. А. Соціально – антропологічні аспекти формування особистості в громадянському суспільстві сучасної України / С. А. Єфіменко // Перспективи. – 2013. – №2(56). – С. 41-43.
58. Єфіменко С. А. Інституційні основи бізнесу в контексті сучасного громадянського суспільства / С. А. Єфіменко // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2013. – № 2(31). – С. 52-56.
59. Ефимчук И. В. Пирамида власти-собственности: будущее планетарной экономики? / И. В. Ефимчук // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 131-142.
60. Зарубина Н. Н. Социально-культурные проблемы хозяйства и предпринимательства / Н. Н. Зарубина. – М. : Магистр, 1998. – 360с.
61. Зарубина Н. Н. Социокультурные факторы хозяйственного развития: Вебер и современные теории модернизации. – СПб. : РХГИ, 1998. – 289 с.
62. Зарубина Н. Н. Социология хозяйственной жизни: проблемный анализ в глобальной перспективе / Н. Н. Зарубина. – М. : Университетская книга, Логос, 2006. – 392 с.
63. Заславская Т. И. Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2000. – № 6 (50). – С. 14-19.
64. Зомбарт В. Буржуа: к истории духовного развития современного экономического человека / В. Зомбарт // Собрание сочинений: в 3 т. Т.1. – СПб. : Владимир Даль, 2005. – С. 27-480.
65. Инсонг Л. Российский капитализм в эпоху глобализации: задачи и перспективы / Л. Инсонг // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 2. – С. 42-47 .
66. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения / И. Кант // Сочинения : в 6 т. Т. 6. – М. : Мысль, 1966. – С. 349-587.
67. Катькало В. С., Панибратов А. Ю. Основы бизнеса / В. С. Катькало, А. Ю.Панибратов. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2006. – 137 с.

68. Кейнс Дж. М. Теория занятости, процента и денег / Дж. Кейнс. – М.: Гелиос АРВ, 1999. – 351с.
69. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский. – СПб. : РХГИ, 1999. – 800 с.
70. Кирдина С. Г. Институциональные матрицы и развитие общества / С. Г. Кирдина. – М. : ТЕИС, 2000. – 218 с.
71. Конох М. С. Философское предназначение права в процессе идентификации человека / М. С. Конох // Перспективи : соціально-політичний журнал. – Тематичний випуск «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання : матеріали Міжнародної наукової конференції 2-3 жовтня 2012 р.» – 2012. – № 2 (52) (дод.) – С. 73-76.
72. Кордонский С. Г. Теневая экономика в теневом обществе: трансформации административного рынка / С. Г. Кордонский // Пределы власти: приложение к журналу «Век XX и мир». – 1994. – №4.
73. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. И. Костомаров. – М. : Мысль, 1993. – 608 с.
74. Коэн Д. Л. Гражданское общество и политическая теория / Д. Л. Коэн, Э. Арато. – М. : Весь Мир, 2003. – 784 с.
75. Кримец Л. В., Остапенко І.Г. Соціальна відповідальність бізнесу в умовах глобалізаційних трансформацій / Л. В. Кримец, І. Г. Остапенко // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей : Збірник наукових праць. – К. : УБС НБУ. – 2013. – С. 447-452.
76. Крымец Л. В. Новация и творчество как реализация личностного начала в социальном взаимодействии / Л.В. Крымец // Традиції та інновації в науці та освіті ХХІ століття : Матеріали Міжнародної конференції, Одеса, жовтень 2010 р. – Одеса : Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 2010. – С. 29–33.
77. Курбатова М. В. Социальный капитал предпринимателя: формы его проявления и особенности в современной экономике / М. В. Курбатова,

Н. Ф. Апарина. // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2008. – Т. 6. – № 4. – С. 45-61.

78. Кузнецов В. В. Региональная экономика : Учебное пособие / В. В. Кузнецов, А.В. Одарченко. – Ульяновск: УлГТУ, 2012. – 118 с.

79. Ламперт Х. Социальная рыночная экономика. Германский путь / Х. Ламперт. – М. : Дело ЛТД, 1994. – 224 с.

80. Лапина Н. Социальная ответственность бизнеса / Н. Лапина // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 6. – С. 56-62.

81. Левин И. Средний класс, малый бизнес и власть (К некоторым злободневным идеям Г. Дилигенского) / И. Левин // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 8. – С. 47-59.

82. Ледяев В. Г. Власть: концептуальный анализ / В. Г. Ледяев. – М. : РОССПЭН, 2001. – 384 с.

83. Либман А. Экономические институты в «гибридных» системах / А. Либман // Свободная мысль. – 2007. – № 9. – С. 98-106.

84. Либман А. М. Взаимодействие государства и бизнеса на постсоветском пространстве: возможности и риски / А. М. Либман // Общественные науки и современность. – 2005. – № 4. – С. 63-74.

85. Линдблом Ч. Политика и рынки : Политико-экономические системы мира / Ч. Линдблом. – М. : Изд-во ИКСИ, 2005. – 448 с.

86. Литовченко С.Е. Корпоративный социальный отчет : как правильно рассказать о вкладе Вашей компании в развитие общества / Е.А. Иванова, А.Р. Акопян, С.Е. Литовченко. – М. : Ассоциация менеджеров России, 2004. – 283 с.

87. Литовченко С. Е. Социальная ответственность бизнеса: актуальная повестка / Под ред. : С. Е. Литовченко, М. И. Корсакова. – М. : Ассоциация менеджеров, 2003. – 208 с.

88. Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Сочинения : в 3 т. Т. 3. – М. : Мысль, 1988. – С. 137–405.

89. Луман Н. Дифференциация / Н. Луман. – М. : Логос, 2006. – 320 с.

90. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Н. Луман. – Спб. : Наука, 2007. – 642 с.
91. Маркс К. Капитал: Критика политической экономии / К. Маркс. – М. : Политиздат, 1988. – 654 с.
92. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель // Политические исследования. – 2002. – № 1. – С. 6-16.
93. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. – М. : Хранитель, 2006. – 794 с.
94. Мизес Л. Теория и история: Интерпретация социально-экономической эволюции / Л. Мизес. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 295 с.
95. Миллс Р. Властвующая элита / Р. Миллс. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1959. – 543 с.
96. Музыченко Г. В. Трансформаційні процеси в Україні: роль громадянського суспільства / Г. В. Музыченко // Методологія та технологія сучасного філософського пізнання : Матеріали II Міжнародної наукової конференції, м. Одеса, 29-30 травня 2014 р. – Одеса: ПНПУ імені К. Д. Ушинського, 2014. – С. 27-28.
97. Музыченко А. В. Современное звучание концепции устойчивого развития: саммит РИО+20 и Украина / А. В. Музыченко // Экономика устойчивого развития в странах СНГ : Материалы круглого стола, Одесса, 12-16 сентября 2013 г. – Одесса : ОНЕУ, 2012. – С. 93-104.
98. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под редакцией В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – 640 с.
99. Норт Д. С. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. С. Норт. – М. : Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 187 с.
100. Ойкен В. Основные принципы экономической политики / В. Ойкен. – М. : Прогресс, 1995. – 496 с.

101. Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп / М. Олсон. – М. : Фонд экономической инициативы, 1995. – 165 с.
102. Орлов В. И. Философия бизнеса в обществах переходного типа / В. И. Орлов. – Минск : Экономпресс, 2004. – 288 с.
103. Осадча Н. В. Глобальні інститути регулювання митної справи / Н. В. Осадча // Глобалізація світогосподарського розвитку: *сві бопо?*: монографія / за ред. Н. Стукало, О. Дзяд. – Дніпропетровськ : Нова ідеологія, 2013. – С. 194-214.
104. Осипов Ю. М. Время философии хозяйства / Ю. М. Осипов. – М. : Экономистъ, 2003. – 656 с.
105. Осипов Ю. М. Философия хозяйства: В 2 кн. / Ю. М. Осипов. – М. : Юрист, 2001. – 624 с.
106. О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли / сост. Абрамов М. А., Габитова Р. М., Фёдорова М. М. – М.: Наука, 1995. – 463 с.
107. Ослунд А. Строительство капитализма : Рыночная трансформация стран бывшего советского блока / А. Ослунд . – М. : Логос, 2011. – 720 с.
108. Остапенко І. Г., Кримець Л. В. Соціальна відповідальність бізнесу в умовах глобалізаційних трансформацій / І. Г. Остапенко, Л. В. Кримець // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей : Збірник наукових праць. – К. : УБС НБУ, 2013. – С. 447-452.
109. Паппэ Я. Ш. Олигархи. Экономическая хроника, 1992-2000 / Я. Ш. Паппэ. – М. : ГУ- ВШЭ, 2000. – 241 с.
110. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс; пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 270 с.
111. Паулі Г. Синя Економіка / Г. Паулі. – К. : Вид-во Grafiche Nordest, 2012. – 320 с.
112. Перегудов С. П. Лоббизм в политической системе / С. П. Перегудов, И. С. Семененко // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 9. – С. 28-42.

113. Перегудов С. П. Корпорации, общество, государство. Эволюция отношений / С. П. Перегудов. – М. : Наука, 2003. – 352 с.
114. Петрушевский Д. М. Великая хартия вольностей и конституционная борьба в английском обществе во второй половине XIII века / Д. М. Петрушевский. – М. : Изд-е М. и С. Сабашниковых, 1918. – 179 с.
115. Пигров К. С. Социальная философия / К. С. Пигров. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2005. – 296 с.
116. Пигров К. С. Страсть к наживе и страсть к творчеству: феноменология интеллектуальной инициативы // Предприниматель и успех: сб. статей / под ред. К. С. Пигрова. – СПб. : Издательство СПбГУ, 2006. – С. 29-30.
117. Платон. Диалоги // Собрание сочинений: в 4 т. Т.1 – М. : Мысль, 1990. – 860 с.
118. Плискевич Н. М. Мутации «власти-собственности» в XX веке (научный доклад) / Н. М. Плискевич. – М. : ИЭ РАН, 2007. – 57 с.
119. Поланьи К. Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени / К. Поланьи ; пер. с англ. А. Васильева и А. Шурбелева, под общ. ред. С. Е. Федорова. – СПб. : Алетейя, 2002. – 320 с.
120. Полтерович В.М. Институциональные ловушки: есть ли выход? / В.М. Полтерович. – Общественные науки и современность. – 2004. – № 3. – С. 5-16.
121. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский. – М. : РОССПЭН, 1999. – 319 с.
122. Радаев В.В. Экономическая социология / В. В. Радаев. – М. : Аспект-пресс, 1997. – 366 с.
123. Радаев В. В. Баланс принуждения и доверия в процессе легализации бизнеса / В. В. Радаев // Модернизация экономики и выращивание институтов. Под. ред. Е. Г. Ясина. В 2 кн. Книга 1. – М. : ГУ-ВШЭ, 2005. – С. 359-369.
124. Розенков Д. А. Управление развитием отношений бизнеса, общества и государства в современной экономической системе : автореферат

дис. ... доктора экономических наук : 08.00.05 / Д. А. Розенков. – М. : , 2007. – 46 с.

125. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре или принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Соцэкгиз, 1938. – 124 с.

126. Рэдклифф-Браун А. Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции / А. Р. Рэдклифф-Браун. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 547 с.

127. Рэнд А. Апология капитализма / А. Рэнд. – М. : Новое литературное обозрение, 2003. – 360 с.

128. Самуэльсон П. Экономика / П. Самуэльсон. – Севастополь: Ахтиар, 1995. – 384 с.

129. Сергеев В. М. Демократия и региональное неравенство // Полис. Политические исследования. – 2003. – №5. – С. 6-11.

130. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Наука, 1993. – 570 с.

131. Смольков В. Г. Предпринимательство как особый вид деятельности / В. Г. Смольков // Социологические исследования. – 1994. – №2. – С. 15-20.

132. Социальная рыночная экономика: вопросы теории / Под ред. Г. П. Лузина – Апатиты : КНЦ РАН, 1993. – 273 с.

133. Современный философский словарь / Под общей ред. В. Е. Кемерова. – М. : Академический проект, 2004. – 864 с.

134. Согрин В. В. Джефферсон. Человек, мыслитель, политик / В. В. Согрин. – М. : Наука, 1989. – 280 с.

135. Сорокин П. А. Система социологии / П. А. Сорокин. – М. : Астрель, 2008. – 1003 с.

136. Стребков А. Формирование гражданского общества и механизм разрешения социальных и этнических конфликтов / А. Стребков, А. Даудов, М. Алдаганов. – СПб. : СПбГУ, 2003. – 195 с.

137. Трофимова И. Н. Социальная ответственность бизнеса: дисбаланс ожиданий и интересов / И. Н. Трофимова // Социально ответственный бизнес и

проблемы межсекторного взаимодействия : сборник статей. – М. : Ин-т социологии РАН, 2005. – С. 29-47.

138. Тамбовцев В. Л. Формальное и неформальное в управлении экономикой / В. Л. Тамбовцев. – М. : Наука, 1990. – 96 с.

139. Токвиль А. Демократия в Америке / А. Токвиль: пер. с франц. – М. : Прогресс, 1992. – 554 с.

140. Тэтчер М. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира / М.Тэтчер. – М. : Альпина Паблишер, 2003. – 504 с.

141. Уколов В. Ф. Взаимодействие власти, бизнеса и общества / В. Ф.Уколов. – М. : Экономика, 2009. – 624 с.

142. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества; пер. с англ. И. И. Мюрберг / А. Фергюсон. – М. : РОССПЭН, 2000. – 391 с.

143. Фетисов Г. Г. Региональная экономика и управление / Г. Г. Фетисов, В. П. Орешин. – М. : ИНФРА-М, 2006. – 416 с.

144. Флигстин Н. Рынки как политика: политико-культурный подход к рыночным институтам / Н. Флигстин // Экономическая социология. – 2003. – Т. 4. – №1. – С. 45-63.

145. Флигстин Н. Государство, рынки и экономический рост / Н. Флигстин // Экономическая социология – 2007. – Т. 8. – № 2. – С. 41-60.

146. Форд Г. Моя жизнь, мои достижения / Г. Форд. – М. : Финансы и статистика, 1989. – 205 с.

147. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.

148. Франк С. Л. Духовные основы общества / С.Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511с.

149. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет : пер. с фр. / М. Фуко. – М. : Касталь, 1996 г. – 448 с.

150. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью : пер. с фр. / М. Фуко. – М. : Праксис, 2002. – 384 с.

151. Хайек Ф. А. Индивидуализм и экономический порядок / Ф. А. Хайек. – М. : Изограф, 2000. – 256 с.
152. Хайек Ф. А. Конкуренция как процедура открытия / Ф. А. Хайек // *Мировая экономика и международные отношения*. – 1989. – №12. – С. 6-14.
153. Хайек Ф. А. Контрреволюция науки. Этюды о злоупотреблениях разумом / Ф. А. Хайек. – М. : ОГИ, 2003. – 286 с.
154. Халапсис А. В. Образование и «менеджеры будущего» / А. В. Халапсис // *Політологічний вісник. Зб. наук. праць*. – К. : ІНТАС, 2011. – Вип. 56. – С. 134-140.
155. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; перевод с англ. Ю. Новикова. – М. : АСТ, 2003. – 603 с.
156. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хесле // *Вопросы философии*. – 1994. – № 10. – С. 112–123.
157. Хоффман Д. Олигархи / Д. Хоффман. – М. : Колибри, 2007. – 624 с.
158. Чернышев С. Суверенная держава: как заработать вместе со страной / С. Чернышев. – М. : Европа, 2007. – 304 с.
159. Шамхалов Ф. И. Государство и экономика. Власть и бизнес / Ф. И. Шамхалов. – М. : Наука, 2006. – 794 с.
160. Шамхалов Ф. И. Философия бизнеса / Ф. И. Шамхалов. – М. : Экономика, 2010. – 381 с.
161. Шмитгер Ф. Неокорпоратизм / Ф. Шмитгер // *Полис. Политические исследования*. – 1997. – № 2. – С. 14-23.
162. Шохин А. Н. Взаимодействие бизнеса и власти в Европейском Союзе / А. Н. Шохин, Е. А. Королев. – М. : Изд-во ГУ ВШЭ, 2008. – 275 с.
163. Шептун А. А. Философия денег / А. А. Шептун // *Вопросы философии*. – 2000. – №7. – С. 180-183.
164. Штиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции ; пер. с англ. Г. Г. Пирогова / Дж. Штиглиц. – М. : Национальный общественно-научный фонд, 2003. – 304 с.

165. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер. – М. : Экономика, 1995. – 539 с.
166. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й. А. Шумпетер. – М. : Эксмо, 2007. – 864 с.
167. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций ; пер. с англ. А.В. Гордона под ред. Б.С. Ерасова / Ш. Эйзенштадт. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
168. Экономика и социология доверия / Ю. В. Веселов, Е. В. Каиусткина, В. Н. Минина и др. / под ред. Ю.В. Веселова. – СПб. : Социол. об-во им. М. М. Ковалевского. – 192 с.
169. Энгельс Ф. Диалектика природы // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения : в 50-и т. Т. 20. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1961. – С. 339-626.
170. Эндрейн Ч. Ф. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования / Ч. Ф. Эндрейн. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 453 с.
171. Явлинский Г. А. Мутное время. Статьи, выступления, интервью : 2008 — февраль 2013 / Г. А. Явлинский. – М. : Медиум, 2013. – 832 с.
172. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования / В. А. Ядов. – М. : Академкнига, Добросвет, 2003. – 596 с.
173. Яковлев А. А. Власть, бизнес и движущие силы экономического развития в России: до и после «дела ЮКОСа» / А. А. Яковлев // Общественные науки и современность. – 2005. – № 1. – С. 35-44.
174. Acemoglu D., Johnson S., Robinson J. Institution as the Fundamental Cause of Long – Run Growth / D. Acemoglu, S. Johnson, J. Robinson // Handbook of Economic Growth. – 2005. – Volume 1. – Part A. – Chapter 6. – P. 385-472.
175. Almond G. Crisis, Choice, and Change: Historical Studies of Political Development / G. Almond, S. Flanagan, R. Mundt. – Boston : Little, Brown & Co, 1973. – 231 p.
176. Amstutz M. R. International Conflict and Cooperation / M.R. Amstutz. – Boston : McGraw Hill, 1999. – 560 p.

177. Bendix R. Max Weber. An Intellectual Portrait / R. Bendix. – London : Methucn, 1966. – 345 p.
178. Biedermann M. Braucht die EU Lobbying-Gesetze? / M. Biedermann. – Basel : Europainstitut der Universitaet Basel, 2005. – 52 s.
179. Bloc F. The Ruling class does not Rule: Notes on the Marxist Theory of the State / F. Bloc // The State: Critical concepts. Vol. 1 / Ed. by Hall J.A. – London, New York : Routledge, 1994. – P. 130-146.
180. Bonneil V. E., Breslauer G.W. Russia in the New Century: Stability or Disorder? / V. E. Bonnell, G. W. Breslauer. – Boulder : Westview Press, 2001. – 392 p.
181. Coleman J. Social Capital in the Creation of Human Capital / J. Coleman // American Journal of Sociology. – 1988. – № 94. – P. 95-120.
182. Coleman J. Foundations of Social Theory / J. Coleman. – Cambridge : CUP, 1990. – 528 p.
183. Cox R. Global Restructuring: Making Sense of the Changing International Political Economy / R. Cox // Political Economy and the Changing Global Order / Ed. by Stubbs R. and Underhill G.R.D. – London : Macmillan, 1994. – P. 32-50.
184. Cox R. Structural issues of global governance: implications for Europe // Gramsci, Historical Materialism and International Relations / Ed. by Gill S. – New York : Cambridge University Press, 1993. – P. 259-289.
185. Dahl R. A. On democracy / R.A. Dahl. – New Haven, London : Yale University Press, 1998. – 217 p.
186. Dahl R. A. The Concept of Power / R.A. Dahl // Power : Critical Concepts. Vol. 1 / Ed. by Scott J. – London : Routledge, 1994. – P. 280-310.
187. Dembo R. Seeing Tomorrow: Rewriting the Rules of Risk / R. Dembo, A. Freeman. – Hoboken : Wiley, 1998. –198 p.
188. Dombrowski P. Mansbach R. From sovereign states to sovereign markets? / P. Dombrowski, R. Mansbach // International Politics. – 1999. – Vol. 36. – March. – P. 1-23.

189. Erhard L. Aufgaben und Grenzen zentralen Wirtschafts-Verwaltungsstellen / L. Erhard // Grundtexte zur Sozialen Marktwirtschaft. – Stuttgart, New York : Fischer, 1981. – S. 35-39.

190. Gellner E. Reply to Critics / E. Gellner // The Social Philosophy of Ernest Gellner / Hall John A., Jarvic Jan (eds.). – Amsterdam –Atlanta : GA, 1996. – P. 624.

191. Ferguson A. An Essay on the History of Civil Society / A. Ferguson. – Cambridge : Cambridge University Press, 1995. – 283 p.

192. Friedman M. Capitalism and freedom / M. Friedman. – Chicago : University of Chicago Press, 1962. – 202 p.

193. Frye T. The Two Faces of Russian Courts: Evidence from a Survey of Company Managers / T. Frye // East European Constitutional Review. – 2002. – Vol. 11. – № 1-2. – P. 125-129.

194. Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity / F. Fukuyama. – New York: Free Press, 1995. – 480 p.

195. Helman J. Politics in Europe: An Introduction to Politics in the U.K., France, Germany, Italy, Sweden and the EU / J. Helman. – New York : Chatham House Publishers, Incorporated, 2003. – 215 p.

196. Hernando De Soto // The Catholic Encyclopedia. – <http://www.newadvent.org/cathen/04753a.htm>

197. Giddens A., Held D. Intercultural communications in antiquity / A. Giddens, D. Held. Berkeley, Los Angeles: University of California press, 1982. – P. 112-130.

198. Giddens A. The Consequences of Modernity / A. Giddens. – Cambridge: Polity Press, 1990. – 188 p.

199. Grant Thornton International. Summary of economical inquiry / Accounting Bulletin, UNESCO, - .2011.

200. Jessop B. The Capitalist State: Marxist theories and methods / B. Jessop. – New York : New York University Press, 1982. – 344 p.

201. Korpi W. The Working Class in Welfare Capitalism: Work, Union and Politics in Sweden / W. Korpi . – London: Routledge & Kegan Paul, 1978. – 448 p.

202. Lindblom C. E. Democracy and market system / C.E. Lindblom. – Oslo : Norwegian University Press, 1991. – 348 p.

203. Mitchell N. J. The Conspicuous Corporation: Business, Public Policy and Representative Democracy / N.J. Mitchell. – Ann Arbor : University of Michigan Press, 1997. – 264 p.

204. Misztal B. Trust in Modern Societies: The Search for the Bases of Social Order / B. Misztal. – Cambridge : Polity Press, 1996. – 304 p.

205. Müller-Armak A. Wirtschaftsordnung, sozial gesehen / A. Müller-Armak // Grundtexte zur Sozialen Marktwirtschaft / hrsg. von W. Stützel . – Stuttgart, New York : Gustav Fisher Verlag, 1981. – S. 19-38.

206. Montesquieu S. The Spirit of the Laws / S. Montesquieu. – Cambridge : Cambridge University Press, 1989. – 808 p.

207. Muzychenko G. Ukraine in the context of the development of political marketing theory and practice / G. Muzychenko // Scientific Bulletin of the Odessa National Economic University. – Science: Economics, Political science, History. – 2014. – № 4 (212). – P. 183-193.

208. Muzychenko G. Public policy of sustainable development: real issues and prospects of Ukraine in the context of global development paradigm / G. Muzychenko // Konferenzband «Compliance und Nachhaltigkeit in der GUS». – Mittweida : Hochschule Mittweida – University of Applied Sciences, 2012. – P. 47-54.

209. North D. C. Structure and Change in Economic History / D. C. North. – New York : W.W. Norton & Company, 1981. – 240 p.

210. Offe C. Class Rule and the Political System: On the Selectiveness of Political Institutions / C. Offe // The State: Critical concepts / Ed. by Hall J. A. – London, New York : Routledge, 1993. – Vol. 1. – P. 104-129.

211. Offe C. Theses on the Theory of the State / C. Offe, V. Ronge // Classes, power and conflict. Classical and contemporary debates / Ed. by Giddens A., Held D. – London : Macmillan Press, 1982. – P. 249-257.

212. Ohmae K. *The Borderless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy* / K. Ohmae. – New York : Harper Business, 1990. – 276 p.

213. Olson M. E. *Power as a Social Process* / M. E. Olson // *Power in societies* / Ed. by Olson M.E. – London : Macmillan, 1970. – P. 2-9.

214. Olson M. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups* / M. Olson. – Cambridge : Harvard University Press, 2002. – 186 p.

215. Paine T. *The Complete Writings. Vol. 1-2* / T. Paine. – New York : Citadel Press, 1945. – 634 p.

216. Parenti M. *Democracy for the few* / M. Parenti. – New York : St. Martin's press, 1977. – 336 p.

217. Parry G. *Trust, Distrust and Consensus* / G. Parry // *British Journal of Political Science*. – 1976. – Vol. 6. – P. 129-142.

218. Potter A. *Organized Groups in British National Politics* / A. Potter. – London : Faber and Faber, 1961. – 395 p.

219. Polanyi K. *The livelihood of man* / K. Polanyi. – New York : Academic Press, 1977. – 335 p.

220. Poulantzas N. *The Problem of the Capitalist State* / N. Poulantzas // *Ideology in Social Science: Readings in critical social theory* / Ed. by R. Blackburn. – New York : Pantheon Books, 1972. – P. 238–262.

221. Rokkan S. *Models and Methods in the Comparative Study of Nation-Building* / S. Rokkan // *Acta Sociologica*. – 1969. – 12 (2). – P. 53-73.

222. Rosenau J. *Governance without Government: Order and Change in World Politics* / J. Rosenau, E.-O. Czempiel. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 324 p.

223. Scott M. *Railroad Economics* / M. Scott, W.K. Talley. – Amsterdam ; Oxford : Elsevier JAI, 2007. – 291 p.

224. Shlozman K. *Organised Interests and American Democracy* / K. Shlozman, J. Tierney. – New York : Harper and Row, 1986. – 464 p.

225. Smith M. A. *American Business and Political Power: Public Opinions and Democracy* / M. A. Smith. – Chicago: University of Chicago Press, 2000. – 245 p.

226. Stiglitz J. E. Globalization and its Discontents / J. E. Stiglitz. – New York, London : Norton & Company, 2002. – 304 p.

227. Streeck W. From National Corporatism to Transitional Pluralism / W. Streeck // Notre Dame: Kellogg Institute, 1991. – 31 p.

228. Schumpeter J. Die Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung / J. Schumpeter. – Leipzig : Duncker & Humboldt, 2006. – 548 s.

229. Truman D. The Governmental Process. Political Interests and Public Opinion / D. Truman. – New York : Knopf, 1971. – 576 p.

230. Weber M. Economy and Society. Two Volume / M. Weber. – Berkeley : University of California Press, 1978. – 1712 p.

231. Weber M. The Theory of Social and Economic Organization / M. Weber. – New York: Oxford University Press, 1947. – 638 p.

232. Wilson G. K. Thirty Years of Business and Politics / G. K. Wilson // Business and Government: Methods and Practice / Coen D., Grant W. (eds.). – International Political Science Association book series, Berlin, Leske & Budrich, 2005.

233. Wright E. O. Class boundaries and Contradictory Class Locations / E. O. Wright // Classes, power and conflict. Classical and contemporary debates / Ed. by A. Giddens, D. Held. – Berkeley : University of California Press, 1982. – P.112-129.

234. Yefimenko Sergey. Socio-philosophical analysis of the causes of inactivity in the context of Ukrainian economic ethics / Sergey Yefimenko // Идеи, 2013. – Брой 5(15). – Година V. – P. 42-49.